

การพิจารณาปัญหา
เรื่องเจดีย์โบราณที่อำเภอพนมทวน
จังหวัดกาญจนบุรี

กรมศิลปากรจัดพิมพ์เผยแพร่
พุทธศักราช ๒๕๑๘

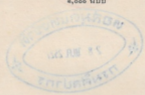
915.9303
ด528ก
น.29

กรมศิลปากร
กรมพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ

การพิจารณาปัญหาเจดีย์โบราณที่อำเภอทนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี
เลขที่หนังสือ ๕๓๓.๕๕๓
กรมศิลปากรจัดพิมพ์เผยแพร่ พ.ศ. ๒๕๕๔

พิมพ์ครั้งแรก
๑,๐๐๐ ฉบับ

กรมศิลปากร

กรมศิลปากรจัดพิมพ์เผยแพร่

เลขที่: ๗๖-๒๗
๕๗๗/๕๕

เลขที่: ๙/๕.๙๓๐๓
๕๕๒๘๓
๓.๒๙

021894

เลขที่: ๑๖๓๕ ๑๐๓๒๑๑
๖.๕๕๖๕

กรมศิลปากร

พิมพ์ที่โรงพิมพ์การศาสนา
นายทอง พิทยเนตร ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา ๒๕๕๔

คำนำ

เมื่อปลายปีพุทธศักราช ๒๕๑๕ ได้มีบุคคลคณะหนึ่งเสนอว่า เจดีย์โบราณที่
หมู่ที่ ๒ ตำบลคอนเจดีย์ อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี อยู่ห่างจากถนนสายอุทุม
-กาญจนบุรี ๔ กิโลเมตร แยกเข้าตรงวัดทุ่งสมอ เป็นเจดีย์ซึ่งสมเด็จพระนเรศวรมหาราช
ได้โปรดให้สร้างสวมพระศพพระมหาอุปราช เนื่องในสงครามยุทธหัตถีเมื่อปี พุทธศักราช
๒๑๓๕ โดยอ้างเหตุผลจากหลักฐานในพระราชพงศาวดารประกอบกับตำแหน่งที่ตั้งองค์เจดีย์
และลักษณะของศิลป ประกอบกับการที่ชาวบ้านในแถบนั้นได้ขุดพบกระดูกคน กระดูกช้าง
ม้า เศษอาวุธที่โปรดให้สมทบโบราณ เช่น ใบหอก ดาบ ไซ ฯลฯ เป็นเครื่องสนับสนุน
และเรื่องอยู่ในความสนใจของประชาชนเป็นอันมาก

เนื่องจากได้มีผู้นำเรื่องเสนอในหน้าหนังสือพิมพ์หลายฉบับและบางฉบับถึง
พิมพ์ติดต่อกันเป็นเวลานาน โดยพยายามหาเหตุผลชี้แจงยืนยันว่า เจดีย์ที่อำเภอพนมทวน
นี้เป็นเจดีย์องค์แท้จริงที่สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงสร้างขึ้น ส่วนพระเจดีย์ที่อำเภอ
คอนเจดีย์ จังหวัดสุพรรณบุรี ที่สมเด็จพระยาดิศรายธาดาภาพ ทรงวินิจฉัยไว้แต่
เดิมนั้นเป็นเจดีย์สมัยทวารวดี หาใช่เจดีย์สมัยอยุธยา ไม่ และดังนั้นจึงมีใช้พระเจดีย์ที่
สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงสร้างขึ้น นอกจากนั้นยังได้มีการอภิปรายสนับสนุนข้อเสนอ
และมีผู้อภิปรายโต้แย้งออกกระจายเสียงทางสถานีวิทยุแห่งประเทศไทย รวมทั้งประสงค์
จะให้กรมศิลปากรพิจารณาแถลงเรื่อง

กรมศิลปากรจึงได้ขอความร่วมมือจากสถาบันหลายแห่ง ให้ส่งผู้ทรงคุณวุฒิ
มาร่วมพิจารณา ดังมีรายนามต่อไปนี้

คณะกรรมการ ผู้ร่วมพิจารณาปัญหาเรื่องเจดีย์โบราณที่อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี

๑. ราชบัณฑิตจากราชบัณฑิตยสถาน

ศาสตราจารย์สุกิจ นิมมานเหมินท์
ศาสตราจารย์รอง สยามานนท์

๒. จากคณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์

พลตรีดำเนิน เลขาธิการ

ศาสตราจารย์ ม.จ. สุภัทรดิศ ดิศกุล

ศาสตราจารย์ ดร. ประเสริฐ ณ นคร

ศาสตราจารย์ ขจร สุขพานิช

นายตรี อมาตยกุล

๓. จากกองประวัติศาสตร์และพิพิธภัณฑ์ทหาร กรมการศึกษาวิจัย กองบัญชาการ

ทหารสูงสุด

พันเอก ประเสริฐ พันธนิล

นาวาเอก หยด ขจรยศ ร.น.

๔. จากกองประวัติศาสตร์ กรมยุทธการทหารบก

พันเอก ถวิล อยู่เย็น

พันโท ม.ร.ว. สุภวัชย์ เกษมศรี

๕. ผู้ทรงคุณวุฒิอื่น ๆ

นายมานิต วัลลิโกดม

พันเอก จง สืบจากยง

นายเสนอ นิลเดช

ผู้ทรงคุณวุฒิด้านโบราณคดี

ผู้ทรงคุณวุฒิด้านประวัติศาสตร์การพุทธ

อาจารย์คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์

มหาวิทยาลัยศิลปากร

๖. เจ้าหน้าที่ของกรมศิลปากร

นาวาเอก สมภพ ภิรมย์ ร.น.

นายหนุ่ม อยู่ในธรรม^(๑)

นายสมภพ จันทระภา

นายชิน อยู่ดี

นางแม่ันมาส ขวลิต

นายบรรจบ เทียมตัด

อธิบดีกรมศิลปากร

รองอธิบดีกรมศิลปากร

รองอธิบดีกรมศิลปากร

ภัณฑารักษ์พิเศษ

ผู้อำนวยการกองหอสมุดแห่งชาติ

หัวหน้ากองโบราณคดี^(๒)

(๑) นายหนุ่ม อยู่ในธรรม ถึงแก่กรรม เมื่อวันที่ ๒ กรกฎาคม ๒๕๑๑

(๒) บัญชีดำรงตำแหน่งภัณฑารักษ์พิเศษ

หอสมุดแห่งชาติ
สาขาวัดคอนวัก จังหวัดสงขลา

การพิจารณา
ปัญหาเจดีย์โบราณที่อำเภอพนมทวน
จังหวัดกาญจนบุรี

กรมศิลปากร
จัดพิมพ์เผยแพร่

นายสมพร อยู่โพธิ์	ภณจารักษ์เอก
นายพิทยา คำเด่นงาม	หัวหน้าหน่วยศิลปากรที่ ๒ อุทอง ^(๑)
นายมงคล บุญวงศ์	หัวหน้าแผนกเผยแพร่และสถิติ
นางกุลทรัพย์ เกษแม่นกิจ	หัวหน้ากองวรรณคดีและประวัติศาสตร์

ทรง^๕โดย^๔มี นาวาเอก สมภพ ภิมย์ ร.น. อธิบดีกรมศิลปากร ในฐานะเจ้าของเรื่องเป็นประธาน

การพิจารณาศึกษารองาน ได้^๕มี^๕วัน^๕จัด^๕ย^๕หลาย^๕ด้าน คือ ประวัติศาสตร์ โบราณคดี ขุทธรวิ^๕ ภูมิ^๕ศาส^๕ตร์ ตลอดจน^๕ศิลป^๕และ^๕สถา^๕ปัต^๕ตย^๕กรรม

ผู้^๕พระ^๕นาม^๕และ^๕นาม^๕ด^๕ง^๕กล่าว^๕ข้าง^๕ต้น ได้^๕ร^๕ว^๕ม^๕ประ^๕ช^๕ม^๕พิ^๕จาร^๕ณา^๕บ^๕ั^๕ย^๕ห^๕าน^๕ และ^๕วัน^๕จัด^๕ย^๕ประ^๕เด็น^๕ที่^๕เป็น^๕บ^๕ั^๕ย^๕ห^๕า^๕ส^๕ำ^๕ค^๕ัญ^๕ๆ ตาม^๕หล^๕ก^๕ฐ^๕า^๕น

๑. พิจารณา^๕เร^๕อง^๕เส^๕น^๕ทาง^๕เดิน^๕ที่^๕ที่^๕เท^๕ว^๕เ^๕ว^๕ระ^๕ห^๕า^๕บ^๕ริ^๕เว^๕ด^๕ป^๕ฏิ^๕บ^๕ั^๕การ^๕ข^๕ุ^๕ท^๕ร^๕ ทรง^๕โดย^๕พิ^๕จาร^๕ณา^๕จาก^๕เหตุ^๕การ^๕เ^๕ต^๕ม^๕ที่^๕กล^๕่า^๕ว^๕ไ^๕น^๕พระ^๕ร^๕า^๕จ^๕พง^๕ศ^๕าว^๕ค^๕าร^๕ ประกอบ^๕ก^๕ับ^๕การ^๕ศ^๕ึก^๕ษา^๕ส^๕ภ^๕า^๕พ^๕ ภูมิ^๕ศาส^๕ตร์^๕และ^๕ข^๕ุ^๕ท^๕ร^๕วิ^๕ ใน^๕สม^๕บ^๕ไ^๕บ^๕ร^๕า^๕ณ

๒. พิจารณา^๕ล^๕ก^๕ษ^๕ณะ^๕เ^๕จ^๕ด^๕ย^๕ใน^๕ด้าน^๕ศิลป^๕ และ^๕สถา^๕ปัต^๕ตย^๕กรรม เพื่อ^๕วัน^๕จัด^๕ย^๕ข^๕ค^๕สม^๕ย^๕

๓. ทำ^๕การ^๕ว^๕ิ^๕จ^๕ย^๕และ^๕ข^๕ุด^๕ค^๕ัน^๕ทาง^๕โบ^๕ร^๕า^๕ณ^๕คดี เพื่อ^๕ศ^๕ึก^๕ษา^๕ส^๕ภ^๕า^๕พ^๕น^๕ที่^๕และ^๕ส^๕ง^๕แ^๕ว^๕ด^๕-^๕ล้อม โดย^๕ร^๕อบ^๕บ^๕ริ^๕เว^๕ด^๕เ^๕จ^๕ด^๕ย^๕โบ^๕ร^๕า^๕ณ^๕ที่^๕ที่^๕ ๒ ตำบล^๕ดอน^๕เ^๕จ^๕ด^๕ย^๕ อำเภ^๕อ^๕พน^๕ม^๕ท^๕วน จังหวัด^๕กาญ^๕จ^๕น^๕บุรี เพื่อ^๕ประ^๕ก^๕อบ^๕การ^๕พิ^๕จาร^๕ณา

ได้^๕ม^๕ี^๕การ^๕ประ^๕ช^๕ม^๕พิ^๕จาร^๕ณา บ^๕ั^๕ย^๕ห^๕า^๕ด^๕ง^๕กล^๕่า^๕ว^๕ ๙ ครั้ง สร^๕ุ^๕ป^๕การ^๕ประ^๕ช^๕ม^๕ตาม^๕ว^๕าระ^๕ด^๕ัง^๕น^๕

การ^๕ประ^๕ช^๕ม^๕ครั^๕ง^๕ที่^๕ ๑

วัน^๕ที่^๕ ๑๒ ก^๕ุม^๕ภ^๕า^๕พ^๕ัน^๕ธ์ ๒๕๑๖ ณ ห^๕อง^๕ประ^๕ช^๕ม^๕กร^๕ม^๕ศิลป^๕ากร เริ่ม^๕ประ^๕ช^๕ม^๕เว^๕ล^๕า ๘.๐๐-๑๑.๐๐ น. สร^๕ุ^๕ป^๕เร^๕อง^๕ประ^๕ช^๕ม^๕ มี^๕มติ^๕พิ^๕จาร^๕ณา^๕ใน^๕ส^๕่ว^๕น^๕ประ^๕เด็น^๕ที่^๕เป็น^๕บ^๕ั^๕ย^๕ห^๕า คือ-

๑. เอก^๕ส^๕าร^๕ใน^๕การ^๕พิ^๕จาร^๕ณา
๒. เ^๕น^๕ทาง^๕เดิน^๕ที่^๕ที่^๕และ^๕บ^๕ริ^๕เว^๕ด^๕ป^๕ฏิ^๕บ^๕ั^๕การ^๕ข^๕ุ^๕ท^๕ร^๕ครั^๕ง^๕ส^๕ง^๕คร^๕าม^๕ข^๕ุ^๕ท^๕ร^๕ห^๕ัด^๕

(๑) บ^๕ั^๕ย^๕ห^๕าน^๕นี้^๕เป็น^๕หัวหน้า^๕หน่วย^๕ศิลป^๕ากร^๕ที่^๕ ๔ สุ^๕โข^๕ทัย

๓. ลักษณะของเจดีย์

๔. ทำการสำรวจขุดค้น

การประชุมครั้งที่ ๒

วันที่ ๑ มีนาคม ๒๕๑๖ ณ ห้องประชุมกองโบราณคดี บริเวณพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ เวลา ๘.๐๐ - ๑๑.๓๐ น. พิจารณาเรื่อง-

๑. การพิจารณาหลักฐานเอกสาร (ประมวลเป็นเรื่องประวัติหนังสือพระราชพงศาวดาร)

๒. แต่งตั้งคณะกรรมการเพื่อพิจารณาเส้นทางเดินทัพและบริเวณปฏิบัติการยุทธ

๓. ให้นายเสนอ นิลเดช ค้นคว้าเรื่องลักษณะเจดีย์สมัยอยุธยา

การประชุมครั้งที่ ๓

วันที่ ๒๕ เมษายน ๒๕๑๖ ณ ห้องประชุมกองโบราณคดี พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ เวลา ๘.๐๐-๑๑.๐๐ น. พิจารณาเรื่อง-

๑. อายุเจดีย์ท่าเกอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี ตามเอกสารของนายพิทยา คำเด่นงาม และของคณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร

๒. การเปรียบเทียบขนาดอิฐของเจดีย์ท่าเกอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรีและอนุสรณ์ดอนเจดีย์ จังหวัดสุพรรณบุรี ของ นายชิน อยู่ดี

๓. ลักษณะเจดีย์สมัยอยุธยา ของนายเสนอ นิลเดช

การประชุมครั้งที่ ๔

วันที่ ๒ กรกฎาคม ๒๕๑๖ ณ ห้องประชุมกองโบราณคดี บริเวณพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ เวลา ๘.๓๐-๑๒.๓๐ น. พิจารณาเรื่อง-

๑. การเรียกขอเจดีย์ยุทธหัตถี

๒. เรื่องการกำหนดอายุเจดีย์ ท่าเกอพนมทวน โดยรวมเรื่องลักษณะเจดีย์

อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี ของ นายพิทยา ดำเนินงาม ของคณะโบราณคดี และเรื่องลักษณะเจดีย์สมัยอยุธยา ของนายเสนอ นิลเดช เป็นความเดียวกัน

(รวมพิมพ์อยู่ในคำแถลงการพิจารณาปัญหาเรื่องเจดีย์โบราณ อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี)

การประชุมครั้งที่ ๕

วันที่ ๒๐ กรกฎาคม ๒๕๑๖ ณ ห้องประชุมกองโบราณคดี บริเวณพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ เวลา ๙.๐๐-๑๒.๐๐ น. พิจารณาเรื่อง

๑. การสำรวจและขุดค้นที่บริเวณเจดีย์ อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี ของกองโบราณคดี

(พิมพ์รวมอยู่ในแถลงการพิจารณาปัญหาเรื่องเจดีย์โบราณ อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี)

๒. เรื่องพิจารณารายงานเส้นทางเดินทัพ และบริเวณปฏิบัติการยุทธ ของคณะอนุกรรมการพิจารณาเส้นทางเดินทัพสงครามยุทธหัตถี พุทธศักราช ๒๑๓๕

๒.๑ การพิจารณาเส้นทางเดินทัพและบริเวณปฏิบัติการยุทธ ของสมเด็จพระนเรศวรมหาราชในสงครามยุทธหัตถี พ.ศ. ๒๑๓๕

๒.๒ การสำรวจภูมิประเทศเพื่อหาเส้นทางเดินทัพในสงครามยุทธหัตถี ระหว่างสมเด็จพระนเรศวรมหาราช กับพระมหาอุปราชา พ.ศ. ๒๑๓๕

(ทั้งสองรายการสรุปไว้ในคำแถลงฯ ส่วนหนึ่ง และนำลงพิมพ์ไว้เป็นหลักฐานประกอบด้วย)

การประชุมครั้งที่ ๖

วันที่ ๑๖ พฤศจิกายน ๒๕๑๖ ณ ห้องประชุมกองโบราณคดี บริเวณพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ เวลา ๑๓.๓๐-๑๕.๓๐ น. พิจารณาเรื่อง

คำแถลงเรื่องการพิจารณาปัญหาเรื่องเจดีย์โบราณที่อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี

การประชุมครั้งที่ ๑

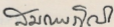
วันที่ ๒๔ ธันวาคม ๒๕๑๖ ณ ห้องประชุมกองโบราณคดี บริเวณพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ เวลา ๑๓.๓๐ - ๑๖.๐๐ น. พิจารณาเรื่อง
การจัดทำคัมภีร์เพื่อพิจารณาจัดพิมพ์เผยแพร่

ในการจัดทำคัมภีร์ได้สรุปข้อมูลอันเป็นประเด็นที่เป็นปัญหาจากผลของการประชุมแต่ละครั้งประมวลไว้ตามหมวดหมู่ เป็นการรวบรวมหลักฐานทุกด้านในส่วนที่สัมพันธ์กับปัญหาไว้ในเบื้องต้นชั้นหนึ่ง ส่วนรายละเอียดและความรู้ด้านอื่นที่ช่วยให้ความกระจ่างชัด อันเป็นเหตุผลและหลักฐานประกอบรองลงมา ซึ่งคณะกรรมการได้หยิบยกขึ้นมาวินิจฉัยประกอบด้วยนี้ ได้จัดลำดับไว้ต่จากคัมภีร์ดังกล่าวนี้เป็นรายการ

กรมศิลปากรขอขอบคุณคณะกรรมการและท่านผู้เกี่ยวข้องทุกท่านอย่างสูง ที่ได้กรุณาสะดวกเวลาร่วมพิจารณาเรื่องนี้ได้ขาด โดยเฉพาะ พันเอกประเสริฐ พันธุนิธิ และ นาวาเอก หยด ขจรยศ ร.น. นายตรี อดิชาติ ซึ่งได้สะดวกเวลาเดินทางไปสำรวจเส้นทางเดินทัพ และยังได้จัดทำรายงานและแผนที่ประกอบ อันมีประโยชน์ในการพิจารณาเรื่องนี้เป็นอย่างยิ่ง ส่วนพันเอกฉัตร อยู่นั้น ก็ได้กรุณานำอิฐจากเจดีย์เมืองหางมาให้วัดตรวจสอบขนาดเพื่อเปรียบเทียบเป็นหลักฐานด้วย

กรมศิลปากรหวังว่าหนังสือเรื่อง "การพิจารณาปัญหาเจดีย์โบราณที่อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี" นี้ จะช่วยให้ท่านได้สามารถพิจารณาศึกษาและวิเคราะห์ปัญหาเกี่ยวกับเจดีย์โบราณที่อำเภอพนมทวน และเจดีย์อนุสรณ์ดอนเจดีย์ ได้ถ่องแท้ยิ่งขึ้น และหวังว่าจะเป็นหนังสือประกอบการศึกษาประวัติศาสตร์ เป็นประโยชน์แก่นักศึกษาและประชาชนผู้สนใจตามสมควร.

นาวาเอก

 ร.น.

(สมภพ ภิรมย์)

อธิบดีกรมศิลปากร

กรมศิลปากร

๒๕ มกราคม ๒๕๑๗

สารบัญ

การพิจารณาปัญหาเจตีย์โบราณที่อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี^๔

คำนำ	หน้า
การพิจารณาปัญหาเจตีย์โบราณที่อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี ...	๑
ประเด็นที่ ๑ และ ๒	๓
การพิจารณาหลักฐานเอกสารด้านประวัติศาสตร์	๓
การพิจารณาเรื่องเส้นทางเดินทัพและบริเวณปฏิบัติการยุทธ	๕
ฝ่ายสมเด็จพระนเรศวรมหาราช	๖
พิจารณาตามหลักภูมิประเทศ	๖
พิจารณาตามหลักการสงคราม	๗
การระวังป้องกัน	๘
การออมนำกำลัง	๘
การได้เปรียบข้าศึก	๘
ความสะดวกในการส่งกำลังบำรุง	๑๐
ฝ่ายพระมหาอุปราชา	๑๐
ประเด็นที่ ๓	๑๑
รูปร่างลักษณะเจตีย์ที่อำเภอพนมทวน	๑๒
การพิจารณาหลักฐานทางด้านอายุศิลปกรรม	๑๓
การพิจารณาหลักฐานทางด้านประวัติศาสตร์	๑๗
การพิจารณาหลักฐานทางด้านสถาปัตยกรรม	๑๘
การพิจารณาหลักฐานทางโบราณคดี	๒๑

ภาคผนวก

- ความในพระราชพงศาวดาร ๒๕
- ประวัติหนังสือพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ๒๓
- การพิจารณาเส้นทางเดินทัพและบริเวณปฏิบัติการยุทธของ
สมเด็จพระนเรศวรมหาราช ในสงครามยุทธหัตถี พ.ศ. ๒๑๓๕ ... .. ๗๓
- การสำรวจภูมิประเทศเพื่อหาเส้นทางเดินทัพ ในสงครามยุทธหัตถี
ระหว่างสมเด็จพระนเรศวรมหาราช กับพระมหาก่อปราชา
พ.ศ. ๒๑๓๕ นาศรี อมาตย์กุล เรียบเรียง ๕๑
- ระดับความสูงของพื่นดิน ๑๒๑
- การขุดตรวจขندقบนดอนเจดีย์ ตำบลดอนเจดีย์ อำเภอพนมทวน
จังหวัดกาญจนบุรี ของกองโบราณคดี ๑๒๗
- รายชื่อสถานที่สำคัญที่กล่าวไว้ในสงครามยุทธหัตถี พ.ศ. ๒๑๓๕
(ตามลำดับอักษร) ๑๓๓
- สถานที่ทำให้ระดับน้ำในแม่น้ำสุพรรณบุรีทางตอนเหนือสูงกว่าใน
สมัยโบราณ ๑๔๗

คำสั่งกระทรวงศึกษาธิการ

ที่ ๕๗๕/๒๕๑๖

เรื่อง แต่งตั้งคณะกรรมการพิจารณาข้อยุติปัญหาเรื่องเจดีย์โบราณ
ที่อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี

เนื่องด้วยมีผู้เสนอว่า เจดีย์โบราณที่อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี เป็นเจดีย์
ที่สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงสร้างเป็นอนุสรณ์แห่งชัยชนะในการกระทำยุทธหัตถีมีชัยพระ-
มहाอูปราชา เมื่อ พ.ศ. ๒๑๓๕ กรมศิลปากรจึงได้เชิญผู้ทรงคุณวุฒิทางด้านโบราณคดี
ประวัติศาสตร์และยุทธศาสตร์ จากหน่วยราชการและสถาบันต่าง ๆ มาร่วมประชุมปรึกษา
พิจารณาปัญหาต่าง ๆ ดังกล่าว ได้มีการประชุมพิจารณาเรื่องนี้แล้วรวม ๕ ครั้ง บัดนี้ ที่ประชุม
จะได้จัดทำคำแถลงเรื่องนี้เพื่อให้ประชาชนทราบต่อไป จึงเห็นควรแต่งตั้งคณะกรรมการ
พิจารณาข้อยุติปัญหาเรื่องเจดีย์โบราณที่อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี ประกอบด้วย

๑. อธิบดีกรมศิลปากร	ประธานกรรมการ
๒. รองอธิบดีกรมศิลปากร	กรรมการ
๓. ศาสตราจารย์สุกิจ นิมมานเหมินท์	..
๔. ศาสตราจารย์รอง ศยามานนท์	..
๕. ศาสตราจารย์ ดร. ประเสริฐ ณ นคร	..
๖. ศาสตราจารย์หม่อมเจ้าสุภัทสวัสดิ์	..
๗. ศาสตราจารย์ชจร สุขพานิช	..
๘. พลตรีคำเนวี เสงฆกุล	..
๙. นายมานิต วัลลโกลม	..

๑๐. นายทวี อมาตยกุล	กรรมการ
๑๑. พ.อ. จง สืบจากอง	"
๑๒. นายสมภพ จันทระประภา	"
๑๓. พ.อ. ประเสริฐ พันธุนิต	"
๑๔. น.อ. หยก ชจรยศ ร.น.	"
๑๕. พ.อ. ถวิล อยู่เย็น	"
๑๖. พ.ท. น.ร.ว. ศุภวัฒน์ เกษมศรี	"
๑๗. นายชิน อยู่ดี	"
๑๘. นางแมนมาศ ชวลิต	"
๑๙. นายบรรจบ เทียมทัก	"
๒๐. นายสมพร อยู่โพธิ์	"
๒๑. นายเสนอ นิตเกษ	"
๒๒. นายพิทยา กำแก่นงาม	"
๒๓. นายมงคล บุญวงศ์	"
๒๔. นางกุลทรัพย์ เกษแม่นกิจ	กรรมการและเลขานุการ
๒๕. นางสายไหม จบกลศึก	กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ

ตั้ง ณ วันที่ ๑๘ กันยายน ๒๕๑๖

(ลงนาม) บุญสม มาร์ติน

(นายแพทย์บุญสม มาร์ติน)

รัฐมนตรีช่วยว่าการ ปฏิบัติราชการแทน

รัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการ

การพิจารณา

ปัญหาเจดีย์โบราณที่อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี

ตามที่ได้มีบุคคลคณะหนึ่งพบเจดีย์โบราณ ซึ่งตั้งอยู่หมู่ที่ ๒ ตำบลคอนเจดีย์ อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี ห่างจากถนนสายอุทุมพร-กาญจนบุรี ๔ กิโลเมตร แยกเข้าตรงวัดทุ่งสมอ และได้สันนิษฐานว่าเจดีย์โบราณองค์นี้ คือเจดีย์ที่สมเด็จพระมหาอุปราชแห่งประเทศพม่า ซึ่งได้กระทำยุทธหัตถีพ่ายแพ้สมเด็จพระนเรศวรมหาราชเมื่อพุทธศักราช ๒๑๓๕ และอาณาบริเวณที่ตั้งเจดีย์องค์นี้ คือสถานที่ซึ่งสมเด็จพระนเรศวรมหาราช และสมเด็จพระมหาอุปราชทรงกระทำยุทธหัตถีกันในคราวนี้ ส่วนเจดีย์ที่อำเภอคอนเจดีย์^(๑) จังหวัดสุพรรณบุรี ซึ่งคณะกรรมการจังหวัดสุพรรณบุรีค้นพบ และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาคำรงราชานุภาพ ทรงเชื่อว่าเป็นเจดีย์ที่สมเด็จพระนเรศวรมหาราชโปรดให้สร้างเป็นอนุสรณ์แห่งชัยชนะ ในการกระทำยุทธหัตถี และต่อมาเมื่อพุทธศักราช ๒๔๕๖ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จพระราชดำเนินนำเสื่อป่าไปสักการะ ครั้นถึงพุทธศักราช ๒๔๙๖ รัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ได้สร้างเจดีย์ขึ้นครอบซากเจดีย์องค์เดิม แล้วสร้างพระบรมราชานุสาวรีย์สมเด็จพระนเรศวรมหาราช ประดิษฐานไว้เบื้องหน้าเจดีย์ก้าน ทิศตะวันตกเรียกว่า อนุสรณ์คอนเจดีย์ นั้น บุคคลคณะดังกล่าวมีความเห็นว่า เป็นเจดีย์สมัยทวารวดี มิใช่พระเจดีย์ที่สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงสร้างขึ้น โดยอ้างเหตุผลต่างๆถึงความละเอียดซึ่งทราบทั่วกันแล้ว และคณะบุคคลดังกล่าวกับสื่อมวลชนได้เรียกร้องให้กรมศิลปากรพิจารณาเรื่องนี้ กรมศิลปากรจึงได้ขอความร่วมมือจากสถาบันต่างๆ ให้ส่งผู้ทรงคุณวุฒิที่มีความรู้ความสามารถเกี่ยวกับเรื่องนี้มาร่วมเป็นผู้พิจารณาศึกษาค้นคว้า และวินิจฉัยปัญหาดังกล่าว

ที่ประชุมได้พิจารณาปัญหาดังกล่าวนี้หลายด้าน คือ ด้านโบราณคดี ด้านประวัติศาสตร์ ด้านสถาปัตยกรรม ด้านยุทธวิธี และด้านภูมิศาสตร์ สรุปผลการประชุมได้ดังนี้

- (๑) อำเภอคอนเจดีย์ จังหวัดสุพรรณบุรี เดิมเป็นตำบลขึ้นอำเภอศรีประจันต์ ยกฐานะเป็นกิ่งอำเภอ เมื่อวันที่ ๑ มกราคม ๒๕๐๕ มีตำบลในปกครอง ๒ ตำบล คือ ตำบลคอนเจดีย์และตำบลหนองสาหร่าย ครั้นวันที่ ๑๗ เมษายน ๒๕๐๕ ได้โอนตำบลสระกระโจมจากอำเภอศรีประจันต์มารวมด้วยอีกตำบลหนึ่ง โดยมีพระราชกฤษฎีกายกฐานะเป็นอำเภอ เมื่อวันที่ ๒๘ กรกฎาคม ๒๕๐๘ เรียกว่า อำเภอคอนเจดีย์ มีตำบลในปกครอง ๓ ตำบล คือ ตำบลคอนเจดีย์ ตำบลหนองสาหร่าย ตำบลสระกระโจม ปัจจุบันมีตำบลไร่รดเพิ่มขึ้นอีกตำบลหนึ่ง

๑. กรรมการคณะนี้มีความเห็นว่า บริเวณที่เป็นสถานที่ทำสงครามระหว่างสมเด็จพระนเรศวรมหาราชกับพระมหาอุปราชา ในสงครามยุทธหัตถี เมื่อพุทธศักราช ๒๑๓๕ นั้น คือ บริเวณท้องที่ตำบลหนองสาหร่าย ซึ่งในปัจจุบันเรียกว่า ตำบลคอนเจดีย์ อำเภอคอนเจดีย์ จังหวัดสุพรรณบุรี

๒. กรรมการคณะนี้มีความเห็นว่า พระเจดีย์ที่สร้างขึ้นเป็นอนุสรณ์เนื่องในสงครามยุทธหัตถีเมื่อ พ.ศ. ๒๑๓๕ นั้น คือพระเจดีย์ที่ตำบลคอนเจดีย์ อำเภอคอนเจดีย์ จังหวัดสุพรรณบุรี ในปัจจุบันนี้

๓. กรรมการคณะนี้มีความเห็นว่า เจดีย์โบราณที่ หมู่ที่ ๒ ตำบลคอนเจดีย์ อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี นั้น คือเจดีย์ภายในวัดซึ่งร้างมานาน และอยู่ในบริเวณวัดเดียวกันกับพระปรางค์และเจดีย์ประกอบ ๒ ซ่าง ซึ่งอยู่ห่างออกไปทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ ๓๑๔ เมตร เป็นเจดีย์ที่บุคลได้สร้างขึ้นเพื่อเป็นบริโลกเจดีย์ เจดีย์นี้มีลักษณะพิเศษคือ มีช่องตามประทีป เป็นเจดีย์ที่มีอายุระหว่างสมัยอยุธยาตอนปลาย ประมาณว่าตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราชลงมา จนถึงสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ ฝีมือช่างชาวท้องถิ่น และเมื่อพิจารณาคติการตามประทีปบุษบาตสนสถานซึ่งนิยมทำกันทั้งทางภาคใต้ ภาคเหนือ และภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย ในบริเวณจังหวัดต่าง ๆ เช่น เชียงใหม่ เชียงราย ลำพูน ลำปาง แพร่ น่าน ฯลฯ ซึ่งมีเค้าสืบเนื่องมาจากคติพระพุทธรูปศาสนาฝ่ายมหายานในริเบต จีน และอาณาจักรล้านช้าง คือ หลวงพระบาง เวียงจันทน์ ซึ่งยังคงถือปฏิบัติสืบมาจนถึงปัจจุบัน ในกรณีนี้จึงควรพิจารณาด้วยว่า กลุ่มชนในบริเวณนั้นมีส่วนเกี่ยวข้องกับประเพณีทางเหนือหรือทางอาณาจักรลาวปัจจุบันนี้อย่างไรหรือไม่

ตามพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ และรัชกาลที่ ๓ ปรากฏว่า ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เคยมีการอพยพกลุ่มชนทางภาคเหนือและแถบหลวงพระบางเวียงจันทน์ เข้ามาตั้งถิ่นฐานในท้องที่แถบราชบุรี สระบุรี และสุพรรณบุรี

จึงน่าจะเป็นข้อสันนิษฐานได้ว่าเจดีย์ที่อำเภอพนมทวนนี้ กลุ่มชนที่ได้อพยพมาเหล่านั้นอาจสร้างขึ้น จึงมีคติตามประทีปบุษบาตค้อยู่ที่องค์เจดีย์ ตามความนิยมนับถือที่สืบเนื่อง

รูปที่ ๑

อนุสรณ์ดอนเจดีย์องค์เดิม เมื่อแรกค้นพบ ก่อนที่รัฐบาลจะก่อสร้างใหม่ครอบคลุ
ปัจจุบัน

ลักษณะ - ฐานเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสซ้อนกันสองชั้น ชั้นล่างกว้างด้านละ ๑๕.๕๐
เมตร สูงจากพื้นดิน ๒.๕๐ เมตร ฉาบปูนขาวไว้เกลี้ยงๆ ไม่มีลวดลาย นอกจากลวดบัวผ่าทวย
มีทางขึ้นตรงทิศตะวันออกด้านเศว ฐานชั้นที่สองขึ้นไป อิฐปูนหักพังลงหมดจนไม่สามารถทราบ
รูปทรงเดิม

- เป็นเจดีย์ตั้งอยู่โดดเดี่ยว ไม่มีเจดีย์บริวารหรือเจดีย์ที่สนับสนุนฐานเดียวกัน หรือใน
บริเวณใกล้เคียง

รูปที่ ๒ เจดีย์ทรงกรวยเขี้ยวรัตนโกสินทร์และอนุสาวรีย์สมเด็จพระนเรศวรมหาราช
ตำบลดอนเจดีย์ อำเภอดอนเจดีย์ จังหวัดสุพรรณบุรี

รูปที่ ๓ ซากอนุสรณ์ดอนเจดีย์ภายในครอบเจดีย์องค์ใหม่

มาแต่บรรพบุรุษ และเจตียังคงไม่มีความสัมพันธ์กับเหตุการณ์สงครามยุทธหัตถี ในปี พุทธศักราช ๒๑๓๕

ทั้งนี้ ได้ประมวลเหตุผลและหลักฐานจากการศึกษาพิจารณา ดังนี้

ประเด็นที่ ๑ และประเด็นที่ ๒

๑. กรรมการคณะนิมิตความเห็นว่า บริเวณที่เป็นสถานที่ทำสงครามระหว่าง สมเด็จพระนเรศวรมหาราชกับพระมหาอุปราชา ในสงครามยุทธหัตถี เมื่อพุทธศักราช ๒๑๓๕ นั้น คือบริเวณท้องที่ตำบลหนองสาหร่าย ซึ่งในปัจจุบันเรียกว่าตำบลดอนเจดีย์ อำเภอ ดอนเจดีย์ จังหวัดสุพรรณบุรี

๒. กรรมการคณะนิมิตความเห็นเห็นว่า พระเจดีย์ที่สร้างขึ้นเป็นอนุสรณ์นั้น คือ พระเจดีย์ที่ตำบลดอนเจดีย์ อำเภอดอนเจดีย์ จังหวัดสุพรรณบุรี ในปัจจุบันนี้

ประมวลเหตุผลและหลักฐานการพิจารณา

การประชุมปรึกษาความเห็นในสองประเด็นนี้ คณะกรรมการได้มุ่งวินิจฉัยในส่วน สำคัญดังนี้

- (๑) พิจารณาหลักฐานเอกสารด้านประวัติศาสตร์
- (๒) พิจารณาเรื่องเส้นทางเดินทัพ และบริเวณปฏิบัติการยุทธ

การพิจารณาหลักฐานเอกสารด้านประวัติศาสตร์

คณะกรรมการได้มีมติว่า จะใช้พระราชพงศาวดารกรุงเก่า ฉบับหลวงประเสริฐฯ เป็นหลักฐานในการพิจารณา ทั้งนี้เพราะพระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐฯ เป็นพระราชพงศาวดารที่มีศักดิ์ราชแม่นยำ และสามารถที่จะสอบสวนเปรียบเทียบเรื่องราวที่บันทึกไว้กับหลักฐานอื่นๆ ได้ถูกต้องตรงกัน เช่น พระราชพงศาวดาร ฉบับหลวงประเสริฐฯ กล่าวว่า ในจุลศักราช ๙๒๕ ตรงกับ พ.ศ. ๒๐๐๖ และจุลศักราช ๙๒๗ ตรงกับ พ.ศ. ๒๐๐๘ สมเด็จพระ

พระบรมไตรโลกนาถเสด็จออกไปครองเมืองพิษณุโลก แล้วออกทรงผนวชที่วัดจุฬามณี เหตุการณ์ดังกล่าวนี้ตรงกับข้อความในศิลาจารึกหน้ามณฑลพระพุทธรูปจำลอง วัดจุฬามณี จังหวัดพิษณุโลก แต่เนื่องจากพระราชพงศาวดาร ฉบับหลวงประเสริฐฯ มีข้อความสั้น ขาดรายละเอียดอื่นๆ คณะกรรมการจึงใช้พระราชพงศาวดารหลายฉบับ ตลอดจนเอกสารประวัติศาสตร์อื่นๆ ประกอบด้วย เพื่อพิจารณาในส่วนรายละเอียดได้แก่

๑. พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)
๒. พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์วัดพระเชตุพน
๓. พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพระจักรพรรดิพงศ์ (จาต)
๔. พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพระราชหัตถเลขา
๕. พระราชพงศาวดารกรุงสยาม จากต้นฉบับที่เป็นสมบัติของบริติชมิวเซียม

การพิจารณาแง่ประวัติศาสตร์นี้ คณะกรรมการมีความเห็นตามผลของการพิจารณา เรื่องเส้นทางเดินทัพและบริเวณปฏิบัติการยุทธของคณะทหาร ซึ่งมีรายละเอียดต่อไปนี้

ความในพระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐ^(๑)

“ศักราช ๘๕๔ มะโรงศก (พ.ศ. ๒๑๓๕) วันศุกร์ แรม ๒ ค่ำ เดือน ๑๒ อุปราชายกมาแต่หงสา ณ วันเสาร์ แรม ๑ ค่ำ เดือน ๑ เพลาเช้าข้างต้นพระยาไชยานุภาพทศออกมากองใหญ่ประมาณ ๕ องค์ ครั้นถึงเดือนนี้ มหาอุปราชายกมาถึงแดนเมืองสุพรรณบุรี แต่ตั้งทัพตำบลพังตรุ วันอาทิตย์ ขึ้น ๙ ค่ำ เดือน ๒ เพลารุ่งแล้ว ๔ นาฬิกา ๒ บาท เสด็จพยุหบาตราโดยทางชลมารค ทัพไม้ข่มนามตำบลลุ่มพลี ตั้งทัพชัยตำบลม่วงหวาน แล ณ วันพุธ ขึ้น ๑๒ ค่ำ เดือน ๒ เพลารุ่งแล้ว ๒ นาฬิกา ๔ บาท เสด็จพยุหบาตราโดยทางชลมารค อนึ่ง เมื่อใกล้รุ่งขึ้นวัน ๑๒ ค่ำนั้น เห็นพระสารีริกธาตุปฏิหารีย์ไปโดยทางซึ่งจะเสด็จนั้น ถึงวันจันทร์ แรม ๒ ค่ำ เดือน ๒ เพลารุ่งแล้ว ๕ นาฬิกา ๓ บาท เสด็จทรงช้างต้นพระยาไชยานุภาพ เสด็จออกกรมมหาอุปราช ตำบลหนองสาหร่าย ครั้นนั้นมิได้ตามฤกษ์และฝ่าย (ฝ่าย) ฤกษ์หน่วยหนึ่ง และเมื่อได้ชนช้างด้วยมหาอุปราชานั้น สมเด็จพระนารายณ์บพิตรเป็นเจ้าต้องปืน ณ พระหัตถ์ข้างขวาหน่วยหนึ่ง อนึ่งเมื่อมหาอุปราชาช้างออกมายืนอยู่นั้น หมวกมหาอุปราชาสีนั้นตกลงถึงดินและเอาคืนขึ้นใส่เล่า ครั้นนั้นมหาอุปราชาช้างคอยข้างตายในที่นั้น และช้างต้น

(๑) หนังสือพระราชพงศาวดารกรุงเก่า ฉบับหลวงประเสริฐฯ ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๑๕ หน้า ๔๖๑-๔๖๘

พระยาไชยนาฎภาพ ซึ่งทรงและโคชินทวียมหาอุปราชและมีรัชชานันั้น พระราชทานให้ชื่อ
เจ้าพระยาปราบหงสา”

การพิจารณาเรื่องเส้นทางเดินทัพและบริเวณปฏิบัติการยุทธ

เพื่อให้การพิจารณาเรื่องนี้ดำเนินไปด้วยดี คณะกรรมการได้แต่งตั้งคณะอนุกรรมการ
ซึ่งประกอบด้วยนายทหาร ซึ่งเป็นผู้ทรงคุณวุฒิและมีประสบการณ์ในด้านยุทธศาสตร์และการ
วางแผนยุทธวิธี ผู้ทรงคุณวุฒิด้านเอกสารและประวัติศาสตร์ ดำเนินการพิจารณาสำรวจภูมิ
ประเทศ พิจารณาเส้นทางเดินทัพของสมเด็จพระนเรศวรมหาราช โดยใช้หลักฐานจากหนังสือ
พระราชพงศาวดารและหลักยุทธวิธีประกอบการพิจารณา เรียกว่า “คณะอนุกรรมการพิจารณา
เส้นทางเดินทัพสงครามยุทธหัตถี พุทธศักราช ๒๑๓๕” ประกอบด้วย

พ.อ. ประเสริฐ พันธุ์นิล	หัวหน้ากองประวัติศาสตร์และพิพิธภัณฑชาทหาร กรมการศึกษาวิจัย ประธานอนุกรรมการ
พ.อ. ถวิล อยู่เย็น	หัวหน้ากองประวัติศาสตร์ กรมยุทธการทหารบก อนุกรรมการ
พ.อ. จง สิบจากอง	เคยเป็นอาจารย์สอนวิชาประวัติศาสตร์การสงคราม โรงเรียนเสนาธิการทหารบก อนุกรรมการ
นายศรี อนาคตกุล	เคยดำรงตำแหน่งหัวหน้ากองวรรณคดีและประ วัติศาสตร์ กรมศิลปากร ปัจจุบันเป็นกรรมการ ชำระประวัติศาสตร์ อนุกรรมการ
ศาสตราจารย์ ชจร สุขพานิช	กรรมการชำระประวัติศาสตร์ และศาสตราจารย์ วิชาประวัติศาสตร์ไทย วิทยาลัยวิชาการศึกษา ประสานมิตร ^(๑) อนุกรรมการ
น.อ. หยก ขจรยศ รน.	ประจำกองประวัติศาสตร์ และพิพิธภัณฑชาทหาร กรมการศึกษาวิจัย อนุกรรมการและเลขานุการ

อนุกรรมการคณะนี้ได้เดินทางไปสำรวจและศึกษาพิจารณาเส้นทางเดินทัพของ
สมเด็จพระนเรศวรมหาราชและพระมหาอุปราช ในบริเวณท้องที่จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

(๑) ปัจจุบันชื่อมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

อ่างทอง สุพรรณบุรี และกาญจนบุรี รวม ๒ ครั้ง คือ

ครั้งที่ ๑ เมื่อวันที่ ๘,๘ มีนาคม ๒๕๑๖

ครั้งที่ ๒ เมื่อวันที่ ๑๓ มีนาคม ๒๕๑๖

และได้ประชุมปรึกษากันเฉพาะคณะกรรมการอีกรวม ๓ ครั้ง คือ

ครั้งที่ ๑ เมื่อวันที่ ๑๔ มีนาคม ๒๕๑๖ ณ ห้องประชุมกองโบราณคดี พิพิธภัณฑ

สถานแห่งชาติ ตั้งแต่เวลา ๙.๐๐-๑๐.๐๐ น.

ครั้งที่ ๒ เมื่อวันที่ ๒๑ มีนาคม ๒๕๑๖ ณ ห้องประชุมกองโบราณคดี พิพิธ
ภัณฑสถานแห่งชาติ ตั้งแต่เวลา ๙.๐๐-๑๒.๓๕ น.

ครั้งที่ ๓ เมื่อวันที่ ๒๒ มีนาคม ๒๕๑๖ ณ ห้องประชุมกองโบราณคดี พิพิธ
ภัณฑสถานแห่งชาติ ตั้งแต่เวลา ๙.๐๐-๑๒.๓๐ น. และตั้งแต่เวลา ๑๔.๐๐-๑๕.๔๕ น.

จึงได้รายงานผลต่อคณะกรรมการในการประชุม

ในรายงานได้มีความเห็นว่า สมเด็จพระนเรศวรมหาราชและพระมเหษุปราชา
ทรงเดินทัพตามระยะทางดังนี้คือ

ย้ายสมเด็จพระนเรศวรมหาราช

ออกจากพระนครศรีอยุธยา ไปตำบลม่วงหวาน บ้านน้ำโมก บ้านสะแกวัดเสลา
บ้านสามโก้ ชำลื่นำสุพรรณบุรีที่ท่าท้าวอุทอง และชำลื่นำบ้านค้อยที่ท่าค้อย แล้วไปตั้ง
ทัพอยู่ที่ตำบลหนองสาหร่าย จังหวัดสุพรรณบุรี (หนองสาหร่ายอยู่ห่างพระเจดีย์ที่คอนเจดีย์
ไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ประมาณ ๔ กิโลเมตร) ทั้งนี้โดยอาศัยเหตุผลดังนี้

พิจารณาตามลักษณะภูมิประเทศ

การทัพครั้งนี้เกิดขึ้นในกลางเดือนนี้ ซึ่งเป็นฤดูที่น้ำในท้องทุ่งยังไม่แห้งสนิท ถ้าจะ
ยกทัพใหญ่จากพระนครศรีอยุธยาตัดตรงโดยข้ามแม่น้ำท่าคลอง หนองบึง ผ่านตัวเมืองสุพรรณ
บุรี เพื่อไปกาญจนบุรี อาจกระทำไม่ได้ เพราะต้องผ่านที่ลุ่มต่ำ ซึ่งสูงจากระดับน้ำทะเลเพียง
๒ เมตรเศษเช่นนี้ ย่อมยากแก่การเดินทัพ แต่เส้นทางที่กล่าวมาแล้วในตอนแรกนั้น เป็น
เส้นทางที่สะดวกที่สุด เพราะผ่านที่ดอนยิ่งกว่าดอนได้ คือ สูงกว่าระดับน้ำทะเลประมาณ ๓.๕

เมตรขึ้นไป ทั้งตรงกับที่พระราชพงศาวดารฉบับต่าง ๆ ออกชื่อสถานที่ไว้ เช่น ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม), ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์วัดพระเชตุพน ฉบับพระจักรพรรดิพงศ์ (จาด) และฉบับพระราชหัตถเลขา กล่าวว่า "... ถึงประทับชานหน้าพลับพลาชัยป่าโมก ... ไปเข้าที่เสวยตำบลบ้านละแก้วละเลา ... กระทั่งกองหน้าซึ่งตั้งอยู่ที่ตำบลหนองสาหร่าย ..." ทั้งนี้

แม่น้ำสุพรรณบุรี^(๑) เป็นแม่น้ำที่ควรจะได้รับพิจารณาว่าเป็นอุปสรรคในการเคลื่อนที่ เพราะแม่น้ำนี้กว้างโดยเฉลี่ยประมาณ ๕๐ เมตร ในสมัยโบราณตลิ่งสูงชันด้านน้ำเป็นโคลน บางแห่งน้ำลึกมีสัตว์ร้ายในน้ำชุกชุม ตามริมน้ำมีพญาปากกลุมจนแลเห็นไม่ถนัดว่ามีฝั่งหรือตลิ่งที่โอบ้าง มีท่าข้ามแห่งเดียวที่สะดวกในการลุดข้ามคือ ท่าทำวออุทอง ที่บ้านพังม่วง ตำบลวังน้ำซับ อำเภอศรีประจันต์ เนื้อเมืองสุพรรณบุรี ประมาณ ๒๐ กิโลเมตรเศษ เพราะเป็นบริเวณน้ำตื้น พื้นท้องน้ำเป็นทรายตลิ่งไม่ลาดชัน ช้างม้าลุดข้ามได้ง่าย แต่ปัจจุบันมีน้ำมากเพราะมีประตุน้ำโพธิ์พระยากั้นน้ำไว้

ภูมิประเทศโดยทั่วไปจากกาญจนบุรี ถึงสุพรรณบุรี อุดมด้วยห้วยอ้อมป่า และป่าเตี้ย มีต้นไม้ขนาดเล็กกระจายอยู่ทั่วไป ทิศตะวันตกของลำน้ำสุพรรณบุรีมีภูเขาชานาน จึงเป็นที่สูงเหมาะในการเคลื่อนที่ แต่ทิศตะวันออกของลำน้ำเป็นที่ต่ำลุ่ม ในการเดินทัพครั้งนี้เพื่อต้องการเวลารวดเร็ว ผู้นำทัพจะต้องหลีกเลี่ยงที่ลุ่มต่ำ จึงจะไ้ความเป็นเบียบ

พิจารณาตามหลักการสงคราม

ในสงครามคราวนี้ สมเด็จพระนเรศวรมหาราชเสด็จโดยทางสถลมารค มีไพร่พลช้างม้าเป็นเรือนหมื่น เส้นทางที่ใช้ในการเคลื่อนที่เข้าหาข้าศึกอันเป็นกลยุทธ์ของทหาร จึงต้องระลึกรถึง การระวังป้องกัน การอ้อมกำลัง การได้เปรียบข้าศึก และ ความสะดวกในการส่งกำลังบำรุง มิฉะนั้นก็จะเปลืองพลได้แก่ข้าศึกซึ่งมีกำลังมากกว่า สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงเป็นนักรบที่สามารถ และชำนาญในภูมิประเทศแถบนี้มาแล้ว เพราะพระองค์ได้เคยทำ

(๑) แม่น้ำสุพรรณบุรีมีชื่อเรียกต่างกันเป็น ๔ ชื่อ ตอนที่ไหลผ่านจังหวัดชัยนาทเรียกว่าแม่น้ำมะขามเต่า ตอนที่ไหลผ่านจังหวัดสุพรรณบุรี เรียกว่าแม่น้ำสุพรรณบุรี ตอนที่ไหลผ่านจังหวัดนครปฐม เรียกว่าแม่น้ำนครไชยศรี และตอนที่ไหลลงสู่ทะเลผ่านจังหวัดสมุทรสาคร เรียกว่าแม่น้ำท่าจีน ตอนที่เรียกแม่น้ำสุพรรณบุรีไหลผ่านอำเภอดำเนินนางพูน อำเภอสามชุก อำเภอศรีประจันต์ อำเภอเมือง อำเภอบางปลาม้า และอำเภอสองพี่น้อง

สงครามกับพม่าที่ในเขตจังหวัดสุพรรณบุรี เมื่อ พ.ศ. ๒๑๓๓ จันทรยาพิสมนายทัพหน้าไต่
ที่บ้านจระเข้สามพัน จนพม่าพ่ายแพ้ไป ดังนั้นในการสงครามครั้งนี้ พระองค์จึงทรงดำเนิการ
ด้วยพระปรีชาสามารถ นับแต่ได้ส่งหน่วยระวังป้องกันออกไปข้างหน้าและทางข้าง ก่อนที่จะมี
การเคลื่อนทัพ

การระวังป้องกัน

เมื่อพระมหาอุปราชยกทัพมานั้น สมเด็จพระนเรศวรมหาราชกำลังประชุมทัพ
เพื่อเตรียมจะยกไปตีเมืองกันพูชา แต่เมื่อได้ข่าวศึกพม่าทางเมืองกาญจนบุรี ก็ให้เจ้าเมือง
ราชบุรีแห่งกองโจรออกรบกวณการเคลื่อนที่ของข้าศึก และให้พระยาศรีไสยณรงค์เป็นแม่กอง
พระยาราชสุทธานนท์เป็นยกกระบัตร ออกไปซัดศึกที่รับหน้าข้าศึกที่ตำบลหนองสาหร่าย
ส่วนพระองค์ยกทัพตามไปภายหลัง เพราะพระองค์ทรงกตลงพระทัยว่าจะไม่ครั้งรับข้าศึกอยู่ใน
กรุงศรีอยุธยา ดังนั้นลักษณะในการเดินทัพครั้งนี้ จึงใช้หลักการระวังป้องกันอย่างดี คือส่ง
กำลังส่วนหนึ่งไปซัดศึกทัพไว้ล่วงหน้า อีกส่วนหนึ่งคอยรบกวนข้าศึกมิให้เคลื่อนที่ ได้สะดวก
และกำลังทั้งสองส่วนนี้ก็ล้อมทำหน้าที่สกัดกระบวนหาข่าวด้วย ฉะนั้นถึงแม้ว่ากองทัพของสมเด็จพระ
นเรศวรมหาราชจะเดินทัพในลักษณะที่หันข้างให้ข้าศึกก็มิได้มุ่งถุกัดตรงไปเมืองกาญจนบุรี
ก็จริง แต่ก็ได้ดำเนินการป้องกันไว้แล้วเป็นอย่างดี จึงมิได้เพลี่ยงพล้ำต่อข้าศึก

การออกกำลัง

การเลือกเส้นทางนี้ จะทำให้เดินทัพได้ประมาณวันละ ๒๐ กิโลเมตร โยไม่
เหน็ดเหนื่อย เมื่อดึงทัพมาอยู่แล้วพร้อมรบเสมอ เพราะเป็นการเดินโยไม่เร่งรีบ ทหาร
ได้มีเวลาพักไปมาระยะทางโยล้ากับอยู่แล้ว และเส้นทางที่ผ่านไปนั้นก็เป็นที่ดอนสูงกว่าระดับ
น้ำทะเลประมาณ ๔.๕ เมตร ไม่ต้องข้ามน้ำและที่แฉะบ่อยๆ ในทางตรงข้าม ถ้าพระองค์
ทรงนำทัพผ่านท้องทุ่งมุ่งตรงไปเมืองสุพรรณบุรี หรือกาญจนบุรีโดยตรงแล้ว ก็จะต้องผ่าน
ที่ลุ่ม หนอง คลอง บึง และต้องข้ามลำน้ำสุพรรณบุรี ซึ่งถ้าไม่สร้างสะพานหรือใช้เรือ
เป็นพาหนะ ทหารและช้างม้าก็จะได้รับความลำบาก ทำให้เคลื่อนที่ช้าและเสียกำลัง
โยไม่จำเป็น

การได้เปรียบชาติ

กองทัพของสมเด็จพระนเรศวรมหาราช เคลื่อนออกมาห่างจากกรุงศรีอยุธยา (จากค่ายม่วงหวาน) เพียงระยะทาง ๓ วัน ก็ถึงค่ายลหนองสาหร่าย แต่ฝ่ายพระมหาอุปราชา ต้องเดินทัพมาจากเมืองหงสาวดี จนถึงพระพิงครซึ่งเป็นที่ตั้งกรุงสุโขทัย ต้องใช้เวลาแรมเดือน

สมเด็จพระนเรศวรมหาราชมุ่งหมายจะนำกองทัพออกไปต่อสู้ชาติกษัตริย์นครเพื่อรบกลางแปลง ตามพระอุปนิสัยซึ่งทรงกล้าหาญและเชี่ยวชาญในการทำสงครามแบบนี้ แต่การที่พระองค์จะทรงนำกำลังไปสกัดกันชาติที่ใดจึงจะเหมาะที่สุดนั้น ก็ขึ้นอยู่กับลักษณะภูมิประเทศ

ในขณะนั้น เมืองสุพรรณบุรีเป็นเมืองเบ็ดไม่มีความสำคัญทางทหาร เพราะถูกวิวก้าแวงและบ้อมตั้งแก่แผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ (พ.ศ. ๒๐๕๑—๒๑๑๐) ด้วยเกรงว่า ถ้าพม่าเข้าตีภาคเมืองไทยและยึดเอาสุพรรณบุรีไว้ ก็จะใช้เป็นฐานทัพสำหรับตีกรุงศรีอยุธยา จึงให้วิวก้าแวงเมืองลงเสียตำแหน่ง ซึ่งหมายความว่า เมืองสุพรรณบุรีมิใช่เมืองที่จะใช้เป็นค่ายสกัดกันชาติกษัตริย์ ปัญหาจึงมีว่าถ้าไม่ป้องกันเมืองสุพรรณบุรี กองทัพของสมเด็จพระนเรศวรมหาราชจะยึด อะไร ที่ไหน เป็นที่สกัดกันการรุกรานของชาติกษัตริย์นี้ แต่การยกกองทัพไปยึดภูมิประเทศที่ใดเมืองสุพรรณบุรีคงไม่กระทำเป็นแน่ เพราะอาจจะถูกชาติกษัตริย์มีกำลังมากกว่าโอบล้อมได้ง่าย

เมื่อพิจารณาภูมิประเทศและเหตุการณ์ประกอบกันแล้วจะเห็นว่า แม่น้ำท่าคอยและแม่น้ำสุพรรณบุรีเป็นเครื่องกีดขวางธรรมชาติ เพราะลำน้ำลึกถึงสูงชัน ถ้าไม่มีเรือหรือไม่มีสะพานก็ข้ามยาก เว้นเสียแต่การลุยข้ามที่ทำหัวอุ้งทอง ดังนั้นทำหัวอุ้งทองจึงเปรียบเสมือนประตูบ้านซึ่งจะบังคับให้ชาติกษัตริย์เคลื่อนที่มา ณ ที่นี้ ถ้าสมเด็จพระนเรศวรมหาราชเสด็จไปยึดทำขำนี้ไว้ก่อน โดยยึดที่ค่ายลหนองสาหร่าย (หนองสาหร่ายอยู่ห่างทำขำลำน้ำบ้านคอยประมาณ ๒ กิโลเมตร และห่างทำหัวอุ้งทองประมาณ ๑๐ กิโลเมตร) ก็จะทำให้เป็นฝ่ายได้เปรียบชาติกษัตริย์ เพราะค่ายลหนองสาหร่ายเป็นจุดผ่านสำคัญที่บังคับให้ชาติกษัตริย์ผ่านจุกนี้ และชาติกษัตริย์ไม่สามารถจะส่งกำลังมาโอบหลังได้โดยสะดวก เนื่องจากพระมหาอุปราชาเคลื่อนทัพจากค่ายลระพีพิงครก็ย่อมต้องเดินทัพเลียบลำน้ำสุพรรณบุรี และมาข้ามที่ท่าคอยเหนือเมืองสุพรรณบุรีเหมือนกัน จึงจะเข้าตีกรุงศรีอยุธยาได้โดยง่าย

ความสะดวกในการส่งกำลังบำรุง

ถ้าสมเด็จพระนเรศวรมหาราชจะยกกองทัพไปในทิศทางอื่น พระองค์ก็คงไม่เสด็จผ่านตำบลสำคัญๆ ตามที่กล่าวไว้ในพงศาวดารเหล่านั้น แต่ตามเส้นทางในปัจจุบันยังมีตำบลและหมู่บ้านที่กล่าวถึงปรากฏอยู่จริง คือ ตำบลม่วงหวาน บ้านป่าโมก (อำเภอป่าโมก จังหวัดอ่างทอง) บ้านละแก้วละเภา (อำเภอวิเศษไชยชาญ จังหวัดอ่างทอง) จนถึงตำบลหนองสาหร่าย ตำบลเหล่านี้เหมาะที่จะเป็นที่หยุดพักกับประทานอาหารกลางวัน และที่พักแรมของทหารจำนวนมาก นอกจากนั้น เส้นทางระหว่างตำบลหนองสาหร่ายถึงกรุงศรีอยุธยา ถ้าใช้เครื่องมือขนส่ง เช่น ช้าง ม้า เกวียน และเรือ ก็ยังสามารถที่จะลำเลียงเสบียงและอาวุธยุทธภัณฑ์จากเมืองหลวงมาบำรุงกองทัพได้ดียิ่งกว่าที่จะไปตั้งรับข้าศึกในที่อื่นอีกด้วย

หนองสาหร่าย อำเภอคอนเเจ็ย จังหวัดสุพรรณบุรี มีลักษณะเหมาะในการตั้งรับก็เพราะ:-

๑. เป็นที่คั่น แต่มีหนองน้ำกว้างใหญ่ (ประมาณ ๒๕ ไร่) มีน้ำบริบูรณ์ตลอดปี สามารถใช้บริโภคได้เพียงพอทั้งกองทัพ

๒. เป็นภูมิประเทศสำคัญ เหมาะในการสกัดกั้นข้าศึกซึ่งจะเดินทางจากเมืองกาญจนบุรีเข้าไปตีกรุงศรีอยุธยา เพราะข้าศึกจำเป็นต้องใช้ทำข้ามที่ทำข้ามลำน้ำบ้านคอก และทำท้าวอุทุมพร ที่บ้านพังม่วง เพื่อข้ามลำน้ำบ้านคอก และลำน้ำสุพรรณบุรี

๓. เป็นท้องทุ่งซึ่งอยู่บนที่คั่น (สูงกว่าระดับน้ำทะเลประมาณ ๖ เมตร) และมีลำน้ำท่าคอกอยู่ทางซ้าย (ด้านตะวันออก) ทำให้ตำแหน่งยุทธได้สะดวก ข้าศึกจะโอบหลังหรือผ่านไปได้อาก

๔. ถ้าต้องการถอยตัว ก็มีเครื่องกีดขวางธรรมชาติ เช่น ลำน้ำท่าคอก และลำน้ำสุพรรณบุรี ป้องกันมิให้ข้าศึกติดตามได้โดยสะดวก

ฝ่ายพระมหาอุปราช

พระมหาอุปราชเดินทางเข้ามาทางด่านเจดีย์สามองค์ ผ่านกาญจนบุรี แล้วตั้งทัพที่ตำบลกระพังตุ อำเภอพนมทวน เป็นเวลาหลายวัน ได้ให้กองลาดตระเวนมาหาข่าวถึง

ตำบลเอกราช ใกล้กรุงศรีอยุธยา แต่ไม่เคยพบกองทัพสมเด็จพระนเรศวรมหาราชเลย ซึ่งแสดงว่าสมเด็จพระนเรศวรมหาราชมิได้ยกทัพตัดตรงจากกรุงศรีอยุธยาไปตำบลตระพังตรุ หรือยกผ่านที่ลุ่มไปยึดภูมิประเทศทิศใต้เมืองสุพรรณบุรี เพราะถ้าพระองค์ทรงทำเช่นนั้น ลาดตระเวนพม่าก็คงได้เห็นทหารไทยก่อนที่จะไปถึงตำบลหนองสาหร่ายแล้ว ต่อภายหลังเมื่อลาดตระเวนพม่าแจ้งว่า พบทหารไทยไปตั้งค่ายอยู่ที่ตำบลหนองสาหร่าย (ทิศตะวันออกเฉียงเหนือคอนเจ็ยประมาณ ๔ กิโลเมตร) พระมหาอุปราชถึงนำทัพพม่าจากตำบลตระพังตรุ (ซึ่งอยู่ห่างตำบลหนองสาหร่ายประมาณ ๖๕ กิโลเมตร) ทรงเข้าหาโดยใช้เวลาเคลื่อนทัพ ๒ คืน และพักแรมที่บ้านจระเข้สามพัน ๑ คืน และที่บ้านห้วย ซึ่งอยู่ห่างตำบลหนองสาหร่ายประมาณ ๒๐ กิโลเมตรอีก ๑ คืน รุ่งเช้าวันที่สามจึงเคลื่อนที่ต่อมา

เข้ามีค แรม ๒ ค่ำ เดือนยี่ เวลาประมาณ ๗.๐๐ น. กองทัพพม่าจึงได้ปะทะกับกองหน้าของกองทัพไทย เพราะทั้งสองฝ่ายเคลื่อนที่เข้าหากัน ในที่สุดกองทัพหน้าของไทยก็ถอยร่นกลับมา เนื่องจากมีกำลังน้อยกว่า แต่ในพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา มีข้อความว่า พระมหาอุปราชเคลื่อนทัพจากค่ายตระพังตรุเพลตสิบเอ็ดกุ่ม พอเที่ยงก็ได้ชนช้างกับสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ซึ่งในภูมิประเทศที่จริงนั้น ตะพังตรุอยู่ห่างจากหนองสาหร่ายประมาณ ๖๕ กิโลเมตร ฉะนั้น ข้อความตามนี้จึงคลาดเคลื่อนไปบ้าง

ประเด็นที่ ๓

กรรมการคณะนั้นเห็นว่า เจดีย์โบราณที่หมู่ที่ ๒ ตำบลคอนเจ็ย อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรีนั้น คือเจดีย์ภายในวัดซึ่งร้างมานาน และอยู่ในบริเวณวัดเดียวกันกับพระปรางค์และเจดีย์ประกอบ ๒ ข้าง ซึ่งอยู่ห่างออกไปทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ ๓๑๔ เมตร เจดีย์นั้นเป็นเจดีย์ที่บุคคลได้สร้างขึ้นเพื่อเป็นบริโกศเจดีย์ มีลักษณะพิเศษคือ มีช่องตามประทีป ประมาณว่าอยู่ระหว่างสมัยอยุธยาตอนปลาย ตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราชลงมาจนถึงสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์เป็นเจดีย์แบบลาวฝีมือช่างชาวท้องถิ่น และเมื่อพิจารณาการศึกษาตามประทีปบูชาศาสนสถานซึ่งนิยมทำกันทั้งทางภาคใต้ ภาคเหนือ และภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย ในบริเวณจังหวัดต่าง ๆ เช่น เชียงใหม่

เซียงราย ลำพูน ลำปาง แพร่ น่าน ฯลฯ ซึ่งมีเจ้าสิบแฉกมาแต่คฤหบดีพุทธศาสนา
ฝ่ายมหาชนในอินเดีย จีน และอาณาจักรทางล้านช้าง คือหลวงพระบาง เวียงจันทน์ ซึ่งยัง
คงถือปฏิบัติสืบทอดมาจนถึงปัจจุบัน ในกรณีจึงควรพิจารณาด้วยว่า กลุ่มชนในภูมิภาคนี้
ส่วนเกี่ยวข้องกับประเพณีทางเหนือหรือทางราชอาณาจักรลาวปัจจุบันน้อยอย่างไรหรือไม่

ตามพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ และรัชกาลที่ ๓ ปรากฏว่า
ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า-
เจ้าอยู่หัว ได้เคยมีการอพยพกลุ่มชนทางภาคเหนือและแถบหลวงพระบางเวียงจันทน์ เข้าไป
ตั้งถิ่นฐานในท้องที่แถบราชบุรี สระบุรีและสุพรรณบุรี

จึงน่าจะเป็นอย่างสันนิษฐานได้ว่าเจดีย์ที่อำเภอหม่อมทวน กลุ่มชนที่ได้อพยพมา
เหล่านั้นได้สร้างขึ้น จึงมีลักษณะประหลาดคล้ายคลึงของเจดีย์ ตามความนิยมแบบลัทธิ
นอกรีตมาแต่บรรพบุรุษ และเจดีย์องค์นี้มีความสัมพันธ์กับเหตุการณ์สงครามยุทธหัตถี ใน
พุทธศักราช ๒๑๐๕

รูปร่างลักษณะเจดีย์ที่อำเภอหม่อมทวน

เป็นเจดีย์กลมที่เรียกว่าทรงลังกา ก่ออิฐโอบปูน ฐานสี่เหลี่ยมกว้างด้านละ ๔.๖๐
เมตร ทรงเจดีย์ตั้งอยู่บนฐานหน้ากระดานเชิงสี่เหลี่ยม ซ้อนด้วยบัวหน้ากระดานฐานเชิงกลม
สามชั้น คือด้วยมัลลิกาสามชั้น มีบัวโพธิ์หรือบัวคว่ำบัวหงายรับองค์ระฆังที่เหลือนอยู่ ไม่เต็ม
องค์ ที่ฐานหน้ากระดานเชิงสี่เหลี่ยมทำเป็นแบบชั้นยี่สิบแปด ทำให้สี่ส่วนระยะนี้สูงขึ้น
และตรงชั้นที่สามเจาะเป็นช่องสามเหลี่ยมโค้งปลายแหลมเล็ก ๆ ทำเป็นซุ้มกุหาหรือซุ้มจระนำทั้ง
๔ ด้าน ปัจจุบันเหลือบริบูรณ์อยู่เพียง ๒ ด้าน คือ

ด้านทิศเหนือ มีขนาดซุ้มกว้าง ๒๑ ซม. สูง ๔๒ ซม. ลึก ๔๘ ซม.

ด้านทิศใต้ มีขนาดกว้าง ๓๗ ซม. สูง ๕๗ ซม. ลึก ๔๘ ซม.

ส่วนทิศตะวันตกและทิศตะวันออกพังทลายไป แต่ก็ยังมีร่องรอยของซุ้มให้สังเกตเห็นได้ ส่วนยอดคงแก่่องค์ระฆังขึ้นไปพังลงเป็นส่วนมาก ความสูงของเจดีย์เท่าที่เหลือนอยู่
วัดจากฐานสูง ๕.๐๕ เมตร (ดูรูปที่ ๔, ๖)

เจดีย์องค์นี้มีวิธีการก่อสร้าง คือ องค์เจดีย์ก่ออิฐสอดด้วยดินโคลนทังองค์ นับ

รูปที่ ๕ เจดีย์โบราณ อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี

รูปที่ ๕ ช่องว่างประตูป ที่เจดีย์โบราณ อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี

รูปที่ ๖ พระปรารักษ์และเจดีย์ประกอบข้างละ ๑ องค์

อยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของเจดีย์โบราณ อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี ๓๑๔ เมตร

ทั้งแก่ฐานถึงยอด ขนาดของอิฐเท่ากับอิฐที่ใช้ก่อสร้างโบราณวัตถุที่มีอายุอยู่ในระหว่างสมัย
อยุธยาตอนปลาย ถึงสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์^(๑) วิธีการเรียงอิฐใช้กินสอดเชื่อมภายในระหว่าง
อิฐต่อยอิฐ ภายนอกฉาบด้วยปูนขาว^(๒)

ประมวลเหตุผลและหลักฐานการพิจารณา

ที่ประชุมได้พิจารณาและวินิจฉัยหลายด้าน ดังต่อไปนี้ คือ

๑. พิจารณาหลักฐานทางด้านอายุศิลปกรรม
๒. พิจารณาจากหลักฐานทางด้านประวัติศาสตร์
๓. พิจารณาจากหลักฐานทางด้านสถาปัตยกรรม
๔. พิจารณาจากหลักฐานทางด้านโบราณคดีปฏิบัติ

การพิจารณาหลักฐานทางด้านอายุศิลปกรรม^(๓)

เมื่อพิจารณาโดยละเอียดถี่ถ้วนถึงส่วนประกอบขององค์เจดีย์แล้วทุก ๆ ส่วน จะ
เห็นว่าเจดีย์องค์นี้มีมือก่อสร้างไม่สู้ประณีต ปูนที่หุ้มพอกองค์เจดีย์ภายนอก มีส่วนผสมของ
ทรายมาก แสดงให้เห็นว่าช่างไม่สนใจทิศในการก่อสร้าง

จากลักษณะต่าง ๆ ดังกล่าวมาแล้ว สามารถกำหนดอายุของเจดีย์องค์นี้ได้อย่าง
กว้าง ๆ ว่าเป็นฝีมือช่างสมัยอยุธยาตอนปลาย หรือสมัยต้นรัตนโกสินทร์ แต่เมื่อพิจารณาต่อไป
ถึงทรวดทรงของเจดีย์เปรียบเทียบกับเจดีย์ที่สร้างขึ้นในสมัยอยุธยาแล้ว เจดีย์ที่อำเภอพนมทวน
นี้^๓ ไม่มีลักษณะเด่นชัดทางสถาปัตยกรรม พอดีจะเทียบเคียงกับโบราณสถานแห่งอื่นในสมัย
อยุธยา

(๑) การพิจารณาเปรียบเทียบขนาดอิฐในหน้า ๒๔-๒๕

(๒) การผสมปูนขาวในสมัยโบราณประกอบด้วย ทราย ปูน น้ำอ้อย กาวหนังสัตว์ ไข่เป็ดอกไก่บางชนิด เช่น
เป็ดอกคนโง่ และน้ำมันสน

(๓) จากเรื่อง "การกำหนดอายุเจดีย์ที่อำเภอพนมทวน" เอกสารหมายเลข ๑ ประกอบการประชุมครั้งที่ ๕/๒๕๑๖
วันที่ ๒๑ กรกฎาคม ซึ่งเจ้าหน้าที่กองบรรณคดีและประวัติศาสตร์ได้ประมวลและเรียบเรียงจากรายงานเรื่อง
เจดีย์สมัยอยุธยา ของ นายเสนาอ นิลเดช, การกำหนดอายุเจดีย์อำเภอพนมทวน ของ นายพิทยา คำด้นงาม
และ เรืองผลต่ออำเภอพนมทวน ของ นายคงเดช ประพัฒน์ทอง

อย่างไรก็ดี ยังมีวิธีที่จะช่วยให้สามารถพิจารณาหาระยะเวลาเกิดของศิลปินให้แน่นอนหรือใกล้เคียงยิ่งขึ้นได้ โดยการศึกษาลักษณะพิเศษของศิลปินนั้น ๆ ทั้งนี้เพราะในงานศิลปะต่าง ๆ ย่อมมีลักษณะพิเศษแสดงเอกลักษณ์ประจำยุคสมัยไว้ให้เห็นได้ นักปราชญ์ทางศิลปะและโบราณคดี จึงสามารถแบ่งยุคสมัยของศิลปินได้โดยอาศัยลักษณะพิเศษนั้น เป็นเครื่องประกอบการพิจารณา

เจคีย์อำเภอพนมทวนก็เช่นเดียวกัน แม้ว่าจะไม่มีลักษณะของศิลปะสมัยอยุธยาแบบโคแบบหนึ่งให้สามารถเปรียบเทียบกำหนดอายุที่แน่นอนได้ แต่ช่างที่ก่อสร้างก็ทิ้งร่องรอยอันเป็นลักษณะพิเศษที่เห็นเด่นชัดไว้อย่างหนึ่ง แม้ว่าสิ่งที่เหลือให้เห็นนั้นจะเป็นสิ่งเล็กน้อย แต่ก็เห็นว่ามีความสำคัญอย่างยิ่ง ลักษณะพิเศษที่ว่านี้คือ “ช่องสามเหลี่ยมมุมแหลมโค้งเล็ก ๆ” ที่ก่อเป็นซุ้มคูหาไว้ทั้ง ๔ ด้านขององค์เจคีย์

การก่อสร้างแหลมนั้นเป็นซุ้มกัน ก่อเรียงอิฐออกมาจากในองค์เจคีย์เลยทีเดียว เมื่อพิจารณาขนาดและตำแหน่งที่ก่อซุ้มโค้งเหล่านี้แล้ว เห็นได้ว่าสร้างขึ้นด้วยจุดประสงค์เพื่อคุ้มครองประตูสำหรับบูชาสถานเป็นสำคัญ ซึ่งอาจทำในโอกาสที่มีงานพิธีทางพุทธศาสนาหรืองานนักขัตฤกษ์ตามเทศกาล มิใช่สร้างขึ้นเพื่อเป็นช่องระบายอากาศหรือเป็นซุ้มประดิษฐานพระพุทธรูป^(๑)

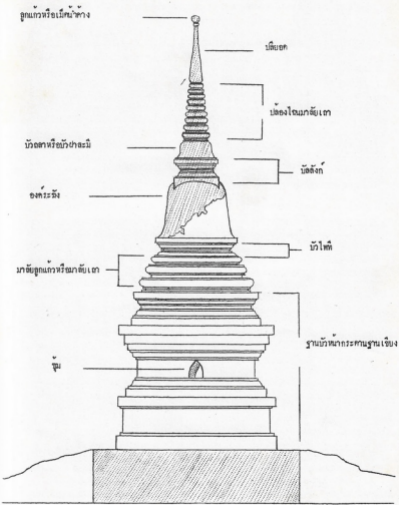
สถาปัตยกรรมสมัยอยุธยาที่มีลักษณะพิเศษ กล่าวคือมีการสร้างซุ้มโค้งสำหรับตามประตูที่ กิ่งที่กล่าวมาแล้วนี้ มีอยู่หลายแห่งที่มีหลักฐานทราบได้ว่าสร้างขึ้นในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ได้แก่

๑. เจคีย์ที่เชิงสะพานกิตติขจร อำเภอเมือง จังหวัดตาก

เจคีย์คู่ที่กล่าวนี้ ถึงแม้จะเป็นเจคีย์เหลี่ยม แต่ก็มีขนาดใกล้เคียงกับเจคีย์ที่อำเภอพนมทวน เป็นเจคีย์แฝด ชาวบ้านเรียกว่า เจคีย์สองพี่น้อง ที่เจคีย์มีซุ้มโค้งชอกแหลมที่ศิลปะ ๑ ช่อง สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงสันนิษฐานไว้ ในหนังสืออธิบายระยะทาง

(๑) ช่องระบายอากาศ มักจะมีแต่เฉพาะเจดีย์ทรงกลมเท่านั้น ซึ่งจะทำเป็นช่องสี่เหลี่ยมเล็กเจาะทะลุเข้าไปภายในองค์เจคีย์ ส่วนถ้ำว่ามีซุ้มที่ประดิษฐานพระพุทธรูป ก็เพราะที่เจดีย์อำเภอพนมทวนนี้เป็นซุ้มแคบ มีส่วนสูงมาก จึงไม่อาจตั้งพระพุทธรูปได้สวยงามหรือใกล้ชิดส่วนกับซุ้ม

• เจดีย์โบราณที่ล้าสมัยแห่งหนึ่ง จังหวัดกาญจนบุรี •

อุกแก้วหรือเม็มน้ำค้าง

ปัทมชอก

ปล้องโคมแก้วหลายเศ

บัวสังก

บัวสังก

องค์ระฆัง

บัวโถ่

มาลัยอุกแก้วหรือมาลัยเศ

ฐานบัวหน้ากระดานฐานเชิง

ซุ้ม

รูปที่ ๘ เจดีย์คู่ เจริงสะพานกิตติขจร ด้านทิศตะวันออก

รูปที่ ๙ ช่องวางประทีป ด้านทิศใต้ (เจดีย์คู่ เจริงสะพานกิตติขจร)

กว้าง ๓๐ ซม.

สูง ๓๒ ซม.

ลึก ๔๖ ซม.

ล่องลำน้ำบึงว่า เป็นเจดีย์ที่สมเด็จพระนารายณ์มหาราชทรงซ่อม เมื่อเสด็จไปค้เมืองเชียงใหม่
ได้เมื่อ พ.ศ. ๒๒๐๕ (ดูรูปที่ ๔, ๕)

เจดีย์คู่หน้าสว่างเรียงจากทิศเหนือไปทิศใต้ ฉะนั้นทางทิศเหนือและทิศใต้จึงมีซุ้ม
ก้านละ ๒ ซุ้ม ทิศตะวันออกและทิศตะวันตกมีซุ้มก้านละ ๑ ซุ้ม ซุ้มเหล่านี้ก่อด้วยอิฐ วัช
รนาถ ไม้คันทน์

เจดีย์ของทิศเหนือ

ก้านทิศตะวันออก	กว้าง ๓๘ ซม. สูง ๔๒ ซม. ลึก ๕๐ ซม.
ก้านทิศตะวันตก	กว้าง ๔๐ ซม. สูง ๓๘ ซม. ลึก ๔๘ ซม.
ก้านทิศเหนือ	กว้าง ๓๓ ซม. สูง ๔๔ ซม. ลึก ๔๘ ซม.

เจดีย์ของทิศใต้

ก้านทิศตะวันออก	กว้าง ๓๐ ซม. สูง ๓๒ ซม. ลึก ๔๖ ซม.
ก้านทิศตะวันตก	กว้าง ๒๘ ซม. สูง ๓๘ ซม. ลึก ๔๒ ซม.
ก้านทิศใต้	กว้าง ๓๔ ซม. สูง ๓๔ ซม. ลึก ๔๔ ซม.

ทางก้านทิศตะวันออกของเจดีย์คู่นี้ เก็บมีอุโบสถหลังหนึ่งมีกำแพงแก้วล้อมรอบ
กำแพงแก้วเหล่านี้ ด้านในมีช่องเล็กๆ คล้ายกับที่กำแพงพระนารายณ์ราชเนวศน์ จังหวัดลพบุรี
ซึ่งสมเด็จพระนารายณ์มหาราชทรงสันนิษฐานไว้ในหนังสืออธิบายระยะทางล่องลำน้ำ
บึงว่า สมเด็จพระนารายณ์มหาราช คงจะโปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นพร้อมกับที่ทรงซ่อมเจดีย์คู่
ในคราวที่ทรงที่เชียงใหม่แน่นอน อย่างไรก็ดี เป็นที่น่าเสียดายที่อุโบสถหลังนี้มีช่องคามประตูป
นี้ได้พังทะลายลงไม่เหลือซากแล้ว

๒. พระปรางค์วัดโพธิ์ประทับช้าง กิ่งอำเภอโพธิ์ประทับช้าง จังหวัดพิจิตร

วัดโพธิ์ประทับช้างนี้ พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา^(๑) กล่าวไว้ว่า สมเด็จพระ
พระศรีสรรเพชญ์ที่ ๘ (สมเด็จพระเจ้าเสือ) มีพระราชดำรัสสั่งให้สมุหนายกคุมทรัพย์ไปสร้างขึ้น
ณ สถานที่ที่ทรงพระราชสมภพ โดยสร้างพระอุโบสถ พระวิหาร ศาลาการเปรียญ กุฏิ
ปรางค์ พระเจดีย์ หล่อพระประธาน ก่อกำแพง สร้างอยู่ ๒ ปีจึงสำเร็จ ต่อมาในปี

(๑) พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์วัดพระเชตุพน ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๐๕ หน้า ๕๘๔

พ.ศ. ๒๒๔๔ จึงเสด็จโดยกระบวนพยุหยาตราไปทรงกระทำพิธีฉลอง มีมหรตผสมโกษตามวัน
สามคืน แล้วทรงตั้งพระธรรมราชาธิบดีเป็นเจ้าอาวาส พระราชทานนามวัดนี้ว่า วัดโพธิ์
ประทับช้าง

จากภาพถ่าย จะเห็นได้ว่า ที่ฐานของปราสาทวัดโพธิ์ประทับช้างนี้ ก่อเป็นซุ้มโค้ง
เล็กๆ ไว้สามและ ๗ ซุ้ม เหตุที่ต้องก่อซุ้มไว้มากเช่นนี้เพราะเป็นซุ้มเล็กและองค์ปราสาทก็ย่อเหลือ
มาก หากก่อเพียงซุ้มเดียวย่อมจะไม่งดงาม

ซุ้มที่ฐานวัดโพธิ์ประทับช้างนี้ มีขนาดดังนี้

ปราสาทองค์ที่ ๑ กว้าง ๑๘ ซม. สูง ๔๐ ซม. ลึก ๑๗ ซม.

ปราสาทองค์ที่ ๒ กว้าง ๑๘ ซม. สูง ๓๔ ซม. ลึก ๒๒ ซม.

ซุ้มที่ฐานปราสาทนี้มีอยู่ทั้ง ๔ ทิศ บางซุ้มก่อได้ลักษณะสวยงามมาก เป็นซุ้มที่
เช่นเดียวกับที่พบ ณ โบราณสถานแห่งอื่นดังกล่าวแล้ว

นอกจากที่องค์ปราสาทแล้ว ที่ฐานเจดีย์เหลี่ยมซึ่งสร้างเป็นเจดีย์แปดเหลี่ยมอยู่บนฐาน
เดียวกัน (เช่นเดียวกับเจดีย์คู่ที่เชิงสะพานกษัตริย์ จันทกษัตริย์ องค์เจดีย์และฐานแท่นสิงห์
ก็มีลักษณะคล้ายคลึงกันอย่างเห็นได้ชัด) มีช่องตามประตูปะรำกัน ช่องเหล่านี้มีอยู่คั่นละ
๖ ช่อง ก่อด้วยอิฐฉาบปูนมีขนาดวัดได้ดังนี้

ที่เจดีย์คู่ด้านทิศเหนือ

กว้าง ๑๕ ซม. สูง ๔๔ ซม. ลึก ๒๑ ซม.

ที่เจดีย์คู่ด้านทิศใต้

กว้าง ๑๖ ซม. สูง ๔๐ ซม. ลึก ๑๕ ซม.

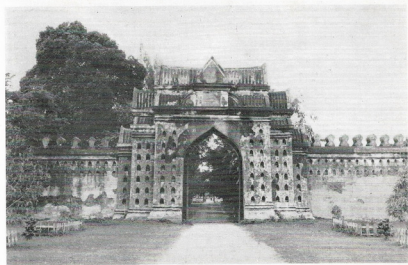
สรุปแล้วที่วัดโพธิ์ประทับช้างนี้ มีซุ้มอยู่รวม ๖ แห่ง คือ ที่องค์ปราสาท ๒ แห่ง
ที่เจดีย์คู่อีก ๔ แห่ง (ดูรูปที่ ๑๐, และ ๑๒-๑๕)

โดยเหตุที่รัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราช รัชกาลสมเด็จพระเพทราชาและรัชกาล
สมเด็จพระเจ้าเสือ เป็นระยะเวลาที่ไม่ห่างกันมากนัก^(๑) ฉะนั้นฝีมือช่างจึงยังมีลักษณะต่อเนื่อง
กันอยู่

(๑) รัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราช (พ.ศ. ๒๒๓๔-๒๒๖๐) รัชกาลสมเด็จพระเพทราชา (พ.ศ. ๒๒๖๐-๒๒๘๕)
รัชกาลสมเด็จพระเจ้าเสือ (พ.ศ. ๒๒๘๕-๒๒๙๖) ตามหนังสือประชุมพงศาวดารภาคที่ ๕

รูปที่ ๓๐ เจดีย์คู่งอกคี่ ๑ วัดโพนประทักษิณ
จังหวัดพิจิตร

รูปที่ ๓๑ ซุ้มประตูชั้นในของพระนารายณ์ราชนนิเวศน์ จังหวัดตากบุรี
สร้างสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช

รูปที่ ๑๒-๑๕ เจดีย์ด้านเหนือพระอุโบสถวัดโพธิ์ประทับช้าง จังหวัดพิจิตร สร้างในสมัยสมเด็จพระเจ้าเสือ เมื่อ พ.ศ. ๒๒๔๒ มีช่องว่างประตูป้อนเป็นลักษณะศิลปกรรมสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชปรากฏอยู่ เพราะเป็นรัชกาลติดต่อกัน

รูปที่ ๑๒ ปรากฏองค์ที่ ๑
ช่องว่างประตูป้อน ด้านทิศตะวันออก
กว้าง ๔๗ ซม.
สูง ๕๑ ซม.
ลึก ๑๗ ซม.

รูปที่ ๑๓ ปรากฏองค์ที่ ๒
ซุ้มด้านทิศตะวันออก
กว้าง ๔๗ ซม.
สูง ๓๔ ซม.
ลึก ๒๒ ซม.

รูปที่ ๑๔ ด้านทิศใต้
ซุ้มกว้าง ๑๖ ซม.
สูง ๔๐ ซม.
ลึก ๑๕ ซม.
ระหว่งซุ้มห่างกัน ๑๖ ซม.

รูปที่ ๑๕ ด้านทิศเหนือ
ซุ้มกว้าง ๑๕ ซม.
สูง ๓๔ ซม.
ลึก ๒๑ ซม.
ระหว่งซุ้มห่างกัน ๑๕ ซม.

๓. กำแพงพระราชวังนารายณ์ราชนิเวศน์ จังหวัดลพบุรี

สมเด็จพระนารายณ์มหาราช ทรงสร้างขึ้นเมื่อ พ. ศ. ๒๒๐๘ โดยทรงมีพระราชประสงค์ทรงสร้างเมืองลพบุรีเป็นราชธานีสำรอง และพระองค์ได้ประทับอยู่ ณ พระราชวังนี้จนตลอดรัชกาล ที่หนึ่งกำแพงพระราชวังนารายณ์ราชนิเวศน์คั่นในมีช่องสามเหลี่ยมยอดโค้งแหลมอยู่เรียงราย ไร่สำหรับตามประตูเพื่อให้ความสว่างในคืนวันนักขัตฤกษ์หรือวันสำคัญทางศาสนา (ดูรูปที่ ๑๑)

การก่อสร้างไว้มากหรือน้อยย่อมแล้วแต่ความต้องการและจุดมุ่งหมายของผู้สร้างว่าจะใช้ประโยชน์ได้มากน้อยเพียงใด ในเวลาเดียวกัน แบบอย่างของสิ่งก่อสร้างซึ่งมีลักษณะสำคัญตามความนิยมของผู้สร้างนั้นก็ย่อมแสดงลักษณะพิเศษให้ปรากฏ ซึ่งอาจนำไปเป็นข้อศึกษาเปรียบเทียบเพื่อพิจารณากำหนดอายุของศิลปะได้

จากการพิจารณาเปรียบเทียบเจดีย์ที่อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรีกับโบราณสถานทั้ง ๓ แห่งที่กล่าวมาแล้ว จะเห็นได้ว่ามีลักษณะพิเศษเช่นเดียวกัน จึงอาจสรุปได้ว่าเจดีย์ที่อำเภอพนมทวนนั้น ควรจะสร้างไม่ก่อนรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราช (ระหว่าง พ.ศ. ๒๑๕๕ - พ.ศ. ๒๒๑๑)

ดังนั้นจึงควรพิจารณาต่อไปโดยอาศัยหลักฐานทางประวัติศาสตร์ประกอบ เพื่อหาอายุที่ว่า ถ้าเช่นนั้นควรจะเป็นเจดีย์ที่สร้างขึ้นในสมัยใด

การพิจารณาหลักฐานทางด้านประวัติศาสตร์^(๑)

มีข้อควรสังเกตอีกประการหนึ่ง คือคติการตามประเพณีบูชาสถานอันนิยมทำกันทั้งทางภาคใต้^(๒) ภาคเหนือ และภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย ในบริเวณจังหวัดต่างๆ เช่น เชียงใหม่ เชียงราย ลำพูน ลำปาง แพร่ น่าน วไล ความนิยมเช่นนี้มีเค้าสืบเนื่องมาจากคติพระพุทธรูปศาสนาฝ่ายมหายาน ในธิเบต จีน และอาณาจักรทาง

(๑) เรียบเรียงจากรายงานของคณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร นายคงเดช ประทีปรัตน์ทอง อาจารย์หัวหน้าภาควิชาโบราณคดีไทย (ปัจจุบันดำรงตำแหน่งบรรณารักษ์โท กองหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร) เป็นผู้รวบรวมเสนอ ใช้เป็นเอกสารประกอบการประชุมหมายเลข ๓ ในการประชุมครั้งที่ ๑ เมื่อวันที่ ๒๕ เมษายน ๒๕๑๖

(๒) ที่วัดนิยมทำในภาคใต้มี พอลศรีดำเนิร เสงะกุล เสนอเพิ่มเติมในคราวประชุมครั้งที่ ๔ และกล่าวว่าในภาคใต้เรียกการตามประเพณีว่า "พนมพี"

ด้านข้าง คือ ทลวงพระบาง เวียงจันทร์ ซึ่งยังคงถือปฏิบัติสืบมาจนถึงปัจจุบัน ในกรณีนี้ จึงควรพิจารณาด้วยว่า กลุ่มชนในภูมิภาคนั้นมีส่วนเกี่ยวข้องกับประเพณีทางเหนือหรือทาง ใต้บ้างหรือไม่ อย่างไรหรือไม่

ตามพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ และรัชกาลที่ ๓ ปรากฏว่า ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และรัชกาลพระบาท สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เคยมีการอพยพกลุ่มชนทางภาคเหนือและแถบหลวงพระบาง เวียงจันทร์เข้าไปตั้งถิ่นฐานในที่ที่แถบราชบุรี สระบุรี และสุพรรณบุรี(*) จึงน่าจะเป็น ข้อสันนิษฐานไว้อีกประการหนึ่งว่าเจดีย์ที่อำเภอพนมทวนนี้ กลุ่มชนที่ได้อพยพมาในรัชกาล ที่ ๑ และที่ ๓ เหล่านี้ ได้สร้างขึ้น จึงมีคติตามประเพณีชาติที่อยู่ท้องที่เจดีย์ตามความนิยม นับถือที่สืบเนื่องมาจากบรรพบุรุษ ดังได้กล่าวมาแล้ว

การพิจารณาจากหลักฐานด้านสถาปัตยกรรม^(๒)

เพื่อที่จะชี้ให้เห็นว่า เจดีย์ที่อำเภอพนมทวน ไม่มีลักษณะทางสถาปัตยกรรมอัน เป็นแบบมาตรฐานของศิลปะสมัยอยุธยาสมัยหนึ่งสมัยใดที่กำหนดลักษณะและยุคสมัยไว้แล้ว พอ ที่จะเทียบเคียงอายุตามหมวดและยุคของศิลปะสมัยอื่นๆ ได้ จำเป็นที่จะต้องแสดงลักษณะศิลปะ กรรมอันเป็นแบบมาตรฐานของเจดีย์สมัยอยุธยา เพื่อประกอบการพิจารณาอีกชั้นหนึ่ง

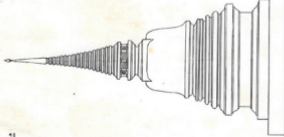
ในบรรดาสถาปัตยกรรมแบบอยุธยา โดยเฉพาะลักษณะเจดีย์ทรงกลมที่ถือถือเป็น สถาปัตยกรรมมาตรฐานนั้น แบ่งยุคได้กว้างๆ เป็น ๓ ยุค แต่ละยุคมีระยะเวลาและลักษณะ ดังนี้

เจดีย์กลมหินอ่อนเรียกว่าทรงลังกามีอยุธยาสุทธี ๑ (พ.ศ. ๑๘๕๓-พ.ศ. ๑๘๕๑)
เช่น **เจดีย์รายทรงลังกาของวัดมเหยงค์ (คูรูปที่ ๑๖, ๒๐)** ลักษณะเจดีย์ ตั้งอยู่บนฐาน แบบบัวฐานเขียงสี่เหลี่ยม มาลัยเถาสามชั้น บัวโพง ระวังกลม ปล้องโฉน ปลียอก

(๑) พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ฉบับพิมพ์โรงพิมพ์คุรุสภา พ.ศ. ๒๕๐๐ หน้า ๓๐๐ และพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ฉบับ ตำนานพิมพ์คลังวิชา พ.ศ. ๒๕๐๖ หน้า ๘๖

(๒) รายงานของ นายเดมอ นีลเดช อาจารย์คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร ใช้เป็นเอกสาร ประกอบการประชุมภาคเลข ๖ ในคราวประชุมครั้งที่ ๓ วันที่ ๒๕ เมษายน ๒๕๐๖

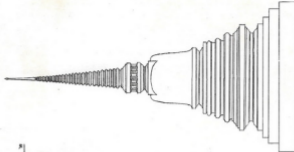
5cm

• រឿងរ៉ាវត្រៃបាណ្ណ

រូបភាព ១៦

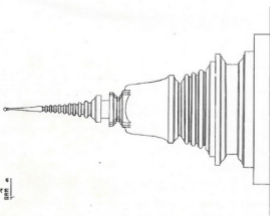
5cm

• រឿងរ៉ាវត្រៃបាណ្ណ

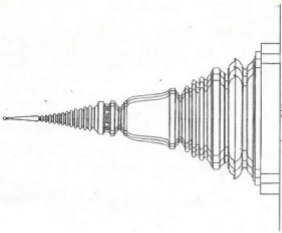
រូបភាព ១៧

รูปที่ ๑

• เจดีย์แบบสี่เหลี่ยมทรงสูงแบบพม่า เจดีย์พุทธคยา อินเดีย •

รูปที่ ๑๘

• เจดีย์แบบสี่เหลี่ยมทรงสูงแบบพม่า เจดีย์พุทธคยา อินเดีย •

รูปที่ ๑๙

สถาปัตยกรรมอยุธยายุคที่ ๑ นิยมสร้างปราสาทเป็นประธานของวัด พระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐ กล่าวถึงการสร้างวัดแห่งที่ว่า "ศักราช ๘๐๐ มะเมียศก ครั้งสมเด็จพระบรมราชาธิราชเจ้าสร้างวัดแห่งนี้ . . . . . " ทั้งนี้ขอบเขตของศิลปะอยุธยา ยุคแรกจึงอยู่ในระหว่างรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ พระเจ้าอู่ทอง จนถึงต้นรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ เจดีย์รายที่กล่าวมานี้ จะสร้างขึ้นพร้อมกับวัดหรือไม่ ไม่มีหลักฐานยืนยัน แต่อาจเป็นได้ทั้งสร้างขึ้นพร้อมกับวัด หรือสร้างขึ้นในรัชกาลของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ

อนึ่ง มีหลักฐานปรากฏว่าได้พบเจดีย์ทองคำบรรจุอยู่ภายในกรวยศิลาพระบูรณะ เป็นเจดีย์ทรงลังกา

ฉะนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่าเจดีย์กลมสมัยอยุธยาอันมีสร้างมาแต่สมัยอยุธยายุคที่ ๑ แม้แต่โดยทั่วไป ไปจนนิยมสร้างพระปรางค์เป็นประธานของวัดก็ตาม

เจดีย์กลมหรือที่นิยมเรียกว่าทรงลังกาสสมัยอยุธยา ยุคที่ ๒ (พ.ศ. ๑๕๕๑ - ๒๐๓๕) รัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถถึงรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ เช่น **เจดีย์ที่วัดพระศรีสรรเพชญ์ (คูบที่ ๑๗, ๒๑)** ฐานเป็นฐานกลม ชนิดบัวหน้ากระดานฐานเรียงตั้งอยู่บนหน้ากระดานกลมประกอบด้วยมาลัยเถา บัวโวกี บัลลังก์เป็นสี่เหลี่ยม มีเสาหน้ารับบัวฝ่าละมิตี้อยู่ปล้องโถง

วัดพระศรีสรรเพชญ์ มีทั้งเจดีย์ที่มีซุ้มคูหาและเจดีย์กลมแบบธรรมคา เจดีย์มีซุ้มคูหา คือเจดีย์ที่เป็นประธานของวัด ส่วนเจดีย์ที่ไม่มีซุ้มคูหาคือเจดีย์รายที่อยู่คู่กับวิหารเล็ก

เจดีย์กลมหรือที่นิยมเรียกว่าทรงลังกาสสมัยอยุธยา ยุคที่ ๓ (พ.ศ. ๒๑๑๗ - ๒๒๑๕) ตั้งแต่รัชกาลพระเจ้าปราสาททอง ถึงรัชกาลพระเจ้าท้ายสระ

การสร้างเจดีย์ส่วนใหญ่ในยุคนี้นิยมสร้างเจดีย์แบบเจดีย์เหลี่ยมไม่ตีบสองและสร้างปรางค์ เช่น **เจดีย์ที่มุ่มวัดพระนครหลวง** อำเภอพระนครหลวง ฐานสี่เหลี่ยมประกอบด้วยมาลัยเถา บัวฝ่าละมิตี้อยู่ปล้องโถงไม่มีเสาด้านโดยรอบแทนรับบัวฝ่าละมิตี้อยู่ปล้องโถง

ที่เชื่อว่าเจดีย์นี้เป็นเจดีย์สมัยพระเจ้าปราสาททอง เพราะอิฐมีลักษณะเดียวกับอิฐ
เจดีย์ใหญ่ที่อยู่เหลี่ยม ไม่มีร่องรอยว่ามีการซ่อมแซมให้เป็นเจดีย์ทรงกลม เพราะคามวิสัยของ
ช่างจะต้องมีการลอกเลียนแบบศิลปะกันบ้าง และเชื่อว่าการก่อสร้างไม่จำเป็นจะต้องสร้างแต่
เจดีย์เหลี่ยมเสมอไป ถ้ายเจดีย์ทรงกลมนี้มีมาก่อนสมัยพระเจ้าปราสาททอง

ส่วนเจดีย์เหลี่ยมที่อยู่ในสมัยเดียวกันนี้ เช่น เจดีย์ย่อมุมไม้สิบสองที่วัดชุมพลนิกายาราม
บางปะอิน (ดูรูปที่ ๑๘, ๑๙) เมื่อเปรียบเทียบกับเจดีย์ทรงกลมซึ่งพิจารณาลักษณะ
แล้ว การก่อสร้างแทบจะเหมือนกัน ยกเว้นแต่ข้อที่เป็นเจดีย์กลมและเหลี่ยม มีแตกต่างกัน
เฉพาะตอนฐานเจดีย์ที่วัดนครหลวงเป็นแบบหน้ากระดานฐานเขียง ส่วนที่วัดชุมพลนิกายาราม
ฐานย่อมุ้เหลี่ยมแบบหน้ากระดานฐานลูกแก้ว โดยที่ฐานมีบัวลูกแก้วมากขึ้นตรงท้องไม้ซึ่งจะ
อนุมานได้ว่า ในสมัยพระเจ้าปราสาททองมีการสร้างทั้งเจดีย์เหลี่ยมและเจดีย์กลม

ยุคปฏิสังขรณ์ หลังจากยุคที่ ๓ ระหว่าง พ.ศ. ๒๑๗๓-๒๒๗๕ มาแล้ว เป็นยุค
แห่งการปฏิสังขรณ์ โดยเฉพาะรัชกาลพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศทรงนิยมบูรณะปฏิสังขรณ์ ตัวอย่าง
ที่แสดงให้เห็นร่องรอยของวัดเก่าที่ปฏิสังขรณ์ใหม่ เช่นที่วัดกุฎีขาว เป็นต้น (ดูรูปที่ ๒๒)

โดยเฉพาะเจดีย์พนมทวนนี้ ตามรูปทรงที่เหลืออยู่ มีฐานชุกชีบัวหน้ากระดาน
ถึง ๔ ชั้น ใต้บัวหน้ากระดานชั้นที่สาม ยังมีฐานหน้ากระดานอีกชั้นหนึ่งที่ขุดพบในภายหลังและ
เหนือบัวหน้ากระดานเป็นมาลัยเถาและบัวคว่ำบัวหงายรับองค์ระฆัง องค์ระฆังเหลืออยู่ไม่ถึง
ครึ่งองค์ แต่ยังมีพอกที่จะเห็นแนวของระฆังเป็นระฆังแบบตั้งตรง ฉะนั้นเจดีย์จึงเป็นเจดีย์ที่สูง
ชุกชี ถ้าอยู่ครบพร้อมทั้งบัลลังก์และยอดปล้องไฉน เช่น เจดีย์ที่วัดบ้านน้อย^(๑) (ดูรูปที่
๒๓) เจดีย์ในบริเวณกลุ่มพนมทวนนี้จะมีลักษณะเป็นเจดีย์ทรงระฆังซ้อนสองชั้น มีบัลลังก์
ต่อที่องค์ระฆัง บัลลังก์ที่รับยอดไม่มีแกนรับชั้นปล้องไฉน แต่ทำเป็นบัวชุกชีฝาละมีซึ่งมีความ
สูงคล้ายองค์ระฆังเป็นส่วนมาก

จึงเห็นได้ว่าเจดีย์ที่อำเภอพนมทวน มีความแตกต่างกับเจดีย์สมัยอยุธยาในแบบ
ต่างๆ ที่กล่าวมาแล้ว

(๑) วัดบ้านน้อย อยู่ห่างเจดีย์ที่อำเภอพนมทวน ไปทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ ๑ กิโลเมตร เป็นศิลปกรรมสมัย
อยุธยาตอนปลาย

รูปที่ ๒๐ เจดีย์วัดมหาหงส์

รูปที่ ๒๑ เจดีย์วัดมหาธาตุ

รูปที่ ๒๒ โบสถ์วัดกุฎีดาว สร้างในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช และปฏิสังขรณ์สมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ

รูปที่ ๒๓ เจดีย์วัดบ้านน้อย ตำบลคอนแจศี อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี

ด้วยเหตุนี้การที่จะพิจารณากำหนดอายุของเจดีย์พนมทวนนั้น จึงจะพิจารณาได้
แต่ลักษณะตามซุ้มคูหาโค้ง ทับหน้ากระดานลดท้องไม้ชั้นที่ ๓ ซึ่งลักษณะดังกล่าวมัน
เหมือนกับศิลปะสมัยอยุธยาตอนปลายที่สร้างขึ้นตั้งแต่สมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช เชื่อว่า
เป็นฝีมือช่างชาวบ้าน

การพิจารณาหลักฐานทางโบราณคดี

เพื่อให้การพิจารณาปัญหานี้เป็นไปโดยกว้างขวาง และเพื่อขจัดปัญหาได้แย้งทาง
โบราณคดี คณะกรรมการจึงมีมติให้กรมศิลปากรดำเนินการ ดังนี้

๑. ชุคตรวจทางโบราณคดี
๒. พิจารณาเปรียบเทียบลักษณะอิฐ
๓. ส่งตัวอย่างอิฐจากเจดีย์ที่อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี และอิฐ
ที่อนุสรณ์ดอนเจดีย์ จังหวัดสุพรรณบุรี ไปทดสอบอายุยังสถาบันต่าง
ประเทศ

๑. การขุดตรวจทางโบราณคดี

กรมศิลปากรได้ส่งเจ้าหน้าที่กองโบราณคดี มีนายนิคม สุทธิรักษ์ หัวหน้าแผนก
พิพิธภัณฑ์หัวเมือง หนองบัวลำภู หนองบัวลำภู และนายนิคม สุทธิรักษ์ หัวหน้าแผนก
พิพิธภัณฑ์หัวเมือง หนองบัวลำภู หนองบัวลำภู ไปทำการขุดตรวจเจดีย์โบราณที่อำเภอพนมทวน จังหวัด
กาญจนบุรี ระหว่างวันที่ ๒๑-๒๗ กุมภาพันธ์ ๒๕๑๖ ได้จัดทำแผนผังตลอดจนถ่ายภาพไว้
เป็นหลักฐาน

ในการขุดตรวจนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อตรวจหลักฐานที่ว่า บริเวณเจดีย์ดังกล่าวนี้ เคย
เป็นวัดมาแต่เดิมหรือไม่ ทั้งนี้เพราะเหตุว่า สถาปณมิตถานของอาณาบริเวณที่ใกล้เคียงเจดีย์
องค์นี้ ระยะทางออกไปทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ ๓๑๔ เมตร ปรากฏว่ามีพระปรารักษ์และเจดีย์
อีกคู่หนึ่งตั้งอยู่ ซึ่งทำให้สันนิษฐานว่า เจดีย์ที่อำเภอพนมทวนองค์นี้ จะเป็นเจดีย์ในวัดซึ่ง
ได้ร้างโรยไปตามกาลเวลา ในการขุดตรวจทางโบราณคดีปฏิบัตินี้ ได้ดำเนินการตามหลักวิชา
ดังนี้

๑. การสำรวจ
๒. การชุกแต่ง
๓. การชุกตรวจ

การสำรวจ

๑. เจ็ทอ้าเภอพนมทวนเป็นเจ็ทอ้าโคกเดี่ยว กิ่งได้มีขนาด ลักษณะ ทรวดทรง ตามที่กล่าวไว้เบื้องต้น

๒. ลักษณะทรงเจ็ทอ้านี้ คล้ายกับเจ็ทอ้าองค์หนึ่งในวัดบ้านน้อย ซึ่งอยู่ห่างออกไปทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ประมาณ ๓ กิโลเมตร เจ็ทอ้าวัดบ้านน้อยนี้เป็นแบบศิลปะกรรมสมัยอยุธยาตอนปลาย

การชุกแต่ง

เมื่อลอกหินออกและชุกแต่งรอบองค์เจ็ทอ้าแล้ว จะเห็นได้ว่าอิฐที่องค์เจ็ทอ้านี้มีหลายขนาด ได้วัดชุกตรวจจากอิฐ ๑๐ ก้อน มีขนาดต่างๆ กันดังนี้

๑. อิฐที่ยังติดอยู่กับองค์เจ็ทอ้า	กว้าง ซม.	ยาว ซม.	หนา ซม.
๑	๑๖.๕	๒๘	๕
๒	๑๖.๕	๒๘.๕	๕
๓	๑๕.๕	๒๙	๕
๔	๑๖.๕	๒๙	๕.๕
๒. อิฐที่วางอยู่ใกล้องค์เจ็ทอ้า	กว้าง ซม.	ยาว ซม.	หนา ซม.
๕	๑๕	๒๖	๕
๖	๑๖	๒๘	๕
๗	๑๖	๒๘	๕
๘	๑๖.๕	๒๙	๕.๕
๙	๑๘	๒๙.๕	๕.๕
๑๐	๑๕	๒๗	๕

รูปที่ ๒๔ พระพิมพ์ดินเผาสมัยอยุธยา

รูปที่ ๒๕ หม้อดินเผา
มีลวดขีดคั่นกันเป็นรูปสี่เหลี่ยมขนมเปียกปูน

รูปที่ ๒๖ พระพิมพ์ดินเผาสมัยทวารวดี

รูปที่ ๒๗ พระพิมพ์ดินเผาสมัยทวารวดี

รูปที่ ๒๘ เศษชิ้นลักษณะคล้ายกำไล

รูปที่ ๒๙ ขอบเหล็กสันนิษฐานว่าใช้สำหรับเชื่อมองค์
เจดีย์เวลายก.อ.เจดีย์

รูปที่ ๓๐ อิฐมีลายดอกจันทน์พบที่ฐานเจดีย์โบราณ อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี

การขุดตรวจ

ได้ขุดที่ฐานเจดีย์และบริเวณโดยรอบเจดีย์ ขุดตรวจรวม ๕ หลุม ได้พบสิ่งของต่าง ๆ ดังนี้ คือ

๑. พระพิมพ์ดินเผาสมัยลพบุรี อยู่ในระดับดินลึกประมาณ ๒๐ ซม. ขนาดองค์พระกว้าง ๗ ซม. สูง ๔ ซม. เป็นรูปสามเหลี่ยม ทำเป็นแบบพระแผงองค์หนึ่ง มีพระพุทธรูปปางมารวิชัย ๑๐ องค์ องค์ริมสุดหายไป พระพิมพ์ดินเผาองค์นี้ พบขณะขุดอยู่คล้ายตกลงมาจากส่วนบน บริเวณที่พบพระพิมพ์มีกระดูกคนที่เผาแล้วอยู่ข้างเล็กน้อย (ดูรูปที่ ๒๔)

๒. เครื่องปั้นดินเผา เป็นหม้อใบหนึ่งอยู่ติดกับฐานเจดีย์ ในระดับลึก ๓๐ ซม. หม้อดินเผาเส้นผ่าศูนย์กลางกว้าง ๓๐ ซม. สูง ๑๕.๕ ซม. มีลายซิกตัดกันเป็นรูปสี่เหลี่ยมขนมเปียกปูน เป็นช่องลมย้อยอุษา ภายในมีดิน กระดูกคน และขี้เถ้า (ดูรูปที่ ๒๕)

๓. พระพิมพ์ดินเผาสมัยทวารวดีปางมารวิชัย นั่งขัดสมาธิ ฐานกว้าง ๖ ซม. สูง ๗ ซม. วางอยู่ในลักษณะที่เป็นระเบียบเรียบร้อย เห็นได้ชัดว่าฝังพร้อมกับภาชนะดินเผาทั้งที่กล่าวถึงในข้อ ๒ (ดูรูปที่ ๒๖)

๔. เศียรพระพิมพ์ดินเผาสมัยทวารวดีเศียรหนึ่ง แยกเป็น ๒ ชั้น ขนาดกว้าง ๔ ซม. สูง ๕ ซม.

๕. พระพิมพ์ดินเผาสมัยทวารวดีองค์หนึ่ง ไม่มีเศียร ฐานแยกเป็น ๒ ชั้น หน้าค้ำกว้าง ๖.๕ ซม. สูง ๖.๕ ซม. ฐานหนา ๔ ซม. (ดูรูปที่ ๒๗)

๖. เศษหิน ๖ ชิ้น มีลักษณะคล้ายกำไล (ดูรูปที่ ๒๘)

นอกจากโบราณวัตถุดังกล่าวมาแล้ว ได้พบเศษเครื่องปั้นดินเผาชิ้นเล็ก ๆ หลายชิ้น และเหล็ก ๑ อัน มีลักษณะคล้ายตะปู ยาว ๑๐ ซม.

สรุปผลการสำรวจขุดแต่งขุดตรวจ

เจ้าหน้าที่มีความเห็นว่า

๑. พระเจดีย์ซึ่งตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ ห่างจากกำแพงระฆังทวาร ๑๑ กิโลเมตร องค์นี้เป็นแบบสมัยอยุธยาตอนปลาย และไม่ได้สร้างทับซากโบราณสถานอื่น

๒. ไม่พบสิ่งอื่นใด นอกจากเศษเครื่องปั้นดินเผาและโบราณวัตถุอื่นที่กล่าวข้างต้น ในหลุมขุดตรวจ และที่แนวฐานเจดีย์ด้านเหนือ

๓. มีผู้นำเอาหม้อในสมัยอยุธยา ใส่กระดุกคนมาฝังไว้ที่ฐานเจดีย์ก้านทิศใต้ และนำพระพิมพ์สมัยทวารวดี มาไว้ที่บริเวณใกล้หม้อใส่กระดุกโดยตั้งใจ

๒. การพิจารณาเปรียบเทียบลักษณะอิฐ

การพิจารณาปัญหาในประเด็นนี้ นายชิน อยู่ดี ภัณฑารักษ์พิเศษ กองโบราณคดี เป็นผู้ดำเนินการโดยนำรายละเอียดของขนาดอิฐจากเจดีย์ที่อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี และที่อนุสรณ์ดอนเจดีย์ จังหวัดสุพรรณบุรีมาเปรียบเทียบกับเจดีย์ร่วมสมัยตามหลักของวิชาโบราณคดีเพื่อศึกษาและเปรียบเทียบอายุของอิฐ ยังมีรายการเปรียบเทียบของโบราณสถานต่อไปนี้

อิฐที่เจดีย์พนมทวนกับเจดีย์ร่วมสมัย

อิฐจากที่ใด	กว้าง ซม.	ยาว ซม.	หนา ซม.	จำนวน อิฐทั่ววัด	ผลต่างของ ส่วนยาวและ ส่วนกว้าง
๑. อิฐที่อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี	๑๖.๐๕	๒๘.๒๐	๕.๐๕	๑๐ แผ่น	๑๒.๑๕
๒. อิฐที่พระที่นั่งสุทไธสวรรย์ ณ พระราชวังนารายณ์ ราชินีเวสาลี ลพบุรี (สร้างในรัชกาลสมเด็จพระ นารายณ์มหาราช)	๑๗.๘๓	๓๖.๐๐	๕.๖๗	๓ แผ่น	๑๘.๑๗
๓. อิฐที่พระที่นั่งดุสิตสวรรค์ ณ พระราชวังนารายณ์ ราชินีเวสาลี ลพบุรี (สร้างในรัชกาลสมเด็จพระ นารายณ์มหาราช)	๑๘.๕	๓๖.๘๓	๖.๓๓	๓ แผ่น	๑๘.๓๓
๔. อิฐที่วัดพระยาแมน จังหวัดพระนครศรีอยุธยา (สร้างในรัชกาลสมเด็จพระเพทราชา พ.ศ. ๒๒๓๗)	๑๗.๒๐	๓๓.๗๖	๕.๖	๕ แผ่น	๑๖.๕๖

เห็นความแตกต่างเป็นส่วนประกอบด้วย ขนาดอิฐสมัยทวารวดีดังกล่าว ให้นำมาจากโบราณสถานแหล่งต่าง ๆ กัน คือ จาก เจดีย์จุดประโชน จังหวัดนครปฐม เจดีย์ท้าวพระเมรุ จังหวัดนครปฐม ดังตารางเปรียบเทียบดังนี้

อิฐจากที่ใด	กว้าง ซม.	ยาว ซม.	หนา ซม.	จำนวน อิฐที่วัด	ผลต่างของ ส่วนยาวและ ส่วนกว้าง
๑. เจดีย์จุดประโชน จังหวัดนครปฐม	๑๕.๒	๓๒.๒	๓	๓ แผ่น	๑๗
๒. เจดีย์ท้าวพระเมรุ จังหวัดนครปฐม	๑๔	๓๑.๕	๔	๓ แผ่น	๑๖.๕

๓. การส่งตัวอย่างอิฐ จากเจดีย์ทนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี และอิฐที่อนุสรณ์คอนเจดีย์ จังหวัดสุพรรณบุรี ไปทดสอบอายุยังสถานที่ต่างประเทศ

การส่งตัวอย่างอิฐจากเจดีย์ที่อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี และอิฐที่อนุสรณ์คอนเจดีย์ จังหวัดสุพรรณบุรี เพื่อทดสอบหาอายุยังสถานที่ต่างประเทศ โดยวิธีวิทยาศาสตร์ เรียกว่า C_{14} นั้น ไม่สามารถจะทำได้ ทั้งนี้เพราะอิฐที่มีอายุเพียง ๑๐๐-๒๐๐-๓๐๐ ปีนั้น ค่าแนวหาอายุไม่ได้

ดังนั้นคณะกรรมการจึงเสนอข้อยุติว่า เจดีย์แห่งชัยชนะที่สมเด็จพระนเรศวรมหาราชได้โปรดให้สร้างขึ้นเป็นอนุสรณ์เนื่องในครั้งที่ทรงมีชัยชนะพระมหาอุปราชาในสงครามยุทธหัตถีเมื่อพุทธศักราช ๒๑๓๔ นั้น คืออนุสรณ์คอนเจดีย์ ที่อำเภอคอนเจดีย์ จังหวัดสุพรรณบุรี ดังปรากฏอยู่ในปัจจุบัน ส่วนเจดีย์ที่อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี นั้น คือเจดีย์โบราณภายในวัดซึ่งร้างมานาน และอยู่ในบริเวณวัดเดียวกันกับพระปรางค์และเจดีย์ ๒ องค์ ซึ่งอยู่ห่างออกไปทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ ๓๐๔ เมตร เป็นเจดีย์ที่บุคคลได้สร้างขึ้นเป็นบริเวณเจดีย์ เป็นศิลปสมัยอยุธยาตอนปลาย ซึ่งประมาณว่าอยู่ในระหว่างรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราช (พ.ศ. ๒๑๕๕-๒๒๓๑) ลงมาจนถึงต้นกรุงรัตนโกสินทร์ และเป็นเจดีย์ฝีมือช่างชาวท้องถิ่น

มหาวิทยาลัย
ศิลปากร กรุงเทพฯ

ภาคผนวก

หอสมุดแห่งชาติ
สาขาวัดคอนนีก จังหวัดสงขลา

ความในพระราชพงศาวดาร

Книгопечатня
государственной библиотеки

ГОСУДАРСТВЕННАЯ БИБЛИОТЕКА

พระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐ ๑

ศักราช ๕๕๔ มะโรงศก (พ.ศ. ๒๑๓๕) วันศุกร์ แรม ๒ ค่ำ เดือน ๑๒
อุปราชาออกมาแห่งสา ณ วันเสาร์ แรม ๑ ค่ำ เดือน ๑ เพศานช้างคันพระยาไชยอนุภาพยก
ออกมาใหญ่ประมาณ ๕ องค์ ครั้นถึงเดือนนี้ มหาอุปราชาออกมาถึงแคว้นเมืองสุพรรณบุรี
แต่ตั้งทัพตำบลพังครุ วันอาทิตย์ขึ้น ๕ ค่ำ เดือน ๒ เพลารุ่งแล้ว ๔ นาฬิกา ๒ บาท เสด็จ
พยุหบาตราโดยทางชลมารค ฟันไม้ซี้มนามตำบลหล่มพลี ตั้งทัพชัยตำบลม่วงหวาน แล ณ
วันพุธขึ้น ๑๒ ค่ำ เดือน ๒ เพลารุ่งแล้ว ๒ นาฬิกา ๔ บาท เสด็จพยุหบาตราโดยทางชลมารค
หนึ่ง เมื่อใกล้รุ่งขึ้นวัน ๑๒ ค่ำนั้น เห็นพระสวริวิธธาคุปญฺหิโยไปโดยทางซึ่งจะเสด็จนี้ ถึง
วันจันทร์ แรม ๒ ค่ำ เดือน ๒ เพลารุ่งแล้ว ๕ นาฬิกา ๓ บาท เสด็จทรงช้างคันพระยา
ไชยอนุภาพ เสด็จออกรบมหาอุปราชา ตำบลหนองสาหร่าย ครั้งนั้นมีได้กามฤกษ์และห้าย (ผ้า)
ฤกษ์หน้อยหนึ่ง และเมื่อได้ชนช้างด้วยมหาอุปราชา นั้น สมเด็จพระนเรศวรมหาราชเป็นเจ้าต้อง
บั้น ณ พระหัตถ์ช้างขวาหน้อยหนึ่ง หนึ่งเมื่อกองมหาอุปราชาซึ่งออกมาขึ้นอยู่นั้น ทมวกมหา
อุปราชาไล่หนักกลงถึงดินและเอาคืนขึ้นได้เล่า ครั้งนั้นมหาอุปราชาชกศอข้างกายในที่นั้นและ
ช้างคันพระยาไชยอนุภาพ ซึ่งทรงและได้ชนด้วยมหาอุปราชาและมีชัยชนะนั้น พระราชทาน
ให้ชื่อเจ้าพระยาปราบหงสา.

พระราชพงสาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพระจักรพรรดิวงศ์ (จาด)

ตรวจสอบกับ

ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน

ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)

ฉบับพระราชหัตถเลขา

และพระราชพงสาวดารกรุงสยาม (จากต้นฉบับของบริติชมิวเซียม)

เฉพาะเหตุการณ์สงครามยุทธหัตถี

ฝ่ายพระมหาอุปราชาสั่งขยักทัพหลวงถึงกาญจนบุรี เห็นเมืองร้าง^(๑)เปล่าไม่มีคนก็เจ้าพระทัยว่าชาวพระนครรู้การเทครัว^(๒)อพยพเข้าเมืองสัน เสด็จประทับแรมอยู่ ณ เมืองกาญจนบุรี^(๓) ให้เที่ยวลาดจับคนจะตามกิจการก็มีได้^(๔) ส่วนพระยาจิกคองกองหน้าก็เร่งทำสะพานข้ามพอสเสร็จ^(๕) รุ่งขึ้นพระมหาอุปราชาก็เสด็จกรีธาทัพหลวง^(๖)มาโดยมรรควดี^(๗)ถึงตำบลพนมทวนเพลลาชายแล้วสามนาฬิกาบังเกิดวายุรุมพวด^(๘)พัดหวนหอบธุลีฟุ้งมันเป็นกจักรระทาบมหาเศวตฉัตร^(๙)ซึ่งกันมาหลังพระคชาธารนั้นหนักทับลง^(๑๐) พระมหาอุปราชาทอกพระเนตรเห็นดังนั้นก็ยกพระทัย^(๑๑)ให้โทรสำหรับทัพทำนาย ถวายพยากรณ์ว่า เหตุนี้ฉันเข้าไป

(๑) พระราชพงสาวดารกรุงสยาม ว่า "เป็นเมืองร้าง"

(๒) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ว่า "ชาวพระนครรู้การเทครัว . . ."

ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า "ชาวพระนครรู้การแล้วจึงเทครัว . . ."

(๓) ฉบับพระราชหัตถเลขา และพระราชพงสาวดารกรุงสยาม ว่า "เสด็จประทับแรม ณ เมืองกาญจนบุรี"

(๔) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า "จะตามกิจราชการก็มีได้"

(๕) ทุกฉบับว่า "ทำสะพานข้ามพอสเสร็จ"

(๖) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า "กรีธาทัพลงมา . . ."

(๗) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า "โดยมรรควดี"

ฉบับพันจันทนุมาศว่า "โดยมรรควดี"

(๘) ทุกฉบับยกเว้นฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า "วายุรุมพวด"

(๙) ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า "กระหนบถกมามหาเศวตฉัตร"

(๑๐) ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า " . . . นหนทับลง"

(๑๑) ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า " . . . ก็ตกพระทัย"

เที่ยงวัย^(๑) นีชายแล้วเห็นเป็นศุภนิมิตที่พระองค์จะมีชัย ได้พระนครศรีอยุธยา สมเด็จพระ-
 ราชบิดา^(๒) จะเลื่อนพระองค์ขึ้นจากที่เสวตฉัตรมหาอุปราช^(๓) เสด็จถวัลยราชวาไชยศวรยา^(๔)
 ในกรุงเทพมหานครเป็นแน่คง พระมหาอุปราชครัดได้ฟัง^(๕) ตั้งนั้นก็ยังมีวางพระทัย จนเสด็จถึง
 ตำบลพังกุ^(๖) แคนสุพรรณบุรี ให้กองทัพช้อยโดยกระบวน^(๗) แล้วครัดให้กองทัพออกมาต้อนรับ
 มาถึงตำบลเอกราช บางกะทิง ว่าทัพพระนครจะตั้งอยู่ตำบลใดบ้าง^(๘)

ส่วนสมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าทัพสมเด็จพระอนุชาธิราช^(๙) ครวสปรึกษาแก่ขุนฆาตยา
 ทั้งปวงว่า สึก^(๑๐) มหาอุปราชยามมากครั้งนี้ เรากรีธาพล^(๑๑) ออกค้อยุทธนาการ^(๑๒) กลางแปลงก็
 หรือ ๆ จะตั้งมั่นรับในพระนคร^(๑๓) มุขมนตรี^(๑๔) กราบทูลพระกรุณาว่า ข้าพระพุทธเจ้าทราบ
 อยู่ว่า พระมหาอุปราชเกรงพระเดชพระคุณสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวครั้งเสด็จ^(๑๕) ไปช่วย
 งานพระราชาสงครามกรุงเทพมหานคร ก็เมืองชุมเมืองกิ่ง^(๑๖) ครั้งหนึ่งแล้ว และครั้งเมื่อสมเด็จพระ-

- (๑) ฉบับพันจันทมุนีฯ ว่า “ถ้ำพลานเข้าในเที่ยงวัย”
- (๒) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ฯ ว่า “สมเด็จพระนเรศวรราชบิดา”
- (๓) ฉบับพระราชหัตถเลขาฯ ว่า “มหาอุปราช”
- (๔) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ฯ ว่า “ให้ถวัลยราชวาไชยศวรยาธิบดี”
 ฉบับพระราชหัตถเลขาฯ ว่า “... ราชวรไชยศวรยา”
 พระราชพงศาวดารกรุงสยามฯ ว่า “... ราชวาไชยศวรยา”
- (๕) ฉบับพระราชหัตถเลขาฯ ว่า “... ครวสได้ทรงฟังดังนั้น ...”
- (๖) ทุกฉบับออกวันฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ฯ ว่า “ตำบลพังกุ”
- (๗) ทุกฉบับออกวันฉบับพระราชหัตถเลขาฯ ว่า “ขบวน”
- (๘) ฉบับพระราชหัตถเลขาฯ ว่า “ว่าทัพพระนครจะมาตั้งรับอยู่ตำบลใดบ้าง”
 พระราชพงศาวดารกรุงสยามฯ ว่า “ว่าทัพพระนครจะตั้งรับอยู่ตำบลใดบ้าง”
- (๙) ฉบับพันจันทมุนีฯ ว่า “สมเด็จพระอนุชาธิราช”
 ฉบับพระราชหัตถเลขาฯ และพระราชพงศาวดารกรุงสยามฯ ว่า “สมเด็จพระอนุชาธิราชเจ้า”
- (๑๐) ฉบับพันจันทมุนีฯ ว่า “ซึก”
- (๑๑) ฉบับพระราชหัตถเลขาฯ และพระราชพงศาวดารกรุงสยามฯ ว่า “เรากรีธาพล ...”
- (๑๒) พระราชพงศาวดารกรุงสยามฯ ว่า “ออกค้อยุทธนาการ”
- (๑๓) ฉบับพันจันทมุนีฯ ว่า “... กลางแปลงก็หรือจะตั้งมั่นรับในพระนคร”
 ฉบับพระราชหัตถเลขาฯ ว่า “... รับในพระนคร”
- (๑๔) พระราชพงศาวดารกรุงสยามฯ ว่า “มุขมนตรีทั้งปวง”
- (๑๕) ฉบับพันจันทมุนีฯ ว่า “ครั้งเสด็จ”
- (๑๖) ฉบับพันจันทมุนีฯ ว่า “ไปตั้งเมืองชุมเมืองกิ่ง”

เจ้าหงสาวดีกับพระมหาอุปราช^(๑) ก็คิดเป็นการลับลวงให้เสด็จขึ้นไปจะทำร้าย ทำมิได้^(๒) จนทัพหลวงกวาดเอามหาเถรคันฉ่อง พระยาพระราม พระยาเกียรติ ญาตโยมกรว้อพพ^(๓) ในชนบทประเทศฉันทาเสมา^(๔) กรุงหงสาวดี มาข้ามฝั่งน้ำสโตง^(๕) พระมหาอุปราช^(๖) ตามมาทันคนละฝั่งฟาก^(๗) สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว^(๘) ทรงพระแสงปืนนกสับ ยิงข้ามฝั่งมาทานที่อันกว้างต้องสุระกำมา^(๙) นายกองหน้าตาย^(๑๐) พระมหาอุปราชและ^(๑๑) ท้าวพระยาสมิงรามัญก็ชยาคฝัพระหัตถ์ เกรงพระเดชเคษานุภาพเป็นสองครั้งแล้ว และซึ่งพระมหาอุปราชยกมาครั้งนี้ประหลาดนัก ด้วยข้าศึกพ่ายไปเดือน ๗^(๑๒) ยังไม่ทันบำรุงช้างม้ารพลถึงขนาด^(๑๓) และเดือนนี้ยกมาถึงพระนคร^(๑๔) เห็นเร็วนัก ก็ร้ายจะได้ข่าวว่าสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง^(๑๕) เสด็จ

(๑) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “กับมหาอุปราช”

(๒) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “ແລະຈະทำร้าย ทำร้ายมิได้”

พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า “จะทำร้ายพระองค์ ทำมิได้”

(๓) ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “จนทัพที่หลวงกวาดเอามหาเถรคันฉ่องกับพระยาเกียรติพระยาราม ญาตโยมกรว้อพพ” ฉบับอื่น ๆ เรียงเหมือนฉบับพระจักรพรรดิพิงศ์ มีต่างออกไปเล็กน้อย คือ ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์และพระราชพงศาวดารกรุงสยามว่า “พระมหาเถรคันฉ่อง” ฉบับพระราชหัตถ์เลข ว่า “พระยารามพระยาเกียรติ” พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า “พระยาเกียน”

(๔) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์และฉบับพระราชหัตถ์เลข ว่า “ขอบฉันทาเสมา”

(๕) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “มาข้ามฝั่งแม่น้ำสโตง”

ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “มาข้ามฟากแม่น้ำสโตง”

(๖) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “มหาอุปราช”

(๗) ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “... ทัพฟากละฝั่งแม่น้ำ”

ฉบับพระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า “... ทัพคนละฟากฝั่ง”

(๘) พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า “สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว”

(๙) ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “สุระกำมา”

ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์และพระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า “สุกรรมา”

(๑๐) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “... นายกองหน้าตาย”

(๑๑) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ไม่มีคำว่า “และ”

(๑๒) ฉบับพันจันทนุมาศและฉบับพระราชหัตถ์เลข ว่า “ด้วยศึกพ่ายไปเดือน ๗”

พระราชพงศาวดารกรุงสยามว่า “ด้วยศึกพ่ายไปเมื่อเดือน ๗”

(๑๓) ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “ไปทันบำรุงช้างม้ารพลถึงขนาด”

(๑๔) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ไม่มีคำว่า “นี้”

(๑๕) ทุกฉบับว่า “สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง” และคำว่า “พระพุทธิเจ้า” ทุกฉบับใช้ “พระพุทธิเจ้า” ทุกแห่ง

สวรรคต ก็คิดว่าแผ่นดินเป็นกลางจึงวิ่งมาโดยทำนองศึก ครั้นจะรับมันในกรุง ข้าศึกจะได้
 ใจ ขอเชิญเสด็จทัพหลวงออกตั้ง^(๕) แแต่กองทัพเข้าปะทะพังกาลังกู^(๖) ถ้าศึกหนักจึงทัพหลวง
 เสด็จหักคอกายหลัง^(๗) สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ ได้ทรงฟังมุขมนตรีทูลดัง
 นั้น^(๘) ชอบพระทัยมาก^(๙) แยมัพระโอรสรู้คำรับว่า ซึ่งปรึกษาการสงครามครั้งนี้ต้องก่อความ
 คำวีเรา^(๑๐) บัดนี้ทัพเตรียมอยู่ ณ ทุ่งบางซวด พร้อมอยู่แล้ว^(๑๑) ไหยกไปตั้งบำไมกรี^(๑๒) เอาแต่
 ทัพหัวเมืองศรีวิชัยสืบสามหัวเมืองเป็นคนห้าหมื่น^(๑๓) ให้พระยาศรีไสยณรงค์เป็นแม่กองให้
 พระยาราษฎรธานี^(๑๔) เป็นเอกกระบัตร์ ยกขึ้นไปจับรับหน้าข้าศึก^(๑๕) อยู่ ณ ตำบลทุ่งหนอง
 สำหรับ พระยาศรีไสยณรงค์^(๑๖) พระยาราษฎรธานีก็กราบถวายบังคมลา ออกมาจัดแจง
 ไพร่พลยกทัพไปโดยพระราชบัญชา^(๑๗) สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวไว้ให้โรหิตาฤกษ์ พระโหราธิบดี
 หลวงโลกทัฬหี ฤนเทพากร^(๑๘) คำนวนพระฤกษ์ถวายว่า สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้จัดตั้งไชค-
 สรวพฤกษ์^(๑๙) พร้อมมีชัยข้าศึก ขอเชิญเสด็จจากพระนคร ณ วันอาทิตย์ขึ้น ๑๑ ค่ำ เดือน

- (๕) ฉบับพื้นถิ่นพม่าฯ ว่า "ออกออกตั้งนอกกรุง"
- ฉบับพระราชพงศาวดารฯ ว่า "ออกตั้งรับนอกพระนคร แแต่กองทัพ . . ."
- (๖) ฉบับพื้นถิ่นพม่าฯ ว่า "พังกาลังกู"
- (๗) ฉบับพื้นถิ่นพม่าฯ ว่า "เสด็จออกหักคอกายหลัง"
- (๘) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า "น้อมมาต่อกรบาทองค์นั้น"
- (๙) ฉบับพื้นถิ่นพม่าฯ ว่า "ก็ชอบพระทัยนัก" ฉบับอื่น ๆ ไม่มี "ก็"
- (๑๐) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า "คือความคำวีเรา"
- (๑๑) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า "บัดนี้ทัพเตรียมพร้อมอยู่ ณ ทุ่งบางซวดแล้ว"
- ฉบับพื้นถิ่นพม่าฯ ว่า "บัดนี้ทัพเราเตรียมอยู่ ณ ทุ่งบางซวดพร้อมอยู่แล้ว"
- (๑๒) ฉบับพื้นถิ่นพม่าฯ ว่า "ป่าไมกรี" ฉบับอื่น ๆ ว่า "ป่าไมศ"
- (๑๓) พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า "เป็นคน ๑๐,๐๐๐"
- (๑๔) ฉบับพื้นถิ่นพม่าฯ และพระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า "พระยาราษฎรธานี"
- (๑๕) ทุกฉบับว่า "ยกไปจับรับหน้าข้าศึก"
- (๑๖) พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า "ให้พระยาศรีไสยณรงค์"
- (๑๗) ฉบับพื้นถิ่นพม่าฯ ว่า "โดยพระราชบัญชาสั่งนั้น"
- (๑๘) ฉบับพื้นถิ่นพม่าฯ ว่า "ขุนเทพพยากรณ์"
- (๑๙) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า "จัดตั้งไชคสรวพฤกษ์พร้อมมีชัยข้าศึก"
- ฉบับพระราชพงศาวดารฯ ว่า "จัดตั้งไชคสรวพฤกษ์พร้อมมีชัยข้าศึก"
- พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า "จัดตั้งฤกษ์สรวพฤกษ์พร้อมมีชัยข้าศึก"

๒^(๕) เพลารุ่งแล้วสองนาฬิกาห้าบาท สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว ก็ทรงให้สมุหนายกกำหนด
 ทักษหลวงจะเสด็จโดยชลมารคไปตั้งที่ชัยพนมโมก^(๖) สมุหนายกก็แจกวพระราชกำหนดข้าทูล-
 ละของธุดีพระบาทฝ่ายทหารพลเรือน เที่ยมการจะเสด็จพระราชดำเนินนั้นเสร็จ^(๗)

ถึง ๗ วันอาทิตย์ ขึ้น ๑๑ ค่ำ เดือน^(๘) เพลารุ่งแล้วสองนาฬิกาห้าบาท ได้
 กุญหมุกิมหาวิชัยฤกษ์^(๙) สมเด็จพระบาทบรมนาถบรมบพิตร พระเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์^(๑๐)
 ทรงเครื่องสำหรับพิธีสังครามเสร็จ ก็เสด็จทวงเวียนพระที่นั่งศรีสมรรถไชย^(๑๑) สมเด็จพระอนุชา-
 ธิราชเจ้า^(๑๒) ทรงเวียนพระที่นั่งไกรสรมุขพิฆานอันอลังการ^(๑๓) รรนาด้วยมหาเศวตฉัตร^(๑๔)
 ชนิดเครื่องอภิรมย์สมุสาพรายพรรณบังอรวัน^(๑๕) บังแทรกสลอนสลับ สรรพ^(๑๖) ด้วยกรวริง
 กลึงกลดงามรามาภาคา^(๑๗) คุมแหทหาร^(๑๘) เลิศพันเล็ก^(๑๙) ยศก็ด้วยกระบี่ธูชงฉานธง-

- (๕) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์และฉบับพันจันทนุมาศว่า “๗ วันอาทิตย์ เดือน^๔ ขึ้น ๑๑ ค่ำ”
 ฉบับพระราชหัตถ์เลขและพระราชพงศาวดารกรุงสยามว่า “๗ วันอาทิตย์ ขึ้น ๑๑ ค่ำ เดือน^๕”
- (๖) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “๗ พนมโมก” ฉบับพระราชหัตถ์เลขว่า “ปากโมก”
 ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “พันปากโมก”
- (๗) ทุกฉบับว่า “เที่ยมการอนจะเสด็จพระราชดำเนินนั้นเสร็จ”
- (๘) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “ถึง ๗ วันอาทิตย์ เดือน^๔ ขึ้น ๑๑ ค่ำ”
 ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “ครั้น ๗ วันอาทิตย์ เดือน^๕ ขึ้น ๑๑ ค่ำ”
- (๙) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์และฉบับพระราชหัตถ์เลข ว่า “กุญหมุกิมหาวิชัยฤกษ์”
 ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “สมุญหมุกิมหาวิชัยฤกษ์”
- (๑๐) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์และฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “พระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์”
- (๑๑) ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “ทรงเครื่องสำหรับพิธีสังครามก็เสด็จทวงเวียนพระที่นั่งศรีสมรรถไชย”
- (๑๒) พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ไม่ข้อความทว่า “... ทรงเวียนพระที่นั่งศรีสมรรถไชย สมเด็จพระอนุชาธิ-
 ราชเจ้า...”
- (๑๓) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “อันพรายพรรณ บังอรวัน...” ไม่ข้อความทว่า “... อลังการงามด้วยมหา
 เศวตฉัตร ชนิดเครื่องอภิรมย์สมุสา”
- (๑๔) ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “มหาเศวตฉัตร”
- (๑๕) ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “บังอรวัน” ฉบับพระราชหัตถ์เลขว่า “บังอรวัน”
 ฉบับพระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า “บังอรวัน”
- (๑๖) พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ไม่คำว่า “สรรพ”
- (๑๗) ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “กลึงกลดงามรามาภา”
- (๑๘) ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “คุมทหาร”
- (๑๙) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์และฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “เลิศพันเล็ก”
 พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า “เลิศพันเล็ก”

ชัย^(๕) แลสว่างไสวไพโรจน์ทั่วเรือจำนำ^(๖) ท้าวพระยาสามนคราขเวียง^(๗) เป็นระยะโคย
 ขบวนพยุหยาคราหน้าหลัง^(๘) ทั้งปวงพร้อมเสร็จ พอดุคมฤกษ์^(๙) พระโหราธิบดีก็สิ้นผ่องชัย
 ราชครูทิวาจารย์^(๑๐) เบ้ามหาสังข์ทักษณาวัฏ^(๑๑) ประโคมแตรสังข์ดุริยคนตรี ช้องกลองก้องนี้
 สนัน มหาอรรณพที่^(๑๒) เกิดขึ้นเรือกระบวณพยุหยาครา^(๑๓) โดยชลมารคถึงประทับขนาน^(๑๔)
 หน้าพลับพลาชัยบัวไมตรี^(๑๕) เพลาชายแล้ว^(๑๖) สองนาคพิภพเสด็จจัดทัพ^(๑๗) ประทับแรมอยู่
 ที่นั้น^(๑๘) กำหนด ๑๑ ทุ้ม ๓ บาท ทัพหลวงจะเสด็จพระราชดำเนิน^(๑๙) เมื่อเพล ๑๐ ทุ้ม สมเด็จพระ
 เจ้าอยู่หัว^(๒๐) ทรงพระสุบินนิมิตว่า นานองห่ม บำมาผ่ายประจิมทิศ^(๒๑) เสด็จลุยธรี^(๒๒)

- (๕) ฉบับพันจันทมุทมาศ ว่า "ธฤคด้วยกระบวรงานองชัย"
- (๖) ฉบับพันจันทมุทมาศ ว่า "เรือประจันนำ"
- (๗) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า "ท้าวพระยาสามนคราขเวียง"
 ฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า "ท้าวพระยาสามนคราขเวียงราย"
 พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า "ท้าวพระยาสามนคราขเวียง (รอง)"
- (๘) ฉบับพันจันทมุทมาศและฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า "โดยขบวนพยุหยาครา..."
 พระราชพงศาวดารกรุงสยามว่า "โดยขบวนพยุหยาคราหน้าหลัง..."
- (๙) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า "พอดุคมฤกษ์"
- (๑๐) ฉบับพันจันทมุทมาศ ว่า "ทิวาจารย์"
- (๑๑) ฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า "ทักษณาวัฏ" ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ว่า "ทักษณาวัฏ"
- (๑๒) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า "ก้องน่านมกรวนพนา"
- (๑๓) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์และฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า "เกิดขึ้นเรือขบวนพยุหยาครา"
- (๑๔) ฉบับพันจันทมุทมาศ ว่า "ก็ถึงประทับขนาน..."
- (๑๕) ฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า "ปากไมตรี"
 ฉบับพันจันทมุทมาศและพระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า "บัวไมตรี"
- (๑๖) ฉบับพันจันทมุทมาศ ว่า "เพลาชายแล้ว"
 พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า "เพลาสายแล้ว"
- (๑๗) ฉบับพันจันทมุทมาศ ว่า "เสด็จจัดทัพ"
- (๑๘) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ฉบับพระราชหัตถเลขา และพระราชพงศาวดารกรุงสยามว่า "...อยู่ที่นั้น"
- (๑๙) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า "ทัพหลวงเสด็จพระราชดำเนิน"
- (๒๐) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า "สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว"
- (๒๑) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า "ประจิมทิศ"
- (๒๒) ฉบับพันจันทมุทมาศ ว่า "ลุยธรี" ไม่มีคำว่า "เสด็จ"

เกี่ยวไป พบมหากุมภีร์ตัวใหญ่^(๑) ได้สัปรุยุทธนาการ^(๒) สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวประหารกุมภีร์
 ตาย บรรทมคืน^(๓) ขณะนั้นตรัสให้โทรทนาย^(๔) พระโหราธิบดีทูลทำนายว่าศึกครั้งนี้ใหญ่หลวง
 จะได้ถึงซึ่งมหายุทธหัตถี^(๕) แต่ทว่าพระองค์จะมีชัยจะลุได้ประหารปัจจามิตรข้าศึก^(๖) กุ
 พระสุบินว่าเกี่ยวลุได้กระแสน้ำจะนั้น^(๗) สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงฟังดีพระทัยนัก ทรง
 เครื่องสำหรับราชรถยุทธสรรพเสร็จ^(๘) เสด็จยังเกยคอยฤกษ์ ทอดพระเนตรเห็นพระบรม-
 สารีริกธาตุ^(๙) เสด็จปาฏิหาริย์ช่วงเท่าผลส้มเกลี้ยง^(๑๐) มาแต่ทักษิณทิศ^(๑๑) เวียนเป็นทักษิณ-
 วัฏ^(๑๒) แล้วเสด็จผ่านไปอุดรทิศ^(๑๓) ทรงพระบิณฑิขันธ์ไปทั้งพระองค์^(๑๔) ยกพระหัตถ์ถวายน
 ทิศนักษัตรโมธานอธิษฐานขอสวัสดิมีชัยแก่ปรปักษ์^(๑๕) พระโหราธิบดีก็ให้ประโคม^(๑๖) แตรสังข์
 คุรียงคคนครีพร้อมกัน สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงช้างต้นเจ้าพระยา^(๑๗) ไชยานุภาพติดน้ำมัน
 หน้าหลังเป็นราชพาหนะ สมเด็จพระอนุชาธิราชเจ้าทรงช้างต้นเจ้าพระยา^(๑๘)ปราบไตรจักรติด
 น้ำมันหน้าหลังเป็นราชพาหนะ^(๑๘) พร้อมด้วยช้างท้าวพระยาเสนาบดีมนตรีมุขทั้งปวง เสด็จ

- (๑) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “พบมหากุมภีร์ตัวหนึ่งใหญ่”
- (๒) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “สัปรุยุทธนาการ”
ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “สรรยุทธนาการ”
- (๓) ฉบับพันจันทนุมาศและฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า “ประทมคืน”
- (๔) พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า “ตรัสให้โทรทนาย”
- (๕) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “จะได้รบพุ่งถึงซึ่งมหายุทธหัตถี”
- (๖) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “แต่ทว่าพระองค์มีชัยลุได้ประหารปัจจามิตรข้าศึก”
- (๗) ฉบับอื่น ๆ ทุกฉบับว่า “เกี่ยวลุกระแสน้ำจะนั้น”
- (๘) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “ทรงเครื่องสำหรับราชรถพร้อมเสร็จ”
พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า “ทรงเครื่องสำหรับราชรถยุทธสรรพ”
- (๙) ทุกฉบับว่า “พระสารีริกธาตุ”
- (๑๐) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “. . . ช่วงมาเท่าผลส้มเกลี้ยง”
- (๑๑) ฉบับพันจันทนุมาศว่า “ทักษิณทิศ”
- (๑๒) ฉบับพระราชหัตถเลขา ฉบับพันจันทนุมาศ และพระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า “ทักษิณวัฏ”
- (๑๓) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “แล้วเสด็จไปผ่านอุดรทิศ”
- (๑๔) ฉบับพันจันทนุมาศและพระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า “ทรงบิณฑิขันธ์ไปทั้งพระองค์”
- (๑๕) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “อธิษฐานสวัสดิมีชัยให้ชนะปรปักษ์”
- (๑๖) พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า “พระโหราธิบดีให้ประโคม . . .”
- (๑๗), (๑๘) คำว่า “เจ้าพระยา” ฉบับพันจันทนุมาศ เขียนว่า “เจ้าพญา”
- (๑๘) ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “เป็นพาหนะ”

พยุหบาตราหัท^(๑) โดยแถวสดสามารถไปเข้าที่เสวยค่ำที่บ้านและแก้วเสลา^(๒) แล้วเสด็จยก
ไปคานท้อทุ่ง^(๓) เพลาเที่ยงพระอาทิตย์ทรงกลศक्रमข้างพระที่นั่งไปจนบ่ายสามโมง พอกระทั่ง
กองหน้าซึ่งตั้งอยู่ตำบล^(๔) หนองสาหร่าย เสด็จประทับเกยไต้ฉายาไม้ประดู่ใหญ่ อันสถิกเห็น
จอมปลวกเขาเป็นนิมิตครุฑนามชัยภูมิ สึงให้เร่งตั้งค่ายกองหน้าหลังบึงซ้ายขวาเป็นขบวน
ประทุมพยุหะ^(๕)

ฝ่ายสมิงจะคราน^(๖) สมิงเปือ^(๗) สมิงทรายม่วน^(๘) นายกองนำออกเหตุ เห็น
กองทัพหน้าและทัพหลวงดังนั้น ก็ขับม้าวงใหญ่กลับไปค่ายกะพังครุ^(๙) เขาคันเนินทุดแก่^(๑๐)
พระมหาอุปราชทุกประการ พระมหาอุปราชแจ้งดังนั้น ก็ทรงพระดำริว่าชะรอยจะเป็นทัพ
พระนเรศวร^(๑๑) ถ้ามีดังนั้นจะเป็นทัพเอกาทศรถ^(๑๒) น้องชายออกมาเป็นมันคง แล้วกวัดถวน

-
- (๑) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ฉบับพันจันทนุมาศ และฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า "เสด็จพยุหบาตราหัท"
 (๒) ฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า "ค่ายลธระแก้วเสลา"
 พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า "ตำบลสระแก้วเสลา"
 (๓) พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า "แล้วเสด็จไปคานท้อทุ่ง"
 (๔) พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า "ซึ่งตั้งตำบล . . ."
 (๕) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า "เป็นขบวนประทุมพยุหบาตรา"
 ฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า "เป็นขบวนประทุมพยุห"
 พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า "เป็นกระบวนประทุมพยุห"
 (๖) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า "สมิงจะคราน" ฉบับพระราชหัตถเลขาว่า "สมิงจะคราน"
 ฉบับพันจันทนุมาศและพระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า "สมิงจะคราน"
 (๗) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า "สมิงเปือ"
 ฉบับอื่นๆ ยกเว้นฉบับพระราชหัตถเลขา ก็ "สมิงเปือ"
 (๘) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า "สมิงชายม่วน"
 พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า "สมิงทรายม่วน"
 (๙) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์และฉบับพันจันทนุมาศ ว่า "ทังครุ"
 (๑๐) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์และฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า "เขาคันเนินทุดแก่"
 พระราชพงศาวดารกรุงสยามว่า "เขาคันเนินทุดแก่"
 (๑๑) ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า "ทัพพระนเรศวร"
 ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า "ทัพกรุงพระมหานคร"
 (๑๒) พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า "ทัพพระเอกาทศรถ"

สมิงนายกองมาแล้ว^(๑) คณะพลประมาณเท่าใด^(๒) สมิงจะคราน สมิงเบือ สมิงทรายม่วน^(๓)
 กราบทูลว่า พลประมาณสิบเจ็ดสิบแปดหมื่น^(๔) พระมหาอุปราชได้ฟังดังนั้น จึงตรัสปรึกษา
 แก่ นายทัพนายกองว่า ทัพพระนเรศวร^(๕) ยกมาคราวนี้ก็ทัพใหญ่อยู่แล้ว แต่ทว่าน้อยกว่า
 เราสองเท่าสามเท่า^(๖) จำจะยกทั่วมืดเอาทัพแรกนี้ให้แตกฉานยับเยินแล้วภายหลังก็จะเบามือลง
 เห็นจะได้พระนครศรีอยุธยาโดยง่าย นายทัพนายกองก็เห็นโดยพระราชบัญชา พระมหาอุปราช
 กำหนดแก่นายทัพนายกองให้^(๗) เตรียมพลแต่ในเพลสามยามให้พร้อม ทัพสิบเอ็ดทั่วมืดเอา
 รุ่งไว้หน้า นายทัพนายกองก็จัดแจงกระบวนทัพเทียบไว้ตามรับสั่งทุกประการ^(๘)

ครั้นเพลสิบเอ็ดทั่วมืด พระมหาอุปราชก็สอดฉล่องพระองค์^(๙) ทรงเกราะสุวรรณ
 ประทับพลอยสะพักสังวาลมรกตสามสาย ทางสุวรรณรัตน์มงามกุฎ^(๑๐) อย่างชกคิยราชรามัญ
 ยอดเงื่อมไปหน้าคูดุจเคียวราสุกรี แล้วทรงเครื่องสำหรับกันสรรพาวุธ^(๑๑) พร้อมเสร็จเสด็จ
 ทรงช้างคันพลายพัทธอ^(๑๒) สูง ๖ ศอก ๑๕ นิ้ว^(๑๓) อดิน้ำมันหน้าหลังเป็นพระคชาธารกัน

(๑) พระราชพงศาวดารกรุงสยามว่า “แล้วครั้นตามสมิงนายกองมาแล้ว”

(๒) ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “คณะพลประมาณสักเท่าใด”

(๓) ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “และสมิงทรายม่วน”

(๔) ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “ประมาณ ๑๗๐,๐๐๐ ถึง ๑๘๐,๐๐๐”

(๕) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “ทัพพระมหานคร . . .” ฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า “ทัพพระนครศรีอยุธยา”

ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “ทัพพระนคร”

พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า “ทัพพระนครยกมาคราวนี้”

(๖) ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “๒-๓ เท่า”

(๗) พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ไม่มีคำว่า “ให้”

(๘) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “. . . ก็จัดแจงขบวนเทียบไว้ตามรับสั่งทุกประการ”

ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “. . . จัดแจงกระบวนทัพเทียบตามรับสั่งทุกประการ”

(๙) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “สอดสนองพระองค์”

(๑๐) ฉบับพันจันทนุมาศ และฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า “ทรงสุวรรณรัตน์มงามกุฎ”

(๑๑) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ว่า “ทรงเครื่องสำหรับสรรพาวุธ”

(๑๒) ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “. . . พร้อมเสร็จ เสร็จทรงช้างพลายพัทธอ”

พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า “. . . พลายพัทธอ”

(๑๓) ทุกฉบับว่า “สูงหกศอกกับห้านิ้ว”

เศวตฉัตร สมิงหน้าหมาง^(๕) เป็นกลางข้าง เจ้าเมืองมลาวนควาญ^(๖) พร้อมด้วยเวงจุลสังคบาท^(๗) และหน้าข้างพระมหาอุปราชานั้น ทวนทองสี่ร้อย ดักออกมาเป็นวงบินจ้าวรง^(๘) มอเขากนกลับ ตระแบงแก้ว^(๙) คามไต้ คามคัง สิ่งละหั่วร้อย และมังจาชโร^(๑๐) ที่เลี้ยงพระมหาอุปราชานั้น เป็นกองหน้าข้างพลายพัชเณียง^(๑๑) สูงหกศอกคืบสองนิ้ว คัดหน้ามันหน้าหลัง สมิงปราบศึก เป็นกลางข้าง สมิงมือเหล็กเป็นควาญ พระมหาอุปราชให้แก่งข้างชนะงผูกษษาขารมีเสวก ฉัตรทั้งสิบหกข้าง^(๑๒) พราวไว้ และจักสมิงรามัญ^(๑๓) ที่เข้มแข็งประจำครบอยู่หน้าข้าง มางจาชโร พระพี่เลี้ยง^(๑๔) มีช้างคั่งกันแทรกแซง^(๑๕) เป็นหนักและบินจ้าวรง^(๑๖) มอเขากนกลับสามเต้น และพลคามไต้ คามคัง^(๑๗) คามสองมือ สิ่งละพันเป็นชั้นๆออกไป^(๑๘) แล้วข้างท้าวพระยารามัญ เกียกกายกองหน้า และพลเคินเท้าตีสิบหมื่น^(๑๙) พลม้าสามพัน^(๒๐) แซงสองฟากทุ่ง ทัพหลัง

(๕) ฉบับพื้นฉันทนุมาศ ว่า "สมิงหน้าหมาง"
 (๖) ฉบับพื้นฉันทนุมาศ ว่า "เจ้าเมืองมลาวนควาญ" ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า "เจ้าเมืองมลาวนเป็นควาญ"
 ฉบับพระราชหัตถเลขาและพระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า "เจ้าเมืองมลาวนเป็นควาญ"
 (๗) ฉบับพื้นฉันทนุมาศและพระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า "จุลสังคบาท"
 (๘) พระราชพงศาวดารกรุงสยามว่า "บินจ้าวรง"
 (๙) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า "กระแบงแก้ว"
 ฉบับพื้นฉันทนุมาศและพระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า "กระแบงแก้ว"
 (๑๐) ฉบับพื้นฉันทนุมาศ ว่า "มังจาชโร" ทุกแห่ง
 (๑๑) ฉบับพื้นฉันทนุมาศ ว่า "พลายพัชเณียง"
 (๑๒) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า "สิบหกชั้น"
 (๑๓) พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า "แล้วจักสมิงรามัญ . . ."
 (๑๔) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า "ประจำครบอยู่ ข้างมังจาชโรพี่เลี้ยง"
 พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า "ประจำครบอยู่หน้าข้าง มางจาชโรพี่เลี้ยง . . ."
 (๑๕) ฉบับพระราชหัตถเลขาและพงศาวดารกรุงสยาม ว่า "และมีช้างคั่งกันแทรกแซง"
 ฉบับพื้นฉันทนุมาศ ว่า "มีช้างคั่งกันแทรกแซง"
 (๑๖) ทุกฉบับว่า "แล้ววงบิน . . ."
 (๑๗) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า "พลคามไต้ แลคามคัง"
 (๑๘) ฉบับพื้นฉันทนุมาศ ว่า "เป็นชั้น ๒ ออกไป"
 (๑๙) พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า "๒ หมื่น"
 (๒๐) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า "แลพลม้าสามพัน"

นั้นพระยาเชียงใหม่^(๑) ซึ่งข้างพลายชมพู^(๒) สูง ๖ ศอกกับนิ้วหนึ่ง^(๓) ตีค้ำมันหน้าหลัง
 พระยาเชียงใหม่แก้วหลาน^(๔) เป็นกลางข้าง แสนหาญใจศึกควาญ^(๕) กอปรไปด้วยข้างทั้งกัน
 แทรกแซง^(๖) พลเคินเท้าสิบหมื่น^(๗) พระมหาอุปราชจัดทัพเป็นสัตตเสนา^(๘) เจ็ดแถว
 แถวละเจ็ดกองเป็นสี่สิบเก้ากอง พร้อมพลาทพลทวยหาญให้ล้นห้องใหญ่ ห้องกระแต^(๙) ตีรับ
 ตามหมวกกอง ยกจากค่ายตะพังตรุครั้งนั้นสนั่นนฤนาทด้วยศัพทสำเนียง^(๑๐) เสียงข้างม้าพลา
 พลเคินสะท้านสะเทือนคัจฉาแผ่นพสุธาจะถล่มลง^(๑๑)

ฝ่ายสมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า ขณะเมื่อเสด็จประทับอยู่ ณ ฉายาไม้ประคู้เร่งให้
 ทิ้งค่ายมั่น ทอดพระเนตรเห็นม้ารามัญตามชายทุ่งควมกลับไป^(๑๒) ก็ตรัสแก่มุขมนตรีว่า^(๑๓)
 พลม้าซึ่งกลับไปนั้นเห็นที่พระมหาอุปราชให้มากอยเอาเหตุไปแจ้ง^(๑๔) ตีร้ายเพลารุ่งนี้จะได้
 ยุทธใหญ่ ให้กองทัพพระยาศรีไสยณรงค์ พระยาราชฤทธานนท์ เร่งยกไปแต่ในเพล^(๑๕)

-
- (๑) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “ทัพหลังพระเจ้าเชียงใหม่”
 (๒) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “พลายชมพู” ฉบับพระราชหัตถเลขาและฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “พลายชมพู-
 ทัด” พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า “พลายชมพูทัช”
 (๓) ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “สูง ๖ ศอกกับหนึ่ง”
 พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า “สูง ๖ ศอกกับ ๑ นิ้ว”
 (๔) พระราชพงศาวดารกรุงสยามว่า “พระยาเชียงใหม่แก้วหลาน”
 (๕) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์และฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า “แสนหาญใจศึกเป็นควาญ”
 (๖) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “แซกแซง”
 (๗) ฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า “และพลเคินเท้าสิบหมื่น” ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “พลเคินเท้าสิบเอ็ดหมื่น”
 พระราชพงศาวดารกรุงสยามว่า “และมีพลเคินเท้า ๑๐ หมื่น”
 (๘) ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “จัดเป็นสัตตเสนา . . .”
 ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “จัดทัพเป็นสัตตเสนางค์”
 พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า “จัดทัพเป็นสัตตเสนา . . .”
 (๙) พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า “ห้องกระแต”
 (๑๐) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ และฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “ศัพทสำเนียง”
 (๑๑) ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “เสียงข้างเสียงม้าคัจฉาแผ่นพสุธาจะถล่มลง”
 (๑๒) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “เห็นม้ารามัญตามชายทุ่งควมม้ากลับไป”
 (๑๓) พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า “จึงตรัสแก่มุขมนตรีว่า”
 (๑๔) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “ให้มากอยเหตุไปแจ้ง”
 (๑๕) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “เร่งยกไปในเพล . . .”

ที่สิบเอ็ดกลุ่ม ปะทะหน้าข้าศึกฟังก์กัลกู^(๑) และในกองทัพหลวง^(๒) ก็ให้พร้อมไว้แต่ในเพลาย่าง^(๓) ท้าวพระยานายทัพนายกองก็ตรวจเสียมโดยพระกำหนด^(๔)

ครั้นอรุณรุ่งแสงสุริโสภาส พระบาทสมเด็จพระบรมพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์เสด็จยังเกย ครัสให้ท้าวพระยาในกองทัพหลวง^(๕) ยกออกตั้งกระบวนเบญจเสนา^(๖) พระยาภิรมย์ราชเดโช^(๗) ซี่ข้างพลายโงมไทรภพ ถือพลหมื่นหนึ่งเป็นกองหน้า พระยาพิชัยรณฤทธิ์ซี่ข้างพลายจบไทรจักร^(๘) ถือพลห้าพันเป็นปีกขวา^(๙) พระยาพิชิตณรงค์ซี่ข้างพลายจุ่มโงมทัพ ถือพลห้าพันเป็นปีกซ้าย พระยาเทพอรชุน^(๑๐) ซี่ข้างพลายจับโงมยุทธ ถือพลหมื่นหนึ่งเป็นเกือกกาย พระยาชัยสงคราม^(๑๑) ซี่ข้างพลายฝ้ายพลแมน^(๑๒) ถือพลห้าพัน^(๑๓) เป็นปีกขวา พระรามกำแหง^(๑๔) ซี่ข้างพลายแสนพลพ่าย ถือพลห้าพันเป็นปีกซ้าย และหน้าพระศารธาออกไปสลายเชือกนั้น ชุนโงมจุกุรงค์ ซี่ข้างพลายกุญชรชัย^(๑๕)

(๑) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า "ไปปะทะหน้าข้าศึกฟังก์กัลกู"

(๒) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า "ณในกองทัพหลวง"

(๓) ฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า "... ก็ให้ตรวจเสียมพร้อมไว้แต่เพลาย่าง"

(๔) ทุกฉบับว่า "... โดยพระกำหนด"

(๕) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า "ท้าวพระยานายกองทัพหลวง"

(๖) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า "ออกขบวนเบญจเสนา"

ฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า "ออกตั้งกระบวนเบญจเสนาห้าทัพ"

(๗) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า "พระยาภิรมย์ราชเดโช"

ฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า "ให้พระยาภิรมย์ราชเดโช"

(๘) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า "โงมไทรจักร"

(๙) ฉบับพันจันทนเมส ว่า "เป็นปีกซ้าย พระยาเทพอรชุน ซี่ข้างพลายจับโงมยุทธถือพล ๑๐,๐๐๐ เป็นเกือกกาย" ศกษข้อความว่า "เป็นปีกขวา พระยาพิชิตณรงค์ซี่ข้างพลายจุ่มโงมทัพ ถือพลห้าพัน..."

(๑๐) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์และฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า "พระยาเทพอรชุน"

(๑๑) พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า "พระพิชัยสงคราม" ฉบับอื่น ๆ ว่า "พระยาพิชัยสงคราม"

(๑๒) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า "ซี่ข้างพลายฝ้ายพลแมน"

(๑๓) ฉบับพันจันทนเมส ว่า "ถือพลห้าพัน"

(๑๔) ฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า "พระรามกำแหง"

(๑๕) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า "ซี่ข้างพลายกุญชรชัย", ฉบับพันจันทนเมส ว่า "... พลายหัตถ์พิชัย ถือพลกระบอกทองชนะ..." แสดงว่ากษัตริย์ชุนโงมจุกุรงค์ "พลายกุญชรชัย ชุนทรงเดชซี่ข้างพลายไศรสรรคพลแสนทองข้างละห้วย พระรามานุซี่ข้างพลาย..."

ขุนทรภะเศ^(๙) ขี้ข้างพลายไครสรเศ^(๑๐) พลเสนทอง^(๑๑) ข้างละห้าย้อย พระราชมานู^(๑๒) ขี้ข้าง
 พลายหัสตินพิชัย^(๑๓) ดือพลปักทองชนะช้ายชวาข้างละห้าย้อย และหลวงพิเศษสงคราม ขี้ข้าง
 พลายบุญยัง หลวงรามพิชัยขี้ข้างพลายมิ่งมงกุฏ ดือพลคานโล่ คานคิ่ง ข้างละห้าย้อย พระราช
 ว่างสันขี้ข้างพลายแก้วมาเมือง ดือพลอาสาจามห้าย้อย พระเสนาภิมุขขี้ข้างพลายเทืองภทไคร^(๑๔)
 ดือพลอาสาญี่ปุ่นห้าย้อย ถักันทหารทะสงพันคู่พระทวย้อยสามสิบหกคน^(๑๕) ดือคานเขนตีสิบ
 สองคน^(๑๖) ดือคานโล่ตีสิบสองคน ดือคานสองมือห้าสิบสองคน^(๑๗) หน้าพระคชาธารนั้น หัวหมั้น
 พันทนายตีพระคักรวงล้านคาบสะพายแล่งดือทวนทองห้าย้อย กำหนดกึ่งกองทัพหลวง^(๑๘) เป็น
 พลแสนหนึ่ง ให้เอาพลายภูเขาทองจันระวางสะพักชื่อเจ้าพระยาไชยานุภาพ สูงหกศอกคืบ
 สองนิ้ว ตักันหมั้นหน้าหลังผูกคาบธนูเครื่องมัน ปักมหาเศวตฉัตรเป็นพระคชาธาร เจ้าราม-
 ราชเป็นกลางข้าง นายมหาอนุภาพควาญ^(๑๙) และแจงจตุรงค์บาทัน^(๒๐) พระมหามนตรี
 อยู่เท่าหน้าฝ่ายขวา^(๒๑) พระมหาเทพอยู่เท่าหน้าฝ่ายซ้าย หลวงอินทรเทพอยู่เท่าเบื้องหลังฝ่าย-
 ซวา หลวงพิเรนทรเทพอยู่เท่าหลังเบื้องซ้าย และพระคชาธารพระอนุชาธิราชเจ้านัน^(๒๒) พลาย
 บุญเรืองขึ้นระวางสะพักชื่อเจ้าพระยาปราบ ไครจักร สูงหกศอกคืบ ตักันหมั้นหน้าหลัง ผูกคา-

(๙) พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า "ขุนทรภะเศข้างพลายหัสตินพิชัยดือพลปักทองชนะ..." ตกความหัวว่า
 "ขี้ข้างพลายไครสรเศ ทอเขมทองข้างละห้าย้อย พระราชมานูขี้ข้าง..."
 (๑๐) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์และฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า "พลายไครสรเศ"
 (๑๑) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์และฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า "ดือพลเสนทอง..."
 (๑๒) ฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า "พระราชมานู"
 (๑๓) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า "พลายหัสตินพิชัย"
 (๑๔) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า "พลายเฟืองปราบไคร"
 (๑๕) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า "สามสิบหกคน"
 (๑๖) ทุกฉบับว่า "สิบสองคน"
 (๑๗) ทุกฉบับว่า "เจ็ดสิบสองคน"
 (๑๘) ฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า "กำหนดกึ่งกองทัพหลวง"
 (๑๙) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์และฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า "นายมหาอนุภาพเขนควาญ"
 (๒๐) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์และฉบับพันจันทบุมาศ ว่า "และแจงจตุรงค์บาทัน"
 (๒๑) พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า "พระมหามนตรี อยู่เท่าหลังเบื้องขวา หลวงพิเรนทรเทพ อยู่เท่าหลัง
 เบื้องซ้าย" หากไปสองคนก็อยู่ที่พระเจ้าน้ำชาและชาย
 (๒๒) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์และฉบับพันจันทบุมาศ ว่า "สมเด็จพระอนุชาธิราชเจ้านัน"
 ฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า "สมเด็จพระอนุชาธิราชเจ้านัน"

ภรณ์เครื่องมัน บั๊กบวรเศวตฉัตร หมี่แกกัศักรเป็นกลางข้าง ชุนศรีศรีคงควาญ^(๑) และเป๊กหัท
 หลวงนั้นพระยามหาเสนา^(๒) ซี่ข้างพลายมารประลัย ดือพลหมื่นห้าพันเป็นเป๊กขวา พระยา-
 จักรวิ^(๓) ซี่ข้างพลายไฟกัทกลับ^(๔) ดือพลหมื่นห้าพัน^(๕) เป็นเป๊กซ้าย พระยาพระคลังซี่ข้าง
 พลายจักรมทิมา^(๖) ดือพลหมื่นหนึ่งเป็นอกกระบัตร์ พระราชสงครามซี่ข้างพลายสังหารคดี^(๗)
 ดือพลห้าพันเป็นเป๊กขวา พระรามรณภพซี่ข้างพลายมณีจักรพรรดิ ดือพลห้าพันเป็นเป๊กซ้าย
 พระยาท้ายน้ำซี่ข้างพลายสวัสดิพิชัย^(๘) ดือพลหมื่นหนึ่งเป็นกองหลัง หลวงเหตุไทย^(๙) ซี่ข้าง
 พลายทรงภูบาล^(๑๐) ดือพลห้าพันเป็นเป๊กขวา หลวงวรชภักดี^(๑๑) ซี่ข้างพลายสารภูธร^(๑๒) ดือพล
 ห้าพันเป็นเป๊กซ้าย ประกอบด้วย^(๑๓) หมู่มวกคคะฉินทวี^(๑๔) ด้งกันแหวกแข่งสลบค้าย ค้า
 พังคาโคกแดน^(๑๕) ล้วนสารพยุหะคุมทิมา^(๑๖) อันท้าวพระยาเสนาบดีพิชัยโยธาหวยหาญ^(๑๗)

- (๑) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์และฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า "ชุนศรีศรีคงเป็นควาญ"
- (๒) ฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า "เจ้าพระยามหาเสนา"
- (๓) ฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า "เจ้าพระยาจักรี"
- (๔) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า "พลายไฟกัทกลับ"
 ฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า "พลายไฟกัทกลับ"
- (๕) ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า "ดือพล ๕๐,๐๐๐"
- (๖) ฉบับพันจันทนุมาศและพระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า "ทอราชจักรมทิมา"
- (๗) พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า "พระราชสงครามซี่ข้างพลายสังหารคดี"
 ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า "พระราชสงครามซี่ข้างพลายสังหารคดี ดือพลห้าพันเป็นอกซ้าย พระยาท้ายน้ำซี่ข้าง
 พลายสวัสดิพิชัย..." สดความที่ว่า "ดือพลห้าพันเป็นเป๊กขวา พระรามรณภพ ซี่ข้างพลายมณีจักรพรรดิ..."
- (๘) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์และฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า "ทอราชสวัสดิพิชัย"
- (๙) ชุดฉบับว่า "หลวงเหตุไทย"
- (๑๐) พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า "ซี่ข้างพลายทรงภูบาล"
- (๑๑) ฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า "หลวงวรชภักดี"
 พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า "หลวงโกกักดี"
- (๑๒) ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า "พลายสารภูธร"
- (๑๓) ฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า "ด้งกันค้าย" ฉบับอื่น ๆ ว่า "ประดับค้าย"
- (๑๔) ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า "คคะฉินทวี"
 ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์และฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า "กคะฉินทวี"
- (๑๕) พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า "โคกแดน"
- (๑๖) ฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า "ล้วนสารพยุหะคุมทิมา"
 พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า "ล้วนสารพยุหะคุมทิมา"
- (๑๗) ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า "พิชัยโยธาหวยหาญ"

แสนยาพลากรพลพฤษ^(๑) พร้อมพริ้งคัมภีรชบวณแบบญชอุท^(๒) เสนางกนิกรเสด็จ พระ-
 มาทราชครู พระศุภศิวิพรพรมณโหราธิบดี^(๓) ก้อยัญเชิญ^(๔) เสด็จพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้า-
 อยู่หัวทั้งสองพระองค์ทรงผนวชธาภิเษก ถวายอาเศียรพาทอวยชัย^(๕) สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ทรง
 เครื่องประดับสำหรับราชขนักขัตย^(๖) สมรภูมิสงคราม วันนั้นวันอาทิตย์^(๗) ทรงพระแสงธนู
 แล้วเสด็จขึ้นเกยคอกอฤกษ์ และซีพ้อพรพรมณ^(๘) ทำโธตนทวารละว้าเช่นไก่^(๙) ชุมนทวราย^(๑๐)
 คักไม้ข่มนามแล้วเสด็จ^(๑๑) พอดีขึ้นสำเนียง^(๑๒) บินยั้งทรแยง^(๑๓) สุกเสียง ครตให้หมื่น-
 ทิพเสนา^(๑๔) เขามาเร็วไปฟังราชการ เห็นทัพหน้าพ่ายเป็นอลหม่าน^(๑๕) หมื่นทิพเสนาพาเอา
 ชุมนหมื่นในกองหน้าเข้ามาเล่า สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตรัสถาม เหตุไฉนพ่ายซีก^(๑๖) ชุมนหมื่นกราบ
 ทูลพระกรุณาว่า^(๑๗) ยกขึ้นไปถึง^(๑๘) ท้ายโคกเผาพลเข้าประมาณโมงเศษ^(๑๙) พบกองทัพรามัญ

- (๑) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า "แสนพลากรพลพฤษ"
 ฉบับพันจันทมณาส ว่า "แสนยาพลากรพร้อม . . ."
- (๒) ฉบับพระราชหัตถเลขาและพระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า "กระบวณแบบญชอุท"
 ฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า "พระภควรรชครูพรพรมณโหราธิบดี"
- (๓) ฉบับพันจันทมณาส ว่า "อัญเชิญเสด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวก็ทรงเครื่องประดับสำหรับราชขนักขัตย"
 สดกรม วันนั้นวันอาทิตย์ . . ." ไม่มีข้อความที่ว่า "พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ ทรง
 ผนวชธาภิเษก"
- (๔) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า "พร้อมพริ้งคัมภีรชบวณแบบญชอุท"
 (๕) ฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า "สำหรับบรมราชขนักขัตย"
 (๖) พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า "วันนั้นเป็นวันอาทิตย์"
 (๗) ฉบับพันจันทมณาส ว่า "และซีพ้อพรพรมณ"
 (๘) ฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า "ตั้งโธตนทวารละว้าเช่นไก่ (เช่นไก่)"
 พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า "ตั้งโธตนทวารละว้าเช่นไก่"
 (๑๐) ฉบับพันจันทมณาส ว่า "ชุมนทวราย"
 (๑๑) ทศฉบับ สดกรมฉบับพันจันทมณาส ว่า "เสร็จแล้ว"
 (๑๒) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า "พอดีขึ้นเสียง"
 (๑๓) ฉบับพันจันทมณาส ว่า "อัญญทรแยง" พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ไม่มี "แยง"
 (๑๔) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า "ชมทิพเสนา" ทศแห่ง
 (๑๕) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า "เห็นทัพหน้าพ่ายเป็นอลหม่าน"
 (๑๖) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์และฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า "... ครตให้หมื่น"
 (๑๗) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า "... กราบบังคมทูลพระกรุณาว่า"
 (๑๘) ฉบับพันจันทมณาส ใช้คำว่า "เอ็ง" แทนทศแห่ง
 (๑๙) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า "ยกขึ้นไปถึงท้ายโคกเผาพลเข้าประมาณโมงเศษ"
 ฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า "ยกไปถึงท้ายโคกเผาพลเข้าประมาณโมงเศษ"

ยกมาปะทะก็ทันถึงกะลุ่มบอนก็กัทหนักกว่าทุกวงจึงพ่าย สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวศรีสุทิวาภิเศก
 มุขมนตรี^(๑) ขอเชิญเสด็จทัพหลวงทั้งมีนอยู่ก่อนแต่งทัพไปตั้งรับหน้าวังไว้ ต่อได้ทีแล้วจึงยก
 ทัพหลวงออกทำยุทธหัตถี^(๒) เห็นจะได้ชัยชนะ^(๓) สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวไม่เห็นด้วย คำว่า
 ทัพหน้าแตกฉานมาแล้ว และจะแต่งทัพออกรับไว้ก็จะมาปะทะกันเข้าก็จะพลอยให้แตกเสียอีก^(๔)
 ขอบให้เบ็ดลางมาก็เถียว ให้ข้าศึกไล่ละเลิงใจเสียกระบวนมา^(๕) เราจงยกทัพใหญ่อยู่ข้างศึก^(๖)
 เห็นจะได้ชัยชนะ^(๗) โดยง่าย ท้าวพระยามุขมนตรีทั้งปวงกราบถวายบังคมพร้อมกัน เห็นโดย-
 พระราชดำริ^(๘) สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็กรีศให้หมื่นทิพเสนา^(๙) หมื่นราชามาตย์^(๑๐) เหามาเร็ว
 ชิน^(๑๑) ไปประกาศแก่นายทัพนายกอง พลทหารทั้งปวงอย่าให้รอวันเลย ให้เบ็ดลางมาก็เถียว

ฝ่ายที่พราหมณ์เห็นชาวพระนครพ่ายไป มิได้ตั้งรับ^(๑๒) ก็ยังมีใจกำเริบโล่งสำราญ

- (๑) ทุกฉบับว่า “สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวศรีสุทิวาภิเศกมุขมนตรีว่า ทัพหน้าทัพคั้นจะคิดประการใด เสนาดี-
 มนตรีผู้กราบทูลว่า ขอเชิญเสด็จ...” เฉพาะพระราชพงศาวดารกรุงสยามว่า “... ขอเชิญเสด็จตั้งมีน
 อยู่ก่อน”
- (๒) ทุกฉบับ เว้นฉบับหินชันทนามาส ว่า “ยุทธหัตถี”
- (๓) ทุกฉบับ เว้นฉบับหินชันทนามาส ว่า “ชัยชนะ”
- (๔) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์และพระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า “และจะแต่งทัพออกรับไว้จะมาปะทะกันเข้าจะ
 พลอยให้แตกเสียอีก” ฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า “และจะแต่งทัพออกรับจะมาปะทะกันเข้าจะพลอยให้แตก
 เสียอีก”
- (๕) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “ขบวน”
- (๖) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “เราจึงยกทัพใหญ่...” ฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า “เราจึงยกทัพใหญ่อยู่
 ข้างศึก” พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า “เราจึงยกทัพใหญ่ออกอยู่ข้างศึก”
- (๗) ฉบับหินชันทนามาส ว่า “ชัยชนะ”
- (๘) ฉบับพระราชหัตถเลขาและพระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า “ท้าวพระยามุขมนตรีทั้งปวง ก็กราบถวายบังคม
 พร้อมกันเห็นโดยพระราชดำริ” ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ว่า “ท้าวพระยามุขมนตรีทั้งปวง กราบถวายบังคม
 เห็นโดยพระราชดำริพร้อมกัน”
- (๙) พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า “หมื่นทิพเสนา”
- (๑๐) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “หมื่นราชามาตย์”
- (๑๑) ฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า “เขมาเร็วชินไป”
 พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า “เขมาชินไป”
- (๑๒) ฉบับหินชันทนามาส ว่า “เห็นชาวพระนครพ่าย มิได้ตั้งรับ” ฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า “เห็นทัพชาว
 พระนครพ่ายมิได้ตั้งรับ” พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า “เห็นชาวพระนครพ่าย มิได้ตั้งรับ”

มิได้เป็นกระบวณ^(๑) สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า^(๒) เสด็จออกอุทม์ทอศพระเนตรเห็นมหามณฑ
 ดงขึ้นมาแก้ทิพยพั^(๓) แล้วกลับเคลื่อนคืนกระจ่ายอันตราพานไปพระสุริยเทวบุตรจรัสแจ่มกวง
 ไนเนภาคอากาศ^(๔) พระมหาราชครู พระครูปโรหิตาจารย์^(๕) โหราธิบดีก็สิ้นหมองซัดทำเนียง
 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็เสด็จทรง^(๖) เจ้าพระยาโชธานุภาพ^(๗) เป็นพระคชาธาร สมเด็จ
 พระเอกาทศรถอดิศวรบรมนาถราชอนุชาเสด็จทรง^(๘) เจ้าพระยาปราบ ไกรจักรเป็นพระคชาธาร
 พลทหารก็ให้สนับบันดือคัพพี แคววสังข์เสียงประโคมร้องกลองชนะกลองศึกสะท้านสะเทือน^(๙)
 ประหนึ่งแผ่นดินจะไหว สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ ยাত্রาพระคชาธารเป็นบาท
 อย่างสะเทินมาเบื้องขวาปะผ่ายซ้ายซัดศึก^(๑๐) เจ้าพระยาโชธานุภาพ เจ้าพระยาปราบ ไกรจักรได้
 ยืนเสียงพลแตรเสียงมโหรีกลองศึกก็องคหนึ่ง ก็เวียนม้วนคว้นคว้นทางหูหองกิริยาบัววัน เค็มเป็น
 บาทอย่างใหญ่ เร็วไปค้วยก้างน้ำมัน^(๑๑) ซ้างท้าวพระยามุขมนตรีและโอราหาญชัชวาทหน้าหลัง
 ทั้งนั้นตกลงไป^(๑๒) มีทันเสด็จพระคชาธาร^(๑๓) สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์^(๑๔)
 ไกลทัพหน้าซัดศึกศัตทอศพระเนตรเห็นพลพม่ารวมญายกมานั้น เค็มทอ้งท่งเค็มกุดคดในพระ-

(๑) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า "ขบวน"

(๒) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า "สมเด็จพระนเรศวรผู้เป็นเจ้า"

(๓) พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า "ภาคทิพย"

(๔) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า "เนกคอากาศ"

(๕) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า "พระครูปโรหิตาจารย์"

(๖), (๗) ฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า "เสด็จทรงช้างต้น"

(๘) ฉบับพันจันทมุททจ ว่า "... ทรงพญาโชธานุภาพ"

(๙) ฉบับพันจันทมุททจ ว่า "สะท้านสะเทือน"

พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า "สะท้านและสะเทือน"

(๑๐) ฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า "อย่างสะเทินมาบ่าขวาซ้ายซัดศึก"

(๑๑) พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า "เค็มเป็นบาทอย่างใหญ่ไปค้วยก้างน้ำมัน"

(๑๒) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า "ซ้างท้าวพระยามุขมนตรี และโอราหาญชัชวาทหน้าหลังลงันเค้ามมีทันเสด็จพระ
 คชาธาร . . ."

(๑๓) ฉบับพระราชหัตถเลขาและพระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า "... มีทันเสด็จ และพระคชาธาร"

(๑๔) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า "สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์"

ฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า "พระเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์"

มหาสมุทร ข้าศึกไล่พลชาวพระนครมา^(๑) ครั้งนั้นสลบซบซ้นกันมิได้เป็นกระบวน^(๒) สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ก็ขับพระคชาธารเข้าโจมตีแทง ช้างม้าล้มไล่สายเสีย^(๓) ทัพฉัตร^(๔) ตะลุมบอน พลพม่ารามัญล้มตายเกลื่อนกลาด^(๕) ช้างข้าศึก^(๖) ไถ่กลืนน้ำมันพระคชาธารก็หก หันหลบปะกันไปเป็นอลหม่าน พลพม่ารามัญโทรมยิงธนู^(๗) หน้าไม้ปืนไฟระดมเอาพระคชาธาร^(๘) สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ แลธูมาการก็ตลบ^(๙) มีคเป็นหมอกมัวไปมิได้เห็นกันประจักษ์^(๑๐)

พระบาทสมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า จึงตรัสประกาศ^(๑๑) แก่เทพยดาทั้งปวงว่า ให้บังเกิดมาในประยูรมหาเศวตฉัตร จะให้บำรุงพระบวรพุทธศาสนา โฉนจึงมิช่วยให้สว่าง แลเห็นข้าศึกเล่า^(๑๒) พอดกพระโอรสผู้ลง พระพายก็พัด ควันอันเป็นหมอกมืดนั้นสว่างไป ทอดพระเนตรเห็นช้างเศวตฉัตร ๑๖ ช้าง^(๑๓) มีช้างค้ำช้างกันอยู่เป็นอันมาก^(๑๔) แต่มิได้เห็นพระมหาอุปราช^(๑๕) ครั้นเหลือบไปฝ่ายทิศขวาพระหัตถ์^(๑๖) ก็เห็นช้างเศวตฉัตรช้างหนึ่งยืนอยู่ ณ

(๑) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ไม่มีคำว่า “มา”

ฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า “พลข้าศึกไล่พลชาวพระนครมา”

(๒) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “ขบวน”

(๓) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “ไล่สายเสีย”

(๔) พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า “ฉัตร” ฉบับอื่น ๆ ว่า “ฉัตร”

(๕) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “พลพม่าล้มตายเกลื่อนกลาด”

(๖) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “ช้างม้าข้าศึก”

(๗) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์และฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า “พลพม่ารามัญก็โทรมยิงธนู . . .”

ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า “พลพม่ารามัญก็โหมยิงธนู . . .”

(๘) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “ระดมพระคชาธาร”

(๙) ฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า “แลธูมาการก็ตลบ”

(๑๐) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “มิได้เห็นประจักษ์”

(๑๑) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “จึงประกาศ . . .”

(๑๒) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “โฉนจึงมิช่วยให้สว่างเห็นข้าศึกเล่า”

(๑๓) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “๑๖ ช้าง”

(๑๔) ฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า “มีช้างค้ำช้างกันยืนอยู่เป็นอันมาก”

พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า “มีช้างกันยืนอยู่เป็นอันมาก”

(๑๕) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “แต่มิได้เห็นอุปราช”

(๑๖) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “ครั้นเหลือบไปทิศขวาพระหัตถ์”

ฉายาไม้ซ้อย มีเครื่องสูงแลทหารหน้าข้างมากก็เข้าพระทัยคิดว่า ข้างพระมหากุปราชยา พระเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ก็ขับพระกษัตราธิราชเข้าไป^(๕) ทหารหน้าข้างซ้ายก็กว้านข้างขวา^(๖) มณฑกนกลลับ กระจ่างแก้ว^(๗) ระคมธิง มีได้คองพระองค์แลพระกษัตราธิราช สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า จึงครั้นเรียกด้วยพระสุรัสวดีอันคังว่า^(๘) พระเจ้าพี่เราจะยืนอยู่โยในร่มไม้เล่า เชิญออกมาทำยุทธหัตถี^(๙) ด้วยกัน ให้เป็นเกียรติยศไว้ในแผ่นดินเด็ก ภายหลังไม่มีกษัตริย์ที่จะได้ยุทธหัตถีแล้ว^(๑๐)

พระมหากุปราชยาได้ฟังคังนั้น ก็สละอายุพระทัย^(๑๑) มีชักคิยวราษมานะก็บ่าอพระกษัตราธิราชออกมารับ เจ้าพระยาไชยานุภาพเห็นข้างศึกก็ไปด้วยมีสัมมามัน^(๑๒) มีทันยังเสียทีพลายพัทธกได้ล้างแบกรุนมา พระมหากุปราชยาจึงพินคัยของว้าว^(๑๓) สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า เมืองพระมาลาวี พระแสงของว้าวมีได้คองพระองค์^(๑๔) เจ้าพระยาไชยานุภาพสะบัดลงได้ล้างแบกถนัด พลายพัทธกเปลื้องเบนไป^(๑๕) สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า ได้ทีจึงพินคัย

(๕) ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า "ได้ขับพระกษัตราธิราชตรงเข้าไป"

(๖) ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า "ข้างซ้ายกว้านข้างขวา"

(๗) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า "กระจ่างแก้ว"

(๘) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า "จึงครั้นร้องเรียกด้วยพระสุรัสวดีอันคังว่า"

ฉบับพระราชหัตถ์เลขา ว่า "ครั้นร้องเรียกด้วยพระสุรัสวดีอันคังว่า"

พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า "จึงครั้นร้องเรียกด้วยพระสุรัสวดีอันคังว่า"

(๙) พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า "ยุทธหัตถี"

(๑๐) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า "ภายหลังไม่มีพระเจ้านกคังคังจะได้อยุทธหัตถีแล้ว"

ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า "ภายหลังไม่มีกษัตริย์ที่จะได้กระทำการยุทธหัตถีแล้ว"

พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า "ภายหลังไม่มีกษัตริย์ที่จะได้อยุทธหัตถีแล้ว"

(๑๑) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า "... ได้ฟังคังนั้นแล้ว สละอายุพระทัย ..."

ฉบับอื่น ๆ ว่า "... ได้ฟังคังนั้น สละอายุพระทัย"

(๑๒) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า "พินคัยมามัน" ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า "... สัมมามัน"

ฉบับพระราชหัตถ์เลขา ว่า "ก็เร็วไปคัยคัยมามัน"

พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า "... สัมมามัน"

(๑๓) ทุกฉบับว่า "... จึงพินคัยพระแสงของว้าว"

(๑๔) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า "พระแสงของว้าวมีได้คองพระองค์"

(๑๕) ฉบับพันจันทนุมาศและพระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า "เปลื้องเบนไป"

พระแสงพลพ่ายต้องพระองค์ในเมืองขวมหาอุปราชา^(๑) คตอลงมาจากนึ่งบึงฉิมมูราประเทศ^(๒) ขบลงกับคอช้าง แลนายมหานุกาพทวายุพระราชาธรรนเรศวร^(๓) เป็นเจ้านั้นต้องปืนช้ำศึกกาย

ขณะเมื่อสมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า ชนช้างด้วยมหาอุปราชา^(๔) เจ้าพระยาปราบไตรจักร ซึ่งเป็นพระคชาธาร^(๕) สมเด็จพระเอกาทศรถก็เข้าชนด้วยพลายพัชเณียง^(๖) ช้างมางจาชโร^(๗) เจ้าพระยาปราบไตรจักรไถ่ล้างพลายพัชเณียง^(๘) เสียทีเบนไป^(๙) สมเด็จพระเอกาทศรถจึงพินด้วยพระแสงของ้าวคองมางจาชโรชาคาย^(๑๐) กับคอช้าง หมันนักก็ศิวกลางช้างสมเด็จพระเอกาทศรถนั้นต้องปืนช้ำศึกกาย

ขณะเมื่อสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ทำคชสงครามได้ชัยชนะ^(๑๑) มหาอุปราชา^(๑๒) แลมางจาชโรแล้ว บรรดาท้าว^(๑๓) พระยามุขมนตรีนายทัพนายกองชัยขวาหน้าหลังทั้งปวงจึงมาทั้นเสด็จ ได้เข้ารับพุ่งแทงฟันช้ำศึกเป็นสามารถ แลพลพ่ามอยู่ทั้งปวงนั้น^(๑๔)

- (๑) ทุกฉบับ เว้นฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า "...เมืองขวมหาอุปราชา"
- (๒) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า "ประจิมมูราประเทศ"
ฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า "...ฉิมมูราประเทศ"
พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า "ประจิมมูราประเทศ"
- (๓) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า "ทวายุพระคชาธารของสมเด็จพระนเรศวร ..."
- (๔) ฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า "พระมหาอุปราชา"
พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า "พระมหาอุปราชา"
- (๕) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า "พระคชาธาร"
- (๖) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า "ก็เข้าชนช้างด้วยพลายพัชเณียง"
ฉบับพันจันทมุนีและพระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า "ก็เข้าชนด้วยพลายพัชเณียง"
- (๗) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์และฉบับพันจันทมุนี ว่า "ช้างมางจาชโร"
- (๘) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า "ก็เข้าชนช้างด้วยพลายพัชเณียง" ในคำว่า "พลาย"
- (๙) ฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า "เสียทีเบนไป"
- (๑๐) ฉบับพันจันทมุนี ว่า "...ชาคคาย"
- (๑๑) หลงฉบับนอกจากฉบับพันจันทมุนี ว่า "ชัยชนะ"
- (๑๒) ฉบับพระราชหัตถเลขาและพระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า "พระมหาอุปราชา"
- (๑๓) ฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า "...แลบรรดาท้าวพระยา ..."
- (๑๔) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์และฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า "แลพลพ่ามอยู่ทั้งปวงนั้น"
พระราชพงศาวดารกรุงสยามและฉบับพันจันทมุนี ว่า "และพลพ่ามอยู่ทั้งปวงนั้น"

ก็แตกกระจัดกระจายไป^(๑) เพราะพระเศวตเสนาภาพ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวครุฑให้นายทัพนายกอง
 ทั้งปวงออกไปตามจับข้าศึก แล้วเสด็จคืนมายังพลับพลา พระวราชทานชื่อเจ้าพระยาไชยาณุภาพ
 เป็นเจ้าพระยาปราบหงสา^(๒) บรรดาขุนหมื่นครี้นายทัพนายกอง^(๓) ซึ่งยกตามข้าศึกนั้น^(๔) ได้
 พันหมื่นมอญ^(๕) โดยทางไปถึงกาญจนบุรี อากพเคลื่อนไป^(๖) แต่กะทั่งกรุงนั้นประมาณสองหมื่น
 เศษ จับได้เจ้าเมืองมลาว^(๗) แลนายทัพนายกองกับไพร่เป็นอันมาก ได้ช้างใหญ่สูงหกศอก
 สามร้อย^(๘) ช้างพลายพังระวางเพ็ริ้วห้าร้อย ม้าสองพันเศษมาถวาย^(๙) สมเด็จพระพุทธเจ้า
 อยู่หัวครุฑให้ก่อเจดีย์ฐาน สวมศัพพะมหายุปราชยาไว้ตำบลตะพังศรีฯ ขณะนั้นไปครพระวราชทาน
 ช้าง ๆ หนึ่ง^(๑๐) กับหมอมแลควาญให้เจ้าเมืองมลาวกลับขึ้นไปแจ้ง^(๑๑) แก่พระเจ้าหงสาวดี
 พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสอง พระองค์เสด็จเข้าพระนคร^(๑๒) แล้วคำรัสว่า^(๑๓)
 เจ้ารามวราหคกลางช้างกับขุนศรีศรีสงคราม ซึ่งได้นจัญรายศึกจนมีชัยชนะ^(๑๔) ทวยพระองค์
 นั้น^(๑๕) ก็ปูนบำเหน็จพระวราชทานยศศักดิ์ เครื่องอุปโภคบริโภคเสื้อผ้า เงินทอง ฝ้ายนายน
 มหานุภาพควาญช้าง หมื่นนักกีศวกกลางช้างได้โดยเสด็จงานพระวราชสงคราม จนสิ้นชีวิตใน

- (๑) พระวราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า "ก็แตกกระจายไป"
- (๒) ฉบับพันเจินทงมาศ ว่า "พระวราชทานชื่อเจ้าพระยาปราบหงสา"
 ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า "... เป็นเจ้าพระยาปราบหงสาวดี"
- (๓) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า "... นายทัพนายกองทั้งปวง"
- (๔) ฉบับพระวราชหัตถเลขาและพระวราชพงศาวดารกรุงสยามว่า "ซึ่งยกตามข้าศึกไปนั้น"
- (๕) ทุกฉบับยกเว้นฉบับพระวราชหัตถเลขา ว่า "ได้ฆ่าพันหมื่นมอญ"
- (๖) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า "ศพเคลื่อนไป..." ฉบับพันเจินทงมาศ ว่า "วราชพกล้อไป..."
- (๗) ฉบับพระวราชหัตถเลขา ว่า "เจ้าเมืองมลาว" ฉบับอื่น ๆ ว่า "เจ้าเมืองมอญ"
- (๘) พระวราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า "๓๐๐ ช้าง"
- (๙) ฉบับพันเจินทงมาศ ว่า "ม้าสองพันมาถวาย"
- (๑๐) ฉบับพันเจินทงมาศและพระวราชพงศาวดารกรุงสยามว่า "...ไปครพระวราชทานช้างหนึ่ง..."
- (๑๑) ฉบับพระวราชหัตถเลขา ว่า "ให้เจ้าเมืองมลาวขึ้นไปแจ้ง"
- (๑๒) ฉบับพระวราชหัตถเลขา ว่า "ก็เสด็จคืนเข้าพระนคร" ฉบับอื่นว่า "ก็เสด็จกลับเข้าพระนคร"
- (๑๓) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์และพระวราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า "แล้วคำรัสว่า"
- (๑๔) ทุกฉบับ ยกเว้นฉบับพันเจินทงมาศ ว่า "ชัยชนะ"
- (๑๕) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ไม่มีคำว่า "นั้น"

ท่ามกลางศึก^(๕) มีความชอบ ให้เอาบุตรภรรยามาชุบเลี้ยง^(๖) พระราชทานเครื่องอุปโภค บริโภคเงินทองเสื้อผ้าโดยสมควร เสร็จแล้วมีพระราชดำรัส^(๗) ให้ปรีกษาโทษนายทัพนายกอง ว่า ข้าศึกยกมาถึงพระนคร สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ ตั้งพระทัยจะรักษาพระบรม พุทธศาสนา^(๘) และสมณพราหมณาจารย์^(๙) อาณาประชาราษฎร์ มิได้คิดเห็นอภัยกล่าวปาก พระองค์ ทรงพระอุสาหะเสด็จยกพุทธโฆธาทัพ^(๑๐) ออกไปแวงรงค์ด้วยข้าศึก แสนายทัพนายกอง กล่าวข้าศึกยิ่งกว่าพระราชอาญา^(๑๑) มิได้โดยเสด็จพระราชดำเนนให้ทัน ละแต่พระศขาธาร^(๑๒) สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ให้อยู่ท่ามกลางข้าศึก^(๑๓) จนได้กระทำยุทธหัตถีมีชัยแก่ พระมหากุปราชชาเสร็จ โทษนายทัพนายกองทั้งนี้จะเป็นประการใด พระมหาราชครู พระครู- ปุโรหิต^(๑๔) ทั้งปวงปรีกษาได้ด้วยอัยการศึกพบพระราชกฤษฎีกาว่า^(๑๕) สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินงานพระราชสงคราม แลเกณฑ์ผู้ใดเข้าไปกระบวนทัพ แล้วแลมิได้ โดยเสด็จให้ทันเมื่อขณยุทธ^(๑๖) ท่านว่าโทษผู้นั้นเป็นนอกอุษฏมิ ให้ประหารชีวิตเสียอย่าให้ผู้อื่น

- (๕) ฉบับพื้นต้นบทมาศ ว่า “จนสิ้นชีวิตในท่ามกลางข้าศึกนั้น”
ฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า “จนถึงถึงชีวิตในท่ามกลางข้าศึก”
ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์และพระราชพงศาวดารกรุงสยามว่า “ถึงสิ้นชีวิตในท่ามกลางข้าศึกนั้น”
- (๖) พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า “ให้ (เอา) บุตรภรรยามาชุบเลี้ยง”
- (๗) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “. . . โดยสมควร แล้วมีพระราชดำรัส . . .”
ฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า “. . . โดยสมควรเสร็จ แล้วมีพระราชดำรัส”
- (๘) ทุกฉบับยกเว้นฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “จะรักษาพระพุทธศาสนา”
- (๙) พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า “และสมณและพราหมณาจารย์”
- (๑๐) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “ทรงออกสำห้เสด็จยกพุทธโฆธาทัพ”
- (๑๑) ฉบับพื้นต้นบทมาศ ว่า “พระราชอาญา”
- (๑๒) พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า “(ทั้ง) แต่พระศขาธาร”
- (๑๓) ฉบับพระราชหัตถเลขาและพระราชพงศาวดารกรุงสยามว่า “ให้เข้้อยู่ท่ามกลางข้าศึก”
- (๑๔) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “พระครูปุโรหิต”
- (๑๕) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์และพระราชพงศาวดารกรุงสยามว่า “พระอัยการศึกพบพระราชกฤษฎีกาว่า . . .”
ฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า “พระอัยการศึกกับพระราชกฤษฎีกาว่า . . .”
- (๑๖) ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า “แลเกณฑ์ผู้ใดเข้าไปกระบวนทัพแล้ว มิได้โดยเสด็จให้ทันเมื่อขณยุทธ” ฉบับพื้นต้นบทมาศ ว่า “เมื่อเกณฑ์ผู้ใดเข้าไปกระบวนทัพแล้ว และมีได้โดยเสด็จให้ทันเมื่อขณยุทธ” ฉบับพระราชหัตถเลขา ว่า “แลเกณฑ์ผู้ใดเข้าไปกระบวนทัพแล้ว และมีได้โดยเสด็จให้ทันเมื่อขณยุทธ” พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า “แลเกณฑ์ผู้ใดเข้าไปกระบวนทัพแล้ว มิได้โดยเสด็จให้ทันเมื่อขณยุทธ”

ดูเยี่ยงอย่าง^(๑) เอาช้อยพิพากษากรบทุล^(๒) มีพระราชดำรัสสั่งให้เอาตามลูกขุนปรึกษา^(๓) แต่ทว่าบั้นจวนวันจากุทสี บังเดรสือ^(๔) ให้เอานายทนายกองจําเวียนครุไว้ก่อนสามวัน พันแล้วจึงให้สำเร็จโทษโดยพระอัยการศึก.

-
- (๑) ฉยบัสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า "ให้ประหารชีวิตเสีย อย่าให้มีผู้ใดเยี่ยงอย่าง" พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า "ให้ประหารชีวิต อย่าให้มีผู้ใดเยี่ยงอย่าง"
- (๒) ทุกฉบับยกเว้นฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า "เอาช้อยพิพากษากรบทุล"
- (๓) ฉยบัสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า "มีพระราชดำรัสสั่งให้ตามลูกขุนปรึกษา"
- (๔) ฉยบัสมเด็จพระพนรัตน์ ว่า "วันจากุทสีบึงเดรสือ"
 ฉบับพันจันทนุมาศ ว่า "วันจากุทสีบึงเดรสือ"
 ฉบับพระวรวงศ์เธอเจ้า ว่า "วันจากุทสีบึงเดรสือ"
 พระราชพงศาวดารกรุงสยาม ว่า "วันจากุทสีบึงเดรสือ"

พงศาวดารพม่า

พระนิพนธ์ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์

ตกรุ่งศรีอยุธยาครั้งที่ ๕ คราวชนช้าง^(๑)

ในเดือนตุลาคม พ.ศ. ๒๑๓๕ พระเจ้านันทบุเรงครัตให้ชุมนุมพระราชวงศานุเสนาบดีมนตรีมุขมีมหาอุระราชานเป็นประธาน แล้วเสด็จออกมีพระสุรัสวดีทาทศบริวารว่า บรรดาพระราชวงศานุวงศ์และข้าราชการทั้งปวง ล้วน ได้ฟังพระบรมราชูปถัมภ์อยู่เย็นเป็นสุขทุกถ้วนหน้า แต่จะมีใครคิดทำราชการจริงจึงสนองพระเดชพระคุณตอบแทนหามิได้โดย ด้วยแต่ทรงตั้งพระราชปณิธานจะปราบปรามครุฑเกษัตวีรสยามให้ยำเกรงพระเดชานุภาพก็ไม่สำเร็จมาหลายครั้ง ถ้าพระราชวงศานุวงศ์และข้าราชการตั้งใจออกชีวิตลงงานพระราชสงครามจริงๆ แล้ว โฉนดแลพระนครควรจะกำเริบลงดังอยู่อย่างนี้ได้ ทรงคักพอชอบให้พร้อมใจกันสนองพระเดชพระคุณเอื้อมสักครั้งหนึ่งเถิด จึงพญาลอกราบังคมทูลว่า กำลังทหารกรุงศรีอยุธยา นั้นจะเทียบแม่แต่กะเม็กกำลังทหารกรุงหงสาวดีมิได้ การที่เฮาซอมี ได้หนักเพราะพระเดชานุภาพพระนครพรหมเนือทหารไทยยิ่งใหญ่นัก เมื่อต่อสู้ต่อปฏิบักษก็ปลงใจยอมเส่นชีวิตดีกว่าคิกยอมแพ้ต่อข้าศึก ธรรมเนียมการสงคราม การมีชัยไม่สุดแท้แต่จำนวนทหาร สำคัญด้วยน้ำใจทหาร แก่ตัวกล้าสามารถและมีฝีมือ พระราชโอรส ๒ พระองค์ คือพระมหาอุระราชา กับพระเจ้าแปร และพระราชอนุชาเจ้านักขินนอง (นักสว่าง) พระบุตรพระเจ้าทองอยู่ยงทรงพระปรีชาสามารถ และกล้าหาญการณรงค์ ถ้าโปรดให้ทรงเป็นจอมพลคุมทัพใหญ่ไปปราบกรุงสยาม ก็นั่นที่จะเอาชัยได้

จึงครัสให้เกณฑ์ระดมทหารพหุโยธาทัพเป็นการใหญ่ โปรดให้พระมหาอุระราชา ทรงอาญาสิทธิ์เป็นจอมพลใหญ่ รวมกองทัพทั้งสิ้นถึง ๒๖ กอง สรรพพลกกรรจ์ ๒๕๐,๐๐๐ คน ช้างเครื่อง ๑,๕๐๐ ม้า ๒๐,๐๐๐ กองทัพนครเชียงใหม่ นั้นก็ให้พระเจ้าเชียงใหม่เป็นจอมพลเอง อังพญาแสนหลวง พญาน่าน พญาแพ้ว และพญาเชียงใหม่ก็สมทบเป็นแม่ทัพรองด้วย พระเจ้าทองอยู่ยงและพระบุตรก็เป็นจอมพลทัพหนึ่ง พระเจ้าแปรก็เป็นจอมพลอีกทัพหนึ่ง

(๑) จากพงศาวดารพม่า พระนิพนธ์ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๐๖ โรงพิมพ์คุรุสภา
เลข ๑ หน้า ๒๘๖

เหมือนกัน มหาพายุพยุคนั้นได้ยกออกจากกรุงหงสาวดี ๗ วันพุธ เดือน ๑ (ธันวาคม) ขึ้น ๗ ค่ำ พ.ศ. ๒๑๓๕ ล่วงแคว้นศรีอยุธยา เดือน ๓ ขึ้น ๘ ค่ำในคืนนั้น (ในพงศาวดารไทยว่าพายุพายุมากกว่านั้น แต่เรื่องจำนวนพลเอาเป็นอุตุไม้ไผ่ทั้งฝ่ายไทยและฝ่ายพม่า ไทยว่าพม่าตั้ง ๗ สหังครุแขวงสุพรรณและรบกัณฑ์นั้นมาไม่สู้ใกล้เคียง พม่าว่ารบกัณฑ์ใกล้พระนครศรีอยุธยา แต่แขวงสุพรรณก็ใกล้กรุง พม่าจะถือว่าเป็นอันใกล้พระนครพอเอาเป็นสมกันก็เป็นที่)

ชนช้าง

มหาพยุพยุคนานั้นได้ค้อยู่ออกกันใกล้พระนครศรีอยุธยา (ไทยว่าเดือนนี้ ขึ้น ๑๔ ค่ำ) พระมหาบุรุษราชทรงช้างพระคชาธารนามสินเยโปงซอน (ไทยว่าชื่อทศกระถอ) พระเจ้าแปรราชอนุชาคือพลอินช้างพระที่นั่งอยู่เบื้องขวา และเบื้องซ้ายนั้นเจ้านักขินทอง (นักสร้าง) พระเจ้าคือพลอินช้างที่นั่งทรงประจำรักษาพระองค์อยู่เบื้องทักษิณภาคคือออกไปนั้น เจ้าเมืองซาปะโรอินชี่ช้างรบแข็ง (ไทยว่าเป็นพระที่เลือกชื่อมาจากชะโร) ชี่ช้างนำมันเขี้ยวรบชื่อปลอกกะชะชะ (ไทยว่าชื่อทศเมือง) ภายหลังพลอุกฉกจากคลังพิฆาตอาสาเดวาคาสคือคองคองเอาผ้าปกคลุมตาเป็นหน้ารำไว้ ในพลช้าง ๑,๕๐๐ เชือกนั้นค้ำช้างนำมันคู้เขี้ยวรบได้ไม่เกิน ๒๒ เชือก แต่ทำผ้าหน้ารำไว้ประหนึ่งผูกตามากเชือกสำหรับกรรโชกปัจฉิมิตร ให้สอกสยงว่ามีช้างนำมันรบมากเป็นธรรมดา ถ้ามีช้างนำมันจริงก็ผูกตาไว้ให้มีค ต่อจะให้สอกสยงชนพิฆาตช่าศึกเมื่อใด จึงจักแก้ผ้าผูกตาออก

ฝ่ายสมเด็จพระนเรศวรมหาราชจอมศรีอยุธยา ยกพลโยธาออกจากพระมหานครตรงมานั้นหมายจะตีปรัษฎุทธ ทรงช้างพระที่นั่งคชาธารนามสะบอง (ไทยว่าชื่อเจ้าพระยาไชยานุภาพ) อันขับมันแล่นออกหน้ามหาโยธิน แต่พอตอกพระนครเห็นพระมหาบุรุษราชอินชี่อยู่ใกล้ลิบ ๆ ก็ใส่ช้างพระที่นั่งคันทันคั้งคือตรงเข้าหา จึงเจ้าเมืองซาปะโร (มาจากชะโร) เห็นสมเด็จพระนเรศวรมหาราชขับพระคชาธารตรงเข้ามาก็เข้าที่ข้างพระที่นั่งคันทัน จอมพลพม่าละนั้นก็เปิดผ้าปิดตาช้างนำมันที่ตนชื้อออกหวังจะขับเข้าโจมตีประจันสะพัดชนช้างพระที่นั่ง พระเจ้ากรุงสยาม แต่ช้างคู้หาเข้าตีปรัษฎุทธคือช้างอินทรวรชคัสกรไม่ กลับหัน ๆ ี ๆ ขวาง ๆ แล้วชวนเข้าโจมตีแทงเอาช้างพระที่นั่งทรงขององค์พระมหาบุรุษราชพม่าโคเค็มกำลัง พระมหาบุรุษราช

ต้องไล่ช้างพระที่นั่งเข้าปะทะต้านทานช้างตกน้ำมัน อันกาลโทษะอาละวาดของนายทหารเอก
ของพระองค์เองจนอ่อนแทบจะรับรองทานกำลังไม่ไหว พลายนินเียงไปงอนช้างพระที่นั่งพระ
มหายุวราชถูกแทงบาดแผลฉกรรจ์หนักหลายแผล โลหิตตกทรวกเซไปแทบล้มลงทันที ชัษณะ
นั้นก็บีบนิมมาเปรียงหนึ่งทางกลางช้างช้างไทยต้องพระมหายุวราชพม่าสิ้นพระชีพชบอยู่กับ
คอช้างพระที่นั่ง ความท่ายต้องผลุนไปช่วยประคองพระองค์ไว้ ค้วยไม้โปรคผูกข้อพระบาท
กับสายชนกเครื่องมัน และกันช้างพระที่นั่งนั้นเข้าไปชบอิงต้นไม้ใหญ่อยู่ เพื่อป้องกันมิให้
ล้มลงกลางสมรภูมิยุทธ ฝ่ายสมเด็จพระนเรศวรมหาราชไม่ทันทรงทราบว่พระมหายุวราช
พม่าต้องพิฆาตเสียแล้วก็ขับพระคชาธารทรงรีเข้าชิงชน ชัษณะนั้น ช้างบ้าน้ำมันพญาชบาโร
ก็ผลุนผลไปไล่ชนช้างอื่น จึงเจ้านัตชินนงก็ขับช้างชื่ออุโปสตาเข้าชนช้างพระที่นั่งสมเด็จพระ
นเรศวรกันจะให้ถอยออกห่าง ทั้งพระเจ้าแปรพระเจ้าทองอุและท้าวพญาพม่ามอญเห็นสมเด็จพระ
พระนเรศวรหัวหาญรุกร่วงเข้ามาจะนั้น ต่างก็ขับช้างพระที่นั่งและช้างรบสือกสอกันเข้ามาช่วย
เจ้านัตชินนงรุมสัประยุทรสมเด็จพระจอมสยาม ๆ เห็นมิเป็นทีก็ขับช้างพระคชาธารที่นั่งถัน
ถอยกินลาดไป แม่ทัพพม่าก็ได้ติดตามมาจนกระทั่งปะทะทัพไทยที่รบยกติดตามเจ้ามาเข้าต่อ
ยุทธกัน เจ้าเมืองโคงโพ และเจ้าเมืองวินยอเกลวักล้ามากอยากได้ความชอบถล้ารุกร่วงเลย
เข้าไปก็ถูกไทยจับเป็นไปได้ ออกยาปาท (ไม่รู้ว่ใคร) และออกพระยาจักรีเสียที่ถูกนายทหาร
พม่าในกองทัพเจ้านัตชินนงจับตัวไปได้ เมื่อเกิดเหตุเหี้ยมหาญขึ้นฉนี้ กองทัพใหญ่พม่าก็
ถอยล่าไปจากสนามรบราว ๑๖๐ เส้น จอมพลและแม่ทัพพม่ามีพระเจ้าแปร พระเจ้าทองอุและ
พระเจ้านครเชียงใหม่เป็นต้น ต่างก็ประชุมปรึกษาราชการศึกชาก่อนกันว่ จะควรปฏิบัติการ
ณรงค์ฉนี้ไคค่อไปตี จะพร้อมกันฝ่งพระศพพระมหายุวราชพักไว้ และจักรุกไปประคมตีกรุง-
ศรีอยุธยาค่อไป หรือจะควรเลิกสงครามหรือจะยกย้ายยุทธโบายอย่างอื่นสถานใด พระเจ้าแปร
ตรัสว่ เมื่อเสียพระจอมพลพม่าเสียฉนี้แล้ว หากควรจะคิครว่ตีกรุงศรีอยุธยาค่อไปไม่ พระ-
เจ้านันทบุเรงราชบิคาจงจะทรงพระพิโรธ ถ้าฉนี้ฉนี้ฉนี้พระศพพระบรมโอรสยุวราชาลงฝ่งโดย
มิได้มีราชพิธีสมพระเกียรติยศ ควรจะเลิกทัพกลับกรุงหงสาวดี เพราะการศึกฉนี้ก็เสียฤกษ์
โชคชัยเสียแล้วเป็นปฐมเหตุ พระเจ้าทองอุ พระเจ้านครเชียงใหม่ และท้าวพญาแม่ทัพนายกอง
ทั้งนั้นก็เห็นชอบพร้อมกัน จึงเอาปรอทกรอกในพระศพพระมหายุวราชเชิญลงในเสวศร-
วรมัญยุสอันค่อค้วยอัมพะพฤกษ์แล้ว มหาจักรุกโยธาทั้งมวญก็เลิกทัพ เชิญพระศพพระจอม

พหลพม่ากลับคืนพระมหานคร ถึงกรุงหงสาวดีในเดือนมีนาคมปีนั้น พระเจ้านันทบุเรงทรง พระโศกาครุเสด็จออกมารับพระศพพระยอกปิโยรสมหาอุรวราชา โดยพยุหยาตราขบวนพร้อม ด้วยพระอรรคมเหสีราชมารดา และลูกเล็กพระศพเป็นการใหญ่สมพระเกียรติยศ

(ในพงศาวดารไทยว่า พระนเรศวรทรงทราบข่าวที่ทัพปัตยามิตรยกมามาก ทหารไทย มีน้อยกว่าจึงยกทัพหลวงสรรพพลเพียง ๕๐,๐๐๐ ออกไปทางชลมารคขึ้นบก ณ ตำบลปากโมช ยกไปตั้งรับ ณ หนองสาหร่าย ตรัสให้ออกยาศรีไสณรงค์ และออกพระราชอุทานนันท์เป็น แม่ทัพหน้าไปประลองกำลังข้าศึก ถ้าเสียทีก็เลยต่อให้ราชศัตรูละเลิงไชยรุกไร้จนเสียกระบวน ในครั้งรุ่งขึ้น พระองค์ทรงซุ่มพลไว้รอฟังโชคสงคราม ครั้นทัพหน้าฝ่ายไทยแตกมาครัดห้าม มิให้ทัพหลวงศรูกออกมาประจันบานด้วยเกรงจะพากันแตกพ่าย เป็นแต่เตรียมยับยั้งซุ่มมาทหมาย จะออกโจมตีต่อเมื่อถึงขบวนจอมพลมหาอุปราชาให้พินาศ เมื่อทัพจอมพลพม่าแตกพินาศแล้ว กองทัพนอกนั้นก็ถอยไปเอง แต่เมื่อญเจ้าพระยาไชยานุภาพข้างพระที่นั่งทันและเจ้าพระยาปราบไตรจักร ข้างพระที่นั่งทรงพระเอกาทศฐราชอนุชาอาละวาดฤทธิ์ซบมัน เมื่อได้ยิน เสียงโห่ร้องและฆ้องกลองบันไฟกองทัพปักษ์ไล่ทัพฝ่ายไทยมากองกัมปนาท ก็บรรดาโทษะ แล่นกระเจิงเข้าไปกลางทัพพม่ามอญแต่ ๒ ข้างเท่านั้น นายทัพนายกองตามไม่ทันจนพบพระ- มหาอุปราชา ทรงทำเข้ากระทำยุทธหัตถีพิฆาตมหาอุปราชาสิ้นชีพ พระราชอนุชาก็ชนข้าง ด้วยมาจาอะไร ๆ พ่ายแพ้สิ้นชีวิต ทัพมอญพม่าก็แตกไปสิ้น ทัพไทยไล่ติดตามพิฆาตและจับ ได้รพลข้างมาพาทนะและศีลราชูธมาก นับเป็นมหาชัยของสยามยอดียิ่ง ข้างพม่าว่ายกเข้าไป ไกล์พระนครนั้นถ้าจะหมายว่าเข้าไปถึงชานพระนคร เช่นพงศาวดารพม่าบางฉบับกล่าวก็น่าจะ ไม่จริง นอกจากจะอวดฤทธิ์เดชมากไป เพราะการลอบซุ่มโจมตีก็ต้องโจมตีกลางทางกำลัง คำเนินพล ถึงสมเด็จพระนเรศวรมีบุญอุทานุภาพและทรงพระปรีชาสามารถกล้าหาญประการ- โด ก็ย่อมมีพระหฤทัยเสมือนมนุษย์สามัญ จะใส่ข้างพระที่นั่งฆ่าพหลพม่ามอญตั้งเข้าไปชนข้าง เหาเฉยๆ ในท้องทุ่งก็เป็นการสุกวิสัยใครจะทำได้ เพราะไม่มีช่องมีชัยแล้วใครเลยจะกล้าทำเล่า คงจริงอย่างข้างไทยลอบซุ่มและตีเพลาคืนพลกำเรบไล่ทัพต่อของไทยโดยละเลิง เมื่อข้าง อาละวาดเอาไว้ ไม่อยู่สว่างเลยเข้าไปตกอยู่กลางกองทัพศัตรูนับแสน ๆ รอบล้อมอยู่ ฉะนั้นก็มี ทางรอดได้อย่างเดียว แต่ต้องกล้าประจันบานจอมพลทางปฏิบัติให้พินาศลงเท่านั้น เหตุ- ฉะนั้นพระนเรศวรจึงชนข้างด้วยพระมหาอุปราชาและพิฆาตสิ้นชีพ เลยมีชัยโดยบุญบรรดา

ให้เป็นเอ็งยิ่งกว่าได้มั่งคั่งพระพุทฺธย หรือข้าฝืนค้อยแผนพระราชาบายด้วยเสียอีก ธรรมทากน
เพลลาไซคชทกที่บุญญาธิการส่ง อาจจะมีเอ็งเป็นข้าก็ไป ได้อย่างมหัศจรรย์เกินคาดหมายมีดมไป
ที่ข้างพม่าว่าข้างมางจาชะโรชนกันเองและพระมหาอุปราชสี่พักชัยก็ด้วยนั้น เพราะจะ
กลบเกลื่อน ไม่ยอมให้พระยอกกล้าของไทยได้พระเกียรติยศตามที่มันเป็นจริงเท่านั้น เพราะถ้าจริง
เพลลานั้นพระนเรศวรก็ประจัญอยู่ใกล้ ๆ เป็น โวจะ ไม่ทอดพระเนตรเห็น จะหลงชนข้างกะข้าง
ทุพสภาพและกะททำไม ฝ่ายพระเจ้าแปรพระเจ้าของอยู่และเจ้าหนัดสินของนั้น ถ้าไม่ใช่กำลัง
เคินท์ที่ห่างกันและรวมอยู่ด้วยก็ละนั้นแล้วเป็น โวจะไม่ช่วย แต่เมื่อกำลังข้างมางจาชะโรทำ
ร้ายอยู่เล่า พึ่งช่วยเมื่อข้างพระนเรศวรเข้าไปชนภายหลัง และถ้าเป็นเช่นนั้นจริงเป็น โรงพงศาว
ถาวรพม่า ไม่กล่าวว่าจอมพลพม่าจับตัวมางจาชะโรพันชนากรไว้ส่ง ไปถวายพระเจ้าหงสาวดี
หรือกล่าวถึงทหารมางจาชะโรหนีไปข้างไหนได้ เพราะถ้าเป็นเหตุเช่นนั้นจริง ใครเลยจะปล่อย
ปลัดคนที่มิจะแวงฉีกสำคัญไว้ลอย ๆ ได้ พระนเรศวรคงได้ชนข้างกับพระมหาอุปราช พระ
มหาอุปราชสี่พักชัยจริง แต่จะเพราะเป็นข้าหรือเพราะพระแสงง้าว ไม่กล้าขึ้นยันได้ แต่
ทัพพม่าคงแตกและไทยคงได้ไล่ตามพิชิตไปจนปลายแควจริง ซึ่งข้างพม่าไม่ได้กล่าวว่าไทย
ไล่ตามเลยในครั้งนั้น แม้แต่ครั้งพระเจ้าแผ่นดินพม่าเองกรีธาทัพหลวงมาตีกรุงศรีอยุธยาครั้งก่อน
ไม่ปราชัยยับเยินเกือบครั้งนี้ ไทยยังตามตีจนเกือบสุดเขตแดนไทย นี้ก็เห็นได้ว่าผู้เขียน
พงศาวดารพม่ากลบเกลื่อนเจนนิดตัว เกียจกันพระเกียรติยศของสมเด็จพระนเรศวรมหาราช
ศรีราชาธิราชกรุงสยาม นายโรงเอกของพงศาวดารไทยเสีย ยึ่งพระศัพพะพระมหาอุปราชไทยว่า
ตกอยู่ในสนามรบ สมเด็จพระนเรศวรโปรดให้ก่พระเจดีย์สามไว้ และกวัดให้เมืองมะละวัน
ผู้เป็นความข้างพระที่นั่งมหาอุปราชกลับไปทูลข่าวพระเจ้าหงสาวดี แม้ข้าพเจ้าไม่อยากจะสร
เสริญย่อนเกียรติยศ เพราะข้อมนุษย์ผ่านมนุษย์ ข้าพเจ้าก็กล้าออกปากก็เขียนสมเด็จพระ
นเรศวรมหาราชของข้าพเจ้าที่ทรงมี หน้าที่รับผิดชอบปกครองชีวิตและทรัพย์สินของชาตินับด้วย
ล้าน ๆ คน ปางถึงเพลลาอันจำเป็นต้องป้องกันชาติ เมื่อยามไซคเป็นเช่นนั้นจึงต้องข้าชนข้าง
ฆ่าตัวศัตรู ทั้งเพื่อจะป้องกันพระองค์เองด้วยนั้นไม่ ไหว ข้ายังหัดดี ไม่ถวายบังคมก็ไม่ ไหว
ด้วยเสียอีก พระเจดีย์นั้นคงจะได้ โปรดให้สร้างขึ้นในที่กระทำอุทธรทัตดีจริง สำหรับเป็นที่ระลึก
มหาชัยสำคัญของชาติสยาม ตามธรรมเนียมกันเช่นนั้นในพวกไทย เช่นเมื่อพญาอยู่พระ
เจ้าข้างเผือกกรุงมะละกะมะที่เป็น ไทยสร้างพระสถูปที่มีชัยทัพเชิงใหม่เป็นต้น ยึ่งข้ากทั้ง

ประวัติหนังสือพระราชพงศาวดาร

เรียบเรียงโดย

นางสาวฉวีงาม มาเจริญ

ประวัติ

หนังสือพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา

พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ค้นฉบับเดิมที่เป็นตัวเขียนมีทั้งสมุดไทยและใบลานเท่าที่ปรากฏฉบับและได้ตีพิมพ์ออกเผยแพร่แล้วมี ๖ ฉบับ แต่ละฉบับเรียกชื่อแตกต่างกันออกไปดังนี้

๑. พระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐอักษร ฯ
๒. พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)
๓. พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน
๔. พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพระจักรพรรดิพงศ์ (จาต)
๕. พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพระราชหัตถเลขา
๖. พระราชพงศาวดารกรุงสยาม จากค้นฉบับที่เป็นสมบัติของบริติชมิวเซียม พระราชพงศาวดาร ๕ ฉบับ ยกเว้นพระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐ ฯ

ส่วนเนื้อความเกี่ยวกับเหตุการณ์ต่าง ๆ ส่วนมาก โดยเฉพาะประวัติศาสตร์ในรัชกาลสมเด็จพระนเรศวรมหาราชเหมือนกัน จะผิดเพี้ยนไปบ้างก็เฉพาะถ้อยคำปลีกย่อยเล็ก ๆ น้อย ๆ ซึ่งมีใช้ส่วนสำคัญของเรื่อง ทั้งนี้เข้าใจว่าแต่ละฉบับได้คัดลอกสืบต่อกันมาเป็นทอด ๆ ทั้งนี้ประวัติและลักษณะ คือ

พระราชพงศาวดารกรุงเก่า ฉบับหลวงประเสริฐ ฯ

พระราชพงศาวดารกรุงเก่า ฉบับหลวงประเสริฐ ฯ นี้มีประวัติว่า พระยาปรีดิธรรมธาดา (แพ ศาละลักษณมณี) เมื่อครั้งยังเป็นหลวงประเสริฐอักษรนิเทศ ปดักษุจดล่องกรมศึกษาธิการ ได้ค้นฉบับมาจากบ้านราษฎรแห่งหนึ่งในจังหวัดเพชรบุรี และนำมามอบให้แก่หอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนครเมื่อวันที่ ๑๕ มิถุนายน ร.ศ. ๑๒๖ (พ.ศ. ๒๔๕๐) กรมการหอพระสมุด ฯ จึงให้ชื่อว่า "พงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐ ฯ" เพื่อเป็นเกียรติแก่ผู้ค้นพบ
ลักษณะค้นฉบับเป็นสมุดไทยสี่คำเขียนตัวบรรจงด้วยเส้นธง อักษรวิธีเป็นแบบ

อยุธยาตอนปลาย สมเด็จพระเจ้าเอกทัศทรงพระวินิจฉัยว่า สมเด็จพระนารายณ์มหาราช คงมีรับสั่งให้แต่งตั้ง กังปรากฏข้อความในบานแผนกว่า

“ศุภมัศก ๑๐๔๒ ศก วอก นักษัตร ณ วัน ๕^{๑๒} ๕ ค่ำ ทรงพระกรุณาตรัสเหนือเกล้าเหนือกระหม่อมสั่งว่า ให้เอากฎหมายเหตุของพระโอรสเขียนไว้แต่ก่อน แลกฎหมายเหตุซึ่งหาได้แต่หอหนังสือ แลเหตุซึ่งมีในพระราชพงศาวดารนั้น ให้คัดเข้าด้วยกันเป็นแห่งเดียว ในระดับศักราชกันมาคงเท่าปากัน”

เนื้อความในหนังสือเริ่มตั้งแต่แรกสถาปนาพระพุทธรูปพระเจ้าแผ่นดินเชิง เมื่อปีชวด จุลศักราช ๖๘๖ (พ.ศ. ๑๘๖๗) และสร้างกรุงศรีอยุธยาเมื่อปีชวด จุลศักราช ๗๑๒ (พ.ศ. ๑๘๑๓) มาจนถึงปีมะโรง จุลศักราช ๘๖๖ ตอนปลายรัชกาลสมเด็จพระนเรศวรมหาราช คือเมื่อเสด็จพระราชดำเนินถึงเมืองหลวงท่าบดทุ่งคอนแก้ว ข้อความพระราชพงศาวดาร ตลอดจนศักราช มีหลักฐานยืนยันว่าถูกต้อง เป็นต้นว่า หลักฐานด้านศิลาจารึก นอกจากนี้ยังมีจดหมายเหตุยืนยันว่าแต่งตั้งในสมัยอยุธยา หนังสือพระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐฯ นี้เข้าใจว่าเดิมมี ๒ เล่มจบ แต่ได้มาเพียงเล่ม ๑ เล่มเดียวเท่านั้น ต้นฉบับสมุดไทยซึ่งเก็บรักษาอยู่ ณ หอสมุดแห่งชาติในปัจจุบันมีอยู่ ๓ ฉบับ คือ

๑. ฉบับที่พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาละลักษมณ์) นำมามอบให้แก่หอพระสมุดวชิรญาณ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๐ เป็นสมุดไทยคำ เขียนด้วยเส้นรวง รูปอักษรและอักษรวิธี เป็นแบบอยุธยาตอนปลาย

๒. ฉบับจำลองขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๑ เมื่อ จ.ศ. ๑๑๔๘ (พ.ศ. ๒๓๓๐) เขียนด้วยเส้นดินสอขาว

๓. ฉบับจำลองไม่ปรากฏวันเดือนปีที่จำลอง เขียนด้วยเส้นหรรคาร สังกะสีจากอักษรวิธีเข้าใจว่าประมาณรัชกาลที่ ๑-๕

พระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐฯ นี้ได้เคยพิมพ์เผยแพร่แล้วหลายครั้ง ครั้งแรกกรรมการหอพระสมุดวชิรญาณพิมพ์ใน พ.ศ. ๒๔๕๐ ในการพิมพ์ครั้งนั้นแห่งใดที่ตัวหนังสือในต้นฉบับลบเลือนก็ได้ทำวงเล็บข้อความนั้นๆ ไว้ ต่อมาได้มีการวงเล็บพุทธศักราชไว้ด้วย และพิมพ์เผยแพร่ครั้งสุดท้ายโดยสำนักพิมพ์คลังวิทยา พ.ศ. ๒๕๑๕

พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)

พระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศนี้เป็นพระราชพงศาวดารฉบับพิสดาร มีจำนวน ๒๒ เล่มสมุดไทย ชาติในระหว่างบ้างบางเล่ม พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดให้ชำระหนังสือพระราชพงศาวดารแต่งเติมที่บกพร่อง เมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๘ ดังปรากฏในบานแผนกว่า

“ศุภมัสดุ ศักราช ๑๑๕๗ ปีเถาะ สัปตศก สมเด็จพระบรมธรรมิกมหาราชาริราชพระเจ้าอยู่หัว ผ่านถวัลยราชย์ ณ กรุงเทพทวารวดีศรีอยุธยา เสด็จพระที่นั่งกุสุมิตมหาปราสาท ทรงชำระพระราชพงศาวดาร”

เริ่มความพระราชพงศาวดารตั้งแต่สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ (พระเจ้าอยู่ทอง) สร้างกรุงศรีอยุธยาเมื่อ จ.ศ. ๗๑๒ ปีชวด โทศก (พ.ศ. ๑๘๕๓) มาเป็นลำดับ จนถึงศักราช ๑๐๖๐ ปีเถาะ เอกศก (พ.ศ. ๒๒๔๑) ในกลางแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าเสือ ได้ช้างพลายชื่อพระบรมเชษฐาสังกทนต์แล้วมีบานแผนกใหม่ว่า

“เพียงนี้เรื่องพระเพทราชากับพระเจ้าเสือทำไว้แต่ก่อน บัดนี้พระเจ้าอยู่หัวมีรับสั่งให้เจ้าพระยาพิพิธพิชัยกระทำให้เรื่องพระนารายณ์เป็นเจ้า กับพระเพทราชา พระเจ้าเสือ พระบรมโกศพระเจ้าพระที่นั่งสุริยามรินทร์ ทำศักราชดัดกันไป”

หมายความว่าต้นฉบับพระราชพงศาวดารที่ตรวจชำระกัน ครั้งนี้มีข้อความเพียงตอนกลางรัชกาลพระเจ้าเสือเท่านั้น เรื่องต่อมาคงขาดหายไปจึงโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาพิพิธพิชัยตรวจสอบแต่งเพิ่มเติมขึ้นใหม่ เริ่มตั้งแต่เรื่องสมเด็จพระนารายณ์มหาราชประชวรอยู่ ณ พระที่นั่งสุทธาสวรรย์ ลพบุรีใน จ.ศ. ๑๐๔๔ เป็นต้นไปจนถึงเหตุการณ์เมื่อกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่าเป็นครั้งที่ ๒ ในวันอังคารเดือน ๕ ขึ้น ๙ ค่ำ ปีกุน นพศก (พ.ศ. ๒๓๑๐)

พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศนี้ได้พิมพ์เผยแพร่มาแล้วหลายครั้ง ครั้งแรกใน พ.ศ. ๒๔๗๙ ครั้งสุดท้ายเมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๔ ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายนาถ กระจ่างทอง โดยโรงพิมพ์กรุงสยามการพิมพ์ พิมพ์ร่วมกับพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ จำนวน ๒๙๘ หน้า

พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน

พระราชพงศาวดารฉบับนี้มีชื่อเรียกกันหลายอย่างในหมู่นักประวัติศาสตร์ คือเรียกว่าพระราชพงศาวดารฉบับพิมพ์ ๒ เล่มบ้าง ฉบับหมอบรัดเลบ้าง ทั้งนี้เพราะหมอบรัดเลหมอสอนศาสนาชาวอเมริกัน ซึ่งตั้งบ้านเรือนและโรงพิมพ์อยู่ ณ ปากคลองบางหลวงธนบุรี เป็นผู้พิมพ์ออกจำหน่ายเป็นครั้งแรกใน พ.ศ. ๒๔๐๗ พิมพ์เย็บเล่มเป็นหนังสือ ๒ เล่มจบ ต่อมาเมื่อผู้เข้าใจว่าสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน พระอาจารย์ของท่าน จึงพากันเรียกว่าพระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน พระอาจารย์ของท่าน จึงพากันเรียกว่าพระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน ต่อมาเมื่อผู้แย้งว่าในรัชกาลที่ ๑ นั้นพระองค์ยังทรงพระเยาว์มาก คงไม่สามารถทรงแต่งได้

มีบานแผ่นกในหนังสือพระราชพงศาวดารฉบับตัวเขียน ซึ่งทำให้ นักประวัติศาสตร์ติดกันว่าพระราชพงศาวดารฉบับนี้ สมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส และสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน ผู้เป็นพระอุปัชฌาย์ ได้ชำระเรียบเรียงต่อมาจนถึงเหตุการณ์ตอนกลางแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ดังนี้

“คุณมัสสุ จุลศักราช ๑๑๕๗ ปีเถาะ สัพทศก พระบาทสมเด็จพระบรมธรรมดุกุมหาราชธิราชวรามาธิราช บรมนาถบรมพิศุรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ผู้เสด็จดำรงพิภพมหิศวรวรยาธิปัตถด้วยราช ณ กรุงเทพมหานครบวรรัตนโกสินทร์มหินทรอยุธยา เสด็จพระที่นั่งสุทิมหาปราสาท ทรงชำระเรื่องพระราชพงศาวดาร แล้วสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน ผู้เป็นพระอุปัชฌาย์ กับพระเจ้าลูกเธอทรงพระนามสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส ศรีสุภคชัตยวงศ์ ผู้เป็นศิษย์ ได้ชำระสอบเรื่องกัน - ปลายและเรียบเรียงสืบต่อมา ครั้นหลังจนถึงแผ่นดินกรุงเทพมหานคร ซึ่งครั้งใหม่”

เมื่อได้ตรวจสอบพระราชพงศาวดารฉบับนี้โดยละเอียดปรากฏว่า ผู้เรียบเรียงได้ใช้พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) เป็นหลัก แก้ไขเพิ่มเติมและแทรกเรื่องใหม่เข้าไปอีก ทั้งรวมพระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ซึ่งพระมหากษัตริย์วราชมุนี (จีน) เขียนเอาไว้ด้วย^(๑) โดยแก้ไขเพิ่มเติมข้อความก่อนท้ายบ้าง แล้วแต่งต่อลงมาจน

(๑) คำนำหน้าชื่อ พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน ถ้าแก้พิมพ์ครั้งวิทยาพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๐๔

ถึง จ.ศ. ๑๑๕๓ (พ.ศ. ๒๓๓๕) เวลาแห่งพระราชพงศาวดารฉบับนี้จะคงหลังปี จ.ศ. ๑๑๕๗ (พ.ศ. ๒๓๓๙) และต้องอยู่ในรัชกาลที่ ๑ เพราะเหตุว่าสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน ถึงแก่มรณภาพในต้นรัชกาลที่ ๒ ข้อความในพระราชพงศาวดารฉบับนี้มาต้นสุดลงเมื่อ จ.ศ. ๑๑๕๙ (พ.ศ. ๒๓๓๕) จึงเป็นเหตุให้ประมาณเวลาที่แต่งได้กว้างจะเริ่มราว ๆ พ.ศ. ๒๓๓๐

สมเด็จพระกรมพระปรมานุชิตชิโนรส ประสูติเมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๓ ฉะนั้นในปีที่ชำระพระราชพงศาวดารฉบับนี้ คือ พ.ศ. ๒๓๔๐ ก็จะมีพระชนมายุเพียง ๗ พรรษา คงไม่สามารถเขียนเรื่องพระราชพงศาวดารร่วมกับพระอาจารย์ได้ ผู้เขียนเรื่องจึงควรเป็นสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพนเพียงผู้เดียว ฉะนั้น สมควรเรียกพระราชพงศาวดารฉบับนี้ว่า "พระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน" จึงจะถูกต้องกับความเป็นจริง

พระราชพงศาวดารฉบับนี้เป็นฉบับความพิสดาร เริ่มตั้งแต่สร้างกรุงศรีอยุธยา จนถึง จ.ศ. ๑๑๕๙ ในสมัยรัชกาลที่ ๑ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ การพิมพ์ก็กักเอาเฉพาะพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา คือ จบเพียงกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่าในปี จ.ศ. ๑๑๒๙ (พ.ศ. ๒๓๑๐) การพิมพ์เผยแพร่ครั้งแรกพิมพ์โดยโรงพิมพ์หมอบรัดเลย์ พ.ศ. ๒๔๐๗ ครั้งสุดท้ายสำนักพิมพ์คลังวิทยาพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๑๔

พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพระจักรพรรดิหงส์ (จาด)

ต้นฉบับจารลงในใบลานผูกเป็นคัมภีร์รวม ๑๗ ผูก ข้อความส่วนมากยุติต้องกันกับพระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน ยกเว้นเรื่องในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราชตอนปลาย มีแปลออกไปหลายแห่ง ความบางแห่งกลันต่างกับพงศาวดารฉบับอื่นๆ เช่น พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาและพระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ ความไม่จบถึงเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ ๒ หมกฉบับเพียงปลายรัชกาลสมเด็จพระเชษฐาธิราช (พระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ) นอกจากนี้ข้อความในต้นฉบับใบลานที่มีอยู่ก็ไม่บริบูรณ์ มีบางตอนที่ขาดหายไป

เฉพาะข้อความที่แตกต่างจากฉบับอื่น ได้เคยพิมพ์แล้วในประชุมพงศาวดารภาคที่ ๕ โดยตรวจสอบกับพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา และฉบับพันจันทนุมาศ ทั้งทำคำอธิบายเชิงอรรถข้อความที่แตกต่างจากฉบับอื่นและคัดราชบางแห่งที่ผิดไปจากพระราช-

พระราชพงศาวดารกรุงสยาม จากต้นฉบับที่เป็นสมบัติของบริติชมิวเซียม

พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับนี้ เป็นสมบัติของบริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน ประเทศอังกฤษ ปรากฏในประวัติว่า J. Hurst Hayes Esq. เป็นผู้มอบให้เมื่อวันที่ ๓๑ พฤษภาคม ค.ศ. ๑๙๔๔ (พ.ศ. ๒๔๘๑) การที่พบหนังสือพระราชพงศาวดารฉบับนี้ เนื่องจากศาสตราจารย์ ชจร สุรพานิช ซึ่งได้รับทุนจากต่างประเทศให้ไปทำการค้นคว้าเรื่องเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ไทย ณ ประเทศสหรัฐอเมริกาและประเทศอังกฤษ ได้พบต้นฉบับพระราชพงศาวดารนี้เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๑ จึงได้ถ่ายไมโครฟิล์มเล่มต้นและเล่มปลายส่งไปให้กรมศิลปากรพิจารณา กรมศิลปากรเห็นว่าอาจมีประโยชน์แก่การศึกษาประวัติศาสตร์ไทย จึงขอให้ถ่ายไมโครฟิล์มมาให้หมดทั้ง ๓๐ เล่ม ต้นฉบับที่ถ่ายไมโครฟิล์มมานั้นเขียนด้วยหมึกทำในสมุทสรวง เข้าใจว่าคัดลอกมาจากฉบับเดิมซึ่งเป็นสมุทไทย เพราะมีบอกจบเล่มสมุทไทยไว้ด้วยคือ เรื่องตามลำดับกิ่งแก้วเล่ม ๑ เรื่อยไปจนถึงเล่ม ๓๐ ลักษณะลายมือเป็นหัวบรรจง

ข้อความในพระราชพงศาวดารฉบับนี้ ตอนต้นคล้ายกับบางตอนของพงศาวดารเหนือ คือเรื่องบารธรรมราชสร้างเมืองสุวรรณคโลกตอนหนึ่ง กับเรื่องอรุณราชกุมารเมืองสุวรรณคโลกตอนหนึ่ง ตอนต้นของพระราชพงศาวดารมีบานแพนยกบอกไว้ว่า

“วัน ๕ ๕ ๒ คำ จุลศักราช ๑๑๖๕ ปีเถาะ นพศก เพลาห้าเสด็จออก ณ พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน ลั่นเกล้าฯ กรมพระราชวังบวรฯ ทูลเกล้าฯ ถวายเล่ม ๑”

คือไปถึงตอนที่พระเจ้าอู่ทองทรงสว่างกรุงศรีอยุธยา ซึ่งมีวันเดือนปี ข้อความตอนนี้เกือบเหมือนพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ ผิดกันแค่ตัวเลขชื่อตำบล และพลความ ส่วนพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศนั้นก็มีส่วนคล้ายกับพระราชพงศาวดารฉบับนี้เช่นกัน เพียงแต่มีข้อความแทรกเพิ่มเติมเข้ามาบ้าง ยกข้อความตอนหน้าไปไว้ตอนหลังบ้าง บางแห่งก็ออกเสียงบ้าง ซึ่งเริ่มผิดกันตั้งแต่แผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราชราชริชราชเป็นต้นไปจนถึงแผ่นดินสมเด็จพระนเรศวร หลังจากแผ่นดินสมเด็จพระนเรศวรมหาราชไปแล้วข้อความส่วนมากเหมือนกัน ส่วนพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับสมเด็จพระพนรัตน์นั้น มีข้อความเหมือนกันตั้งแต่ต้นจนกระทั่งเสียกรุงศรีอยุธยาใน

พ.ศ. ๒๓๑๐

มีข้อที่น่าสังเกตคือ ปรากฏบานแพนยกอีกแห่งหนึ่งซึ่งแสดงว่า ใน จ.ศ. ๑๑๕๗

(พ.ศ. ๒๓๕๘) พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดให้ชำระพระราชพงศาวดาร ตั้งแต่สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ (พระเจ้าอู่ทอง) ลงมาจนถึงแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ จนเพียงให้เตรียมกองทัพไปตีเมืองละแวก ดังนี้

“สมเด็จพระ จุฬจักรวาล ๑๕๘ ปีเถาะ สัปตศก สมเด็จพระบรมธรรมิกราชาธิราช เจ้าอยู่หัวผู้ผ่านถวัลยราช ณ กรุงเทพมหานครศรีอยุธยา เสด็จพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ทรงชำระพระราชพงศาวดาร ตั้งแต่พระรามาธิบดีศรีสร้างกรุงศรีอยุธยา ตำนกษัตริย์ลงมา ๑๑ องค์ ถึงพระไชยราชาชนับขุนวรวงศา แม้วีรสุตราชันทรฆ่าเสีย แล้วหวังสาวกียกทัพมาตั้ง แล้วกลับคืนไป พระมหาจักรพรรดิให้เตรียมกองทัพไปเมืองละแวก” จากหนังสือคานินเรื่องต่อไป คือ เสกียกกองทัพไปเมืองละแวกในวันอาทิตย์ ขึ้น ๖ ค่ำ เดือน ๒

ตอนปลาย เริ่มตั้งแต่สมัยกลางและสมัยกรุงธนบุรีไปจนถึง พ.ศ. ๒๓๒๐ อันเป็นปีที่ ๓ ในรัชกาลที่ ๑ จึงหมดฉบับเรื่องนี้ ข้อความในคานินเหมือนข้อความในพระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) มีผิดกันแต่ข้อความและการใช้ราชาศัพท์ แต่มีชื่อที่นำสังเกตอย่างหนึ่ง คือ พระราชพงศาวดารฉบับนี้เขียนคำว่าจักรวาลไว้เฉย ๆ บ้าง เขียนวันไว้เฉย ๆ บ้าง ไม่มีตัวเลขลงไว้ว่าจักรวาลเท่าใด วันอะไร และขึ้นแรมเท่าใด ทั้งนี้คงจะเนื่องมาจากอักษรพยางค์เขียนไม่แน่นอน ไม่โต จึงเว้นไว้ไม่ได้ตัวเลขไป ส่วนพระราชพงศาวดารฉบับอื่น ๆ นั้น ไม่มีวางไว้เช่นนี้ เขาใจว่าในการชำระพระราชพงศาวดาร เมื่อพาดัชนีวันเดือนปีแน่นอนไม่ได้ก็คัดคำว่าวันและจักรวาลออก

การพิมพ์เผยแพร่ฉบับนี้ได้จัดทำพิมพ์ตามต้นฉบับเดิม ทั้งนี้เพื่อเป็นหลักฐานการพิจารณาว่าการเขียนพระราชพงศาวดารนั้นเป็นมาอย่างไร และได้เพิ่มคำในวงเล็บสำหรับข้อความที่ขาดไปด้วย ส่วนข้อความใดที่ผิดกับข้อความในพระราชพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์และฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ได้ตรวจสอบและทำเชิงอรุณไว้ เพื่อจะได้สังเกตเทียบเคียงกัน พิมพ์ครั้งแรกโดยสำนักพิมพ์ก้าวหน้า พ.ศ. ๒๕๐๗ จำนวน ๘๙๓ หน้า

จากประวัติและลักษณะโดยสังเขปของหนังสือพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาทั้ง ๖ ฉบับที่กล่าวมานี้ พอจะสรุปได้ว่าพระราชพงศาวดาร ๕ ฉบับ ยกเว้นฉบับหลวงประเสริฐฯ มีเนื้อความส่วนใหญ่เหมือนกัน ต่างกันบ้างที่ข้อความ การใช้ราชาศัพท์หรือมีข้อความบางแห่งที่ขาดหายไปบ้างเล็กน้อย ในรัชกาลสมเด็จพระนเรศวรก็เช่นกัน ข้อความส่วนใหญ่เหมือนกัน มีส่วนที่ไม่สำคัญนักเล็ก ๆ น้อย ๆ ที่ต่างกัน ตามที่ได้คัดข้อความมาพิมพ์ไว้แล้ว

ระยะเวลาและสถานที่ในการสงครามยุทธหัตถี

เอกสารประกอบ

รายงานการพิจารณาเส้นทางเดินทัพและบริเวณปฏิบัติการยุทธ
ของสมเด็จพระนเรศวรมหาราช พุทธศักราช ๒๑๓๕

คณะอนุกรรมการพิจารณาเส้นทางเดินทัพ
รวบรวมและเรียบเรียง

การพิจารณาเส้นทางเดินทัพและบริเวณปฏิบัติการยุทธ^(๑)
ของ สมเด็จพระนเรศวรมหาราช ในสงครามยุทธหัตถี พ.ศ. ๒๑๓๕

จากเอกสารหลักฐานในพงศาวดารทั้งไทยและพม่า พิจารณารวมว่ามีเรื่องราวต่างๆ ดังนี้

รายการ	ฉบับหลวงประเสริฐ	ฉบับพม่า	ฉบับอื่น ๆ
ฝ่ายพระมหาอุปราชา			
๑. วิทยาลัย	วันศุกร์แรม ๒ ค่ำ เดือน ๑๒ ขีมะโรง สักราช ๕๔๔ (พ.ศ. ๒๑๓๕)	วันพุธชน ๑ ค่ำ เดือนอาษ พ.ศ. ๒๑๓๕	อุศักราช ๕๔๖ ปีเถาะ เอกศก (พ.ศ. ๒๑๓๖) อุศักราช ๕๔๖ ขีมะโรง โท ศก (พ.ศ. ๒๑๓๖)
๒. กำบังพล		พลฉกรรจ์ ๒๕๐,๐๐๐ ช้าง เกราะ ๑,๕๐๐ ม้า ๒๐,๐๐๐ และมกฉกรรจ์ผสมมอญสามกอง ทัพ	พลหาฮิบกัน ข้างเครื่องเจ็ด ร้อย ม้าสามพัน
๓. ทางเดินทัพ	ขกมาแต่หงสา	ขกออกจากกรุงหงสาวดี	ข้ามเมืองมาระตะมา มาโดย แม่น้ำกันตวี่ เข้าทางพระ เจดีย์สามองค์
๔. ปกอาจทาง	ครั้นเดือนเดือนขี ขกมาแต่แดน สุพรรณบุรี แสดงทัพตำบล ตระพังครุ	อุศักราชศรีอยุธยา ชน ๔ ค่ำ เดือน ๓ พ.ศ. ๒๑๓๕	ถึงเมืองกาญจนบุรี ประทับ แรม รุ่งขึ้นมาถึงตำบลตระ พังครุ ให้ตั้งทัพโดย ขบวน
ฝ่ายพระนเรศวร			
๑. ทราบข่าว ข้าศึก	สักราช ๕๔๔ ขีมะโรง อุปราชา ขกมาแต่หงสา	-	วันเสาร์ เดือนอาษ ชน ๑๒ ค่ำ เพลาเย็น (ฉบับพม่าว่าชน ๑๑ ค่ำ) ได้รบหน่วงช้อยออกมา แต่เมืองกาญจนบุรี

(๑) รายงานของคณะกรรมการพิจารณาเส้นทางเดินทัพสงครามยุทธหัตถี พุทธศักราช ๒๕๓๕

รายการ	ฉบับหลวงประเสริฐ	ฉบับหน้า	ฉบับอื่นๆ
๒. การเตรียมศพ	วันอาทิตย์ ชน ๘ ค่ำ เดือนยี่ เสด็จยাত্রาทางชลมารก สัก ไม้ขมิ้นนาม ตำบลหนองผุด คัง ท้าวซัน ตำบลม่วงหวาน	-	วันอาทิตย์ ชน ๑๑ ค่ำ เดือนยี่ (ที่หน้า ๕๐,๐๐๐ (ฉบับบริติช ว่า ๑๐,๐๐๐) ที่หน้า ๖๖๐,๐๐๐) เรือขบวนพยุหยาตราโดยทาง ชลมารคถึงประทับขบวนหน้า พลับพลาไชโยป่าโมก เสด็จจัด ทัพประทับแรมตาม
๓. เสด็จทางเดิน ทัพ	เดือนยี่ ชน ๑๒ ค่ำ วันแรม ๒ นาฬิกา ๘ บาท เสด็จทางสถล มารก (ตำบลม่วงหวาน)	ออกขบวนเรือออกจากพระนคร ตรงมาหน้าจะสับประยุท	๑๑ กุมภาพันธ์ ทัพหลวงเสด็จ พระราชดำเนินทางสถลมารก (จากป่าโมก) เสด็จข้ามทะเล แก้วทะเล (บางฉบับว่าบ้าน สะแกหัวทะเล) บ่ายสามโมง ถึงตำบลหนองสาหร่าย
๔. สถาปนา	เดือนยี่ แรม ๒ ค่ำ วันแรม ๒ ๕ นาฬิกา ๑ บาท เสด็จทรง ช้างต้น ... ออกกรมพระมหา อุปราชา ตำบลหนองสาหร่าย	มหาพยุหะพยุหะการคราวนี้ ทำอยู่ชุกกันใกล้พระนครสวี- อยุธยา	ยাত্রาพระศุขารเป็นบาท อย่างสะเทือนมาเมืองขวา ประ เศชายักษ์ ... สวมพระ ศัพทระมหาอุปราชาไว้ทับถ ดระพังครุ
ผลการรบ			
๑. ความเสียหาย	สมเด็จพระนารายณ์มหาราชเป็น เจ้าครองนคร ๗ พระหัตถ์ข้าง ขวาหนอหนึ่ง ... ครั้นนั้น พระมหาอุปราชาขาดอวัยวะ ตายในทันที	กองทัพหน้าถ้าออกไปจาก สามกัณฑ์ ๑๒๐ เส้น แล้ว เลิกทัพ เสด็จพระศัพทระมหา อุปราชากลับไปเมืองหงสาวดีใน เดือนเมษายนนั้น	บรรดาคนกรมนี้ นายทัพ นาย กอง ซึ่งยกตามเข้าศึกไปนั้น ได้หาฟันพม่า มอญ โดยทาง ไปตั้งค่ายอยู่ ณ สทกลอน ไปแต่กระพังครุหนึ่งสองหมื่น เศษ ได้ช้างใหญ่สูงหกศอก สามร้อย ช้างพังระวันเพ็ชร ห้าร้อย ...
๒. ศพพระมหา อุปราชา	-	พระเจ้านันทบุเรงทรงโศกา อาศรัย เสด็จออกมารับพระศพ ... และอุทิศพระศพเป็น การใหญ่สมพระเกียรติยศ	สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวตรัส ให้ก่อพระเจดีย์ฐานสวมพระ ศัพทระมหาอุปราชาไว้ ตำบล กระพังครุ

พงศาวดารทั้งของไทยและพม่า ได้กล่าวตรงกันว่า ได้มีการทำสงครามยุทธหัตถี
แต่วันเวลาและสถานที่ไม่ตรงกัน ฉะนั้นจึงควรที่จะได้พิจารณาถึงเรื่องที่สำคัญ ๓ ประการ
ได้แก่ลักษณะภูมิประเทศ^(๑) คันท้าอากาศ^(๒) สถานที่ต่างๆ และเหตุการณ์ที่เกี่ยวข้อง

สถานที่และตำบลที่สำคัญ ๆ ในพงศาวดาร

ทั้งพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐ และฉบับอื่นๆ ได้กล่าวถึงตำบลและสถานที่
สำคัญซึ่งเกี่ยวข้องกับยุทธหัตถีครั้งนี้อย่างไรบ้าง และพอจะสรุปได้ คือ

๑. ตำบลตระพังตรุ
๒. ตำบลหนองสาหร่าย
๓. บ้านสะแกงละเลา (หรือบ้านสะแกงละเลา หรือละเลา) ซึ่งไม่มีในฉบับ
หลวงประเสริฐ
๔. บ้านโพง (ไม่มีในฉบับหลวงประเสริฐ)
๕. ม่วงหวาน (มีแต่ฉบับหลวงประเสริฐ)

ตำบลตระพังตรุ เป็นตำบลใหญ่อยู่ที่ตะวันออกเฉียงเหนือ อำเภอพนมทวน
จังหวัดกาญจนบุรี ประมาณ ๑๐ กิโลเมตร ปัจจุบันเป็นที่ตั้งของวัด ซึ่งมีเจดีย์โบราณ
ประติมากรรมอยู่หลายองค์ และมีสระใหญ่อยู่ข้างวัด ๒ สระ เป็นสระน้ำโบราณขนาด ๑๐ x ๒๐
เมตร สระหนึ่ง และขุดขึ้นใหม่อีกสระหนึ่ง นอกจากนี้ยังมีอีก ๒ สระ แค่อู้ง่ายออกไป
ประมาณ ๕๐๐ เมตร และมีแม่น้ำทวนอยู่ห่างวัดไปประมาณ ๑ กิโลเมตรด้วย ถ้าพระมหา
อุปราชานำกองทัพเข้าพักที่ตำบลตระพังตรุนี้ ทหารและสัตว์พาหนะก็สามารถใช้น้ำทั้งในสระ
และในแม่น้ำบริโภคได้เต็มที่ และก็ปรากฏว่าอยู่ในวิสัยที่เป็นจริง เพราะเมื่อพระมหาอุปราช
เดินทัพมาถึงพนมทวนก็เกิดกลางว้ายมีลมพัดจัดทวีก และในวันเดียวกันนั้นก็เคลื่อนที่เข้ามา
ตั้งค่ายอยู่ที่ตระพังตรุ แล้วพักทัพเป็นเวลาหลายวัน

ตำบลตระพังตรุนี้ อยู่ห่างกรุงเทพฯ ระยะเวลาเดินทางเข้าไม่เกิน ๑๐ วัน หรือ
ประมาณ ๑๖๐ กิโลเมตร และอยู่ห่างจังหวัดสุพรรณบุรี ระยะเวลาเดินทางเข้าไม่เกิน ๓ วัน หรือ
ประมาณ ๕๐ กิโลเมตร

(๑), (๒) ทิมทีไว้ในตอนเรื่องการพิจารณาบัญชีหาเจดีย์โบราณ ที่อำเภอพนมทวน หน้า ๕-๑๐

หนองสาหร่าย คือสถานที่ซึ่งสมเด็จพระนเรศวรฯ ให้นำกองทัพของพระองค์
เข้าที่ร่วมพล ก่อนจะกระทำยุทธหัตถีกับพระมหาอุปราชา แต่เนื่องจากปรากฏว่า มีหนอง
สาหร่ายถึง ๓ แห่ง คือ ที่ตำบลคอนแจชัย อำเภอนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี ๑ แห่ง
ที่ตำบลมะขามล้ม อำเภอบางปลาม้า ๑ แห่ง และที่ตำบลหนองสาหร่าย อำเภอกอนแจชัย
จังหวัดสุพรรณบุรีอีก ๑ แห่ง ฉะนั้นจึงควรจะพิจารณาว่าเป็นแห่งใดที่ถูกต้อง

หนองสาหร่าย ตำบลคอนแจชัย อำเภอนมทวน ชาวบ้านซึ่งอยู่ใกล้เคียง
ตำบลนั้น เรียกชื่อปัจจุบันว่าหนองทราย หรือสาคลังกา มีลักษณะเป็นหนองเล็กๆ มีน้ำไม่
คลอคลุ้ง และอยู่ใกล้กับตระพังคุงเพียง ๓ กิโลเมตรเท่านั้น ไม่น่าจะเป็นที่ตั้งทัพของสมเด็จพระ
นเรศวรฯ เพราะกำลังพลของทั้งสองฝ่ายมีหลายสิบหมื่น ย่อมจะต้องเกิดการปะทะกัน
จากกองทัพหน้าของทั้งสองฝ่าย ก่อนวันกระทำยุทธหัตถีแน่นอน แต่ตามข้อเท็จจริงไม่ปรากฏ
เลย ดังนั้นจึงไม่ใช่นองสาหร่ายแห่งนี้

หนองสาหร่าย ตำบลมะขามล้ม อำเภอบางปลาม้า จังหวัดสุพรรณบุรี เป็น
หนองน้ำใหญ่ยาวรีทิศตะวันตกเฉียงใต้เมืองสุพรรณบุรีประมาณ ๘ กิโลเมตร หรืออยู่ห่างจาก
ตำบลตระพังคุง อำเภอนมทวน ประมาณ ๔๕ กิโลเมตร พื้นที่โดยรอบเป็นที่ลุ่ม ไม่เหมาะ
แก่การตั้งกองทัพขนาดใหญ่ ในปลายฤดูน้ำ การเดินทางจากบ้ำไม่ถึงหนองสาหร่ายแห่งนี้
ต้องค้ำคองทุ้งมาประมาณ ๔๐ กิโลเมตร แต่ไม่ผ่านบ้านสะแกวัดเสลาและจะต้องลุยน้ำลุยโคลน
แทบตลอดทาง เพราะในต้นเดือนนี้ยังไม่แห้งสนิท นอกจากนั้นการข้ามลำน้ำสุพรรณบุรี
มาเข้าที่ตั้งแห่งนี้เป็นอุปสรรค เพราะพื้นที่ลุ่มน้ำเป็นหล่มโคลน ยากแก่การลุยข้ามของสัตว์
พาหนะ เฉพาะอย่างยิ่งคือช้างศึกจำนวนหลายร้อยเชือก อนึ่งการเคลื่อนที่จากกรุงศรีอยุธยา
มายังหนองสาหร่ายแห่งนี้ยังเป็นการเคลื่อนที่ผ่านที่โล่งแจ้ง เพราะเป็นท้องทุ่งโดยตลอด แต่
ก็ไม่ปรากฏว่าทหารมีลาดตระเวนของหม่าจำนวน ๓๐๐ คน ซึ่งได้มาทำการลาดตระเวนถึง
ซานพระนครศรีอยุธยา คือตำบลเอกราชบางกะทิง ได้ทำการตรวจพบกองทัพของสมเด็จพระ
นเรศวรฯ เลย ทั้ง ๆ ที่หนองสาหร่ายแห่งนี้อยู่ในที่โล่งแจ้งและอยู่ในเส้นทางระหว่าง
ตระพังคุงกับบ้ำไม่ก ซึ่งเส้นทางตรง แต่ตามพงศาวดารกลับกล่าวว่า ลาดตระเวนหม่าได้พบ

กองทัพสมเด็จพระนเรศวร ฯ เมื่อเข้าที่ตั้งและกำลังสร้างค่ายพัก ฉะนั้นหนองน้ำแห่งนี้จึงมิใช่
สถานที่ซึ่งสมเด็จพระนเรศวร ฯ เข้าที่ชุมนุมพล ก่อนกระทำการยุทธหัตถี

หนองสาหร่าย ตำบลหนองสาหร่าย อำเภอคอนเจดีย์ จังหวัดสุพรรณบุรี
(ในพงศาวดารเรียกตำบลทุ่งหนองสาหร่าย สมัยนั้นคงจะเป็นท้องทุ่งอยู่แล้ว) เป็นหนองน้ำ
ใหญ่ เนื้อที่ประมาณ ๒๕ ไร่ มีน้ำตลอดปี รอบหนองน้ำเป็นที่ดอน สูงจากระดับน้ำทะเล
ประมาณ ๘-๑๐ เมตร ทิศใต้ของหนองน้ำประมาณ ๑ กิโลเมตร มีลำน้ำบ้านคอยไหลผ่าน
และลำน้ำนี้อยู่ห่างองค์พระเจดีย์อนุสรณ์เพียง ๔ กิโลเมตรเท่านั้น ปัจจุบันนี้ในฤดูแล้งมีน้ำน้อย
สามารถลุยข้ามได้ แต่สมัยโบราณต้องข้ามน้ำที่ทำคอยซึ่งเป็นท่าใหญ่ และสันนิษฐานว่า
สมเด็จพระนเรศวร ฯ จะยกทัพมาข้ามที่ท่านี้ แล้วไปตั้งทัพที่หนองสาหร่าย

หนองสาหร่ายแห่งนี้อยู่นอกเมืองสุพรรณบุรี ๒๐ กิโลเมตร และอยู่ห่างตระพังตรุ
๖๕ กิโลเมตร หรือเป็นระยะทางเดินเท้า ๓ วัน เหมาะกับเป็นที่ตั้งกองทัพขนาดใหญ่ เพราะ
เป็นที่ดอนแต่มีน้ำบริโภคน้ำดื่มสามารถเลี้ยงไพร่พลจำนวนหลายหมื่นได้สะดวก ลักษณะที่
เหมาะในทางทหารของหนองสาหร่ายแห่งนี้ก็คือ เป็นภูมิประเทศสำคัญที่ข้าศึกจำเป็นต้อง
ผ่าน เพราะหนองสาหร่ายนี้อยู่ใกล้ท่าคอย ซึ่งเป็นท่าข้ามของลำน้ำบ้านคอย และยังสามารถ
ป้องกันมิให้ข้าศึกเคลื่อนที่เข้าไปถึงท่าท้าวอุทอง ที่บ้านพังม่วงซึ่งเป็นท่าข้ามแม่น้ำสุพรรณบุรี
อีกด้วย นอกจากนี้รอบๆ หนองสาหร่ายนี้ยังเป็นที่ยอด ตามหลักฐานของกรมชลประทาน
ปรากฏว่าพื้นที่ของตำบลนี้อยู่สูงกว่าระดับน้ำทะเลประมาณ ๘-๑๐ เมตร จึงนับว่าเหมาะแก่การ
ใช้เป็นที่รวมพลสำหรับไพร่พลจำนวนมาก

บ้านละแก้วละเลา ปัจจุบันนี้ชื่อบ้านละแก้วละเลา ไม่มีปรากฏในแผนที่ แต่มี
บ้านหลักแก้วแทน สอบถามชาวบ้านปรากฏว่า แต่ก่อนหมู่บ้านหลักแก้วนี้ ได้ชื่อละแก้ว นอก-
จากยังมีข้อพิสูจนอีกประการหนึ่งว่า บ้านหลักแก้วมีชื่อเดิมว่าบ้านละแก้ว คือหลักฐานของ
ที่ดินอำเภอวิเศษชัยชาญ ได้เรียกบ้านหลักแก้วนี้ว่า ละแก้ว บ้านหลักแก้วเป็นหมู่บ้านใหญ่
อยู่ทิศตะวันตกบ้านป่าโมก ประมาณ ๑๖ กิโลเมตร การเดินทางจากป่าโมกโดยออกเดินใน
เวลาเช้าแล้วไปรับประทานอาหารกลางวันที่บ้านนี้กระทำไม่ยากนัก เพราะภูมิประเทศแถบนี้

อยู่สูงกว่าระดับน้ำทะเลประมาณ ๘ เมตร ข้างม้าและทหารจึงเดินได้สะดวก ไม่ติดหล่มโคลน

พงศาวดารฉบับอื่น ๆ กล่าวว่า สมเด็จพระนเรศวร ฯ เสด็จพยุหยาตราทัพจาก บ้าโมก โดยแถวสถลมารคไปเข้าที่เสวยตำบลบ้านละแก้วละเลา แล้วเสด็จยกไปตามท้องทุ่ง เพลาเที่ยงพระอาทิตย์ทรงกลดคร้มข้างพระที่นั่งไปจนบ่ายสามโมง พอกระทั่งกองหน้าซึ่งตั้ง ตำบลหนองสาหร่าย ความตอนนี้ทำให้เข้าใจว่า การเดินทางจากบ้าโมกถึงหนองสาหร่าย ซึ่งอยู่ห่างกันถึงประมาณ ๕๐ กิโลเมตรนั้น กองทัพไทยสามารถเดินได้ถึงในเวลาวันเดียว หรือใช้เวลาเพียง ๑๐ ชั่วโมง แต่ตามข้อเท็จจริงแล้วกองทหารขนาดใหญ่จะเดินได้เพียงวันละ ๒๐-๒๕ กิโลเมตรเท่านั้น เพราะต้องเดินเป็นรูปขบวนในภูมิประเทศ ซึ่งไม่มีถนนไม่มีสะพาน และบางครั้งก็ต้องเลี้ยวลัดหลีกเลี่ยงหนองน้ำและป่าไปค้ำย จึงยากที่จะเดินวันเดียวไปถึงหนองสาหร่ายได้ ไม่ว่าจะเป็หนองสาหร่ายในอำเภอบางปลาม้า หรือหนองสาหร่ายที่เหนือ สุพรรณบุรี ซึ่งทั้งสองแห่งนี้ มีระยะทางจากบ้าโมกเกือบจะเท่า ๆ กัน

สถานที่ควรพักแรมเมื่อออกจากละแก้ว ก็คือ บ้านสามโก้ อำเภอสามโก้ จังหวัด อ่างทอง เพราะหมู่บ้านนี้อยู่ห่างหลักแก้วหรือละแก้วเพียง ๑๐ กิโลเมตร เมื่อสมเด็จพระนเรศวร ฯ เสวยพระกระยาหารแล้วก็จะเคลื่อนทัพต่อไปจนถึงบ่ายสามโมง ซึ่งพอดีกับได้ระยะทางประมาณ ๑๐ กิโลเมตร พอวันรุ่งขึ้นพระองค์จึงจะเสด็จไปตำบลหนองสาหร่าย ซึ่งอยู่ทิศตะวันตกบ้านสามโก้ ประมาณ ๒๐ กิโลเมตร หรือเป็นระยะอีกหนึ่งวันพอดี โดยเสด็จผ่านท่าข้ามแม่น้ำสุพรรณที่บ้านพังม่วง อำเภอศรีประจันต์ ซึ่งสมัยโบราณเรียกว่า ท่าท้าวอุทอง แล้วไปหนองสาหร่ายเหนือจังหวัดสุพรรณบุรีต่อไป

บ้าโมก เป็นชื่อของหมู่บ้าน ปัจจุบันเป็นชื่อของตำบลและอำเภอ จังหวัดอ่างทอง ซึ่งพงศาวดารหลายฉบับได้กล่าวว่า สมเด็จพระนเรศวร ฯ ได้ตั้งทัพชัย ณ ตำบลนี้เป็นเวลาหนึ่งคืน แล้วจึงเคลื่อนที่ไปตำบลหนองสาหร่าย แต่ฉบับหลวงประเสริฐกุลกล่าวว่า ตั้งทัพชัยที่ตำบลม่วงหวานสามคืน แล้วจึงเคลื่อนทัพไปตำบลหนองสาหร่าย

บ้าโมกอยู่ห่างพระนครศรีอยุธยาประมาณ ๒๔ กิโลเมตร หรือระยะทางเดินไม่เกิน ๑ วัน การเดินทางค้ำยเรือไปได้สะดวก เพราะบ้าโมกอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยา ในเขตจังหวัดอ่างทอง ฉะนั้นสมเด็จพระนเรศวร ฯ อาจจะเสด็จทางเรือล่องหน้ามาถึงตำบลนี้ก่อนก็ได้ แต่

กองทัพขนาดใหญ่ เมื่อรวมพลที่ม่วงหวานเสร็จแล้วจึงได้ตามมา เพราะจากม่วงหวานถึง
ป่าโมก ถึงแม้ว่าจะไปทางน้ำได้สะดวกก็จริง แต่เรือสมัยก่อนเป็นเรือขนาดเล็กใช้แจวและพาย
ทั้งสิ้น บรรทุกทหารได้อย่างมากประมาณลำละ ๕๐-๖๐ คนเท่านั้น แต่สมเด็จพระนเรศวรฯ
มีทหารเป็นจำนวนแสน จึงน่าจะเคลื่อนที่ทางบกมาที่ป่าโมกมากกว่าจะมาทางเรือ

ในขณะนั้นยังไม่ปรากฏว่า มีข้าศึกมาจากทางเหนือเลย แต่สมเด็จพระนเรศวรฯ
ก็เคลื่อนทัพผ่านป่าโมกเพื่อไปสุพรรณบุรี จึงเป็นเครื่องยืนยันว่า สมเด็จพระนเรศวรฯ มิได้
มุ่งหมายจะตัดท้องทุ่งตรงไปยังกาญจนบุรี หรือหนองสาหร่าย ที่ตำบลมะขามล้ม ใต้จังหวัด
สุพรรณบุรี หรือพุ่งเข้าหาข้าศึกทันทีทันใด แต่ตรงข้ามพระองค์ทรงนำทัพไปป่าโมก แล้ว
เดินทางผ่านบ้านละแวกละเลาหรือหลักแก้ว เพื่อหลีกเลี่ยงเส้นทางที่ไม่สะดวกนั่นเอง เพราะ
การเดินทางตัดตรงผ่านท้องทุ่งไปนั้นต้องผ่านที่ลุ่มซึ่งมีน้ำขังเป็นบางตอน และยังต้องผ่านลำคลอง
ซึ่งไม่มีที่ลุยข้าม เป็นการผิดหลักการรอมกำลัง เพราะถึงแม้จะมีระยะทางสั้น เป็นทางตรง
แต่ก็สิ้นเปลืองเวลา และทหารมีความเหน็ดเหนื่อยมาก

ม่วงหวาน เป็นหมู่บ้านริมแม่น้ำเจ้าพระยา ตำบลมหาพราหมณ์ อำเภอบางบาล
จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ทิศตะวันตกพระนครศรีอยุธยาประมาณ ๗ กิโลเมตร พงศาวดาร
ฉบับหลวงประเสริฐกล่าวไว้ว่า สมเด็จพระนเรศวรฯ ได้ตัดไม้ข่มนามตำบลหล่มพลี (ทุ่งใหญ่
เหนือวัดกุฎีเขาทอง) เมื่อวันอาทิตย์ ขึ้น ๙ ค่ำ เดือนยี่ ตั้งทัพอยู่ที่ตำบลม่วงหวาน และ
วันพุธ ขึ้น ๑๒ ค่ำ เดือน ๒ เพลารุ่งแล้ว ๒ นาฬิกา ๔ บาท เสด็จพยุหบาตรทางสถลมารค
หนึ่งเมื่อใกล้รุ่ง ๑๒ ค่ำนั้น เห็นพระสารีริกธาตุปฏิหารีย์ไปโดยทางซึ่งจะเสด็จนั้น ความซึ้ง
ทำให้รู้ว่า สมเด็จพระนเรศวรฯ ตั้งทัพอยู่ที่ม่วงหวานถึง ๓ ค่ำ แล้วจึงเสด็จไปตามทางที่
พระสารีริกธาตุปฏิหารีย์ ส่วนพงศาวดารฉบับอื่น ๆ กล่าวว่าสมเด็จพระนเรศวรฯ ออกจาก
กรุงศรีอยุธยาทางชลมารคไปตั้งทัพอยู่ที่ป่าโมก เมื่อวันอาทิตย์ขึ้น ๑๑ ค่ำ เดือนยี่ ถึงป่าโมก
เพลาชายแล้ว ๒ นาฬิกา ๔ บาท เสด็จจัดทัพประทับแรมอยู่ ณ ที่นั้น กำหนด ๑๑ ทุ่ม
๓ บาท จะเสด็จพระราชดำเนิน ก่อนเคลื่อนทัพได้ทอดพระเนตรเห็นพระสารีริกธาตุเสด็จ
ปฏิหารีย์มาแต่ทักษิณาวัดแล้วเสด็จผ่าน ไปอุครทิศ

เมื่อเขาซักความของพงศาวดารหลายๆฉบับมาพิจารณา ก็จะเห็นว่า ผิดกันเรื่อง คำปลงศพทัชชัยและจำนวนวันที่พักแรม ฉบับหลวงประเสริฐกล่าวว่า พักแรมม่วงหวาน ๓ คืน ฉบับอื่นๆกล่าวว่า พักแรมที่บ้านโมกเพียงคืนเดียว และเสด็จมาโดยทางชลมารค ซึ่งเรื่องนี้ก็ ได้ชี้ให้เห็นแล้วว่า การนำทหารลงเรือไปบ้านโมกนั้นคงจะใช้เรือมาก แต่ถ้าสมเด็จพระนเรศวรฯ และแม่ทัพนายกองคนสำคัญๆ ไปล่วงหน้าทางเรือโดยลำพัง ทหารส่วนใหญ่เดินทางบกไปพบกันที่บ้านโมก ก็อาจเป็นวิธีหนึ่งที่ทำได้

ในเรื่องทิศทางเสด็จนั้น ฉบับหลวงประเสริฐกล่าวว่า พระสวริกราชกษัตริย์ หนีไปโดยทางทิศเสด็จ แต่ฉบับอื่นๆว่า พระสวริกราชกษัตริย์หนีไปอุตรทิศ เมื่อพิจารณา แผนที่ จะเห็นได้ว่า บ้านป่าโมกอยู่ที่ทิศตะวันตกเฉียงเหนือบ้านม่วงหวาน ประมาณ ๑๗ กิโลเมตร จึงสันนิษฐานว่า พระองค์ก็อาจถือโชคกลางหรือป่าภูทอกตามสมัยนิยม และได้เสด็จไปทางทิศอุตร แล้วพักแรมที่บ้านป่าโมก ๑ คืน ต่อรุ่งขึ้นจึงยกทัพไปหนองสาหร่าย ซึ่งอยู่ทางทิศตะวันตกของตำบลป่าโมก โดยผ่านบ้านละแวกทะเล ตามที่พงศาวดารกล่าวไว้

เพื่อจะชี้ให้เห็นว่าวันเวลาต่างๆ ที่ทั้งสองฝ่ายได้ปฏิบัติกัน มีความสัมพันธ์กันอย่างไร จึงแสดงไว้ตามตารางเปรียบเทียบ ดังนี้ :-

วัน	ฝ่ายไทย	ฝ่ายพม่า
ต้นเดือนนี้	- ได้ทราบข่าวว่าพม่ายกทัพเข้ามาทางกาญจนบุรี ซึ่งอยู่ห่างกรุงศรีอยุธยา ประมาณ ๑๖๐ กิโลเมตร หรือเป็นระยะทางเดินไม่เกิน ๑๐ วัน พม่าจึงควรจะถึงพระนครศรีอยุธยาประมาณกลางเดือนนี้ ฉะนั้นถ้าจะทำการรบที่สุพรรณบุรีก็ควรเดินทัพก่อนกลางเดือนนี้ เพราะการไปสุพรรณบุรีต้องเดินทางประมาณ ๓ วัน เวลานี้ไทยได้เตรียมกองทัพ ไปตีเมืองละแวกอยู่แล้ว จึงไม่ยากในการเตรียมเคลื่อนที่	- ถึงกาญจนบุรีต้นเดือนนี้ ทัพพม่าแตกพ่าย เพราะต้องเดินทางผ่านช่องเขาโดยตลอด สิ่งที่ต้องการทราบ คือข่าว แต่ชาวเมืองกาญจนบุรีหนีหมด พระมหาอุปราชาจึงเข้าพักที่ตำบลตระพังศู เพื่อออกมาตั้ง และส่งลาคกระเวน กองม้า ๓๐๐ คน ไปหาข่าวว่าไทยมีปฏิกิริยาอย่างไร

วัน	ฝ่ายไทย	ฝ่ายพม่า
เดือนนี้ วัน ๕ คำ	- ทำพิธีศักดิ์ไม่ข่มนามที่ตำบลหล่มพืด ซึ่งอยู่ห่างพระนครหรืออยุธยาเพียง ๒ กิโลเมตร แล้วตั้งทัพอยู่ที่ตำบลม่วงหวาน ซึ่งอยู่ห่างตำบลหล่มพืด ประมาณ ๔-๕ กิโลเมตร เพื่อให้สะดวกในการเคลื่อนทัพไปยังสุพรรณบุรีต่อไป โดยตั้งทัพทางฝั่งตะวันตกของลำน้ำเจ้าพระยา	- กองรวมพลอยู่ที่ตำบลตระพังทรวง ซึ่งอยู่ห่างเมืองสุพรรณบุรีประมาณ ๕๐ กิโลเมตร หรือระยะทางเดิน ๒ วัน เพราะเมืองสุพรรณขณะนั้นเป็นเมืองเบ็ด ไม่มีประโยชน์ทางการทหารในการเข้าไปยึด และฝ่ายพม่ายังไม่ได้ข่าวที่แน่นอนของไทย
เดือนนี้ วัน ๑๐ คำ	- ในขณะที่ฝ่ายไทยคงได้ส่ง พระยาศรีไสยณรงค์ และพระยาราชฤทธานนท์คุมพลห้าหมื่น ไปรักษาทัพที่ตำบลทุ่งหนองสาหร่าย ส่วนกองทัพใหญ่คงเตรียมพลอยู่ที่ม่วงหวานต่อไป	- พระมหาอุปราชาค่อยพ่ายแพ้ไทยในการรบที่บริเวณสุพรรณบุรีนี้ เมื่อ พ.ศ. ๒๑๑๓ ทั้งนี้จึงไม่ทรงประมาณเช่นครั้งก่อน พระองค์ยังคงมีนัยคอยฟังข่าวอยู่ที่ตระพังทรวงนั่นเอง
เดือนนี้ วัน ๑๑ คำ	- กองทัพใหญ่พร้อมที่จะทำการเคลื่อนที่ในวันรุ่งขึ้น โดยส่วนใหญ่ไปทางบกและบางส่วนไปทางเรือเพื่อไปบำไมก ซึ่งอยู่ห่างม่วงหวานประมาณ ๑๗ กิโลเมตร หรือเป็นระยะทางเดิน ๑ วัน เพราะจากบำไมกมีเส้นทางไปหนองสาหร่ายได้สะดวก	- ได้ทำการฟื้นฟูกำลังไพร่พล และขณะนี้อาจจะถูกกองโจรของไทยซึ่งส่งไปกาญจนบุรี จำนวน ๕๐๐ คน รบกวนการหาเสบียงอาหารบ้างแล้ว จึงทรงระมัดระวังการเคลื่อนที่ยิ่งขึ้น
เดือนนี้ วัน ๑๒ คำ	- กองทัพหลวงเดินทางบกจากที่ตั้งทัพที่ม่วงหวาน ไปบำไมกด้วยกำลังประมาณแสนคน เพราะมีเรือไม่เพียงพอกับจำนวนทหาร (เรือคงใช้มีพายลำละ ๕๐-๖๐ คน บรรทุกสัตว์พาหนะไม่ได้) แล้วเข้าทัพที่แรมบำไมก ๑ คืน รวมเดินทางได้ประมาณ ๑๗ กิโลเมตร	- เตรียมพร้อมที่จะเคลื่อนที่ต่อมาเวลานี้ลาดตระเวนพม่าคงจะได้มาถึงตำบลเอกราชบางกะทิงแล้ว แต่ไม่พบกองทัพไทย เพราะไทยเคลื่อนที่จากบำไมกไปทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือ จึงคลาดกัน

วัน	ฝ่ายไทย	ฝ่ายพม่า
เดือนนี้ ขึ้น ๑๓ ค่ำ	- กองทัพหลวงเดินทางบกจากป่าโมก ตั้งแต่เช้ามีเวลา ๕ นาฬิกา ไปรับประทาน อาหารกลางวันที่บ้านละแวกละเสา (หลัก แก้ว) ซึ่งอยู่ห่างประมาณ ๑๖ กิโลเมตร แล้วเดินทางต่อไปจนถึง เวลา ๑๕ นาฬิกา จึงเข้าพักแรมที่บ้านสามโก้ รวมเดินทางใน วันนี้ ประมาณ ๒๕ กิโลเมตร	- เมื่อไม่ได้ข่าวทางเอกราชบางกะทิง พวกลาดตระเวนจึงได้ย้ายหน้าไปทางเมือง สุพรรณบุรี และเหนือขึ้นไปอีก เพื่อค้นหา ข่าวให้กว้างขวางยิ่งขึ้น
เดือนนี้ ขึ้น ๑๔ ค่ำ	- ออกเดินทางแต่เช้าตรู่ จากบ้าน สามโก้ ข้ามแม่น้ำสุพรรณบุรีที่ท่าท้าวอุทอง หรือบ้านพังม่วง ข้ามลำน้ำบ้านคอยที่ท่า คอย แล้วเข้าพักที่ตำบลทุ่งหนองสาหร่าย รวมระยะทางเดินในวันนี้ประมาณ ๒๐ กิโลเมตร เมื่อถึงหนองสาหร่ายจึงตั้งค่ายพัก	- ลาดตระเวนพม่าจำนวนหนึ่งได้พบ กองทัพไทยเข้าที่ตั้ง ณ ตำบลทุ่งหนองสา หร่าย เมื่อเวลาบ่าย และทราบว่กำลังส่วน นี้ สมเด็จพระนเรศวรฯ เป็นจอมทัพ จึง ได้รับความมั่งคั่งแต่เวลาบ่ายไปยังตระพังตรุ ทันที แล้วรายงานพระมหากษัตริย์ทราบ ในตอนกลางคืนวันนี้
เดือนนี้ ขึ้น ๑๕ ค่ำ	- ในขณะที่สมเด็จพระนเรศวรฯ คง ส่งลาดตระเวนออกไปหาข่าวเช่นกัน พร้อม กับสำรวจภูมิประเทศเพื่อปฏิบัติการรบ เนื่องจากได้ทราบข่าวว่า ลาดตระเวนพม่า เห็นการเข้าที่ตั้งของกองทัพไทยแล้ว ก็ร้าย ก็คงจะสู้รบกันในไม่ช้า	- พระมหากษัตริย์พม่าสั่งการเคลื่อนที่ ทันทีในวันนี้ตอนเช้ามีค ไปยังหนองสา หร่าย ซึ่งอยู่ห่างตระพังตรุประมาณ ๖๕ กิโลเมตร เพื่อการจู่โจม เพราะมีกำลังมาก กว่า โดยเคลื่อนที่เลียบชายเขาไปยังตำบล จระเข้สามพันก่อน และพักแรมที่นั่น ๑ คืน ตระพังตรุอยู่ห่างจระเข้สามพัน อำเภอกู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี ประมาณ ๒๕ กิโลเมตร ซึ่งเป็นระยะทางเดิน ๑ วันพอดี
เดือนนี้ แรม ๑ ค่ำ	- ไทยเร่งตั้งค่ายมั่นที่หนองสาหร่าย เพราะค่ายที่ตั้งต้องมีรั้วขวางหนาม และเชิง	- ได้เคลื่อนที่จากบ้านจระเข้สามพัน ไปทางทิศเหนือ โดยเคลื่อนเลียบชายป่า ซึ่ง

วัน	ฝ่ายไทย	ฝ่ายพม่า
<p>เดือนนี้ แรม๒ค่ำ</p>	<p>เกินที่ตั้งปืนใหญ่ จึงจะออกรบกลางแปลงนอกค่าย เมื่อเวลาเพลิงพล้ำข้าศึกถอยเข้าค่ายแล้วก็จะปลอตกัย ถ้าค่ายนั้นแข็งแรงแน่นหนา สมเด็จพระนเรศวร ฯ ทรงดำริจะส่งกองทัพพระยาศรีไสยณรงค์ พระยาราชฤทธานนท์ ไปปะทะหน้าข้าศึกฟังกำลังดูเพราะคงได้ทราบจากลาดตระเวนว่า ข้าศึกได้เคลื่อนที่จากตระพังตรุตรงมาหาหนองสาหร่ายแล้ว ส่วนกองทัพหลวงให้เตรียมพร้อมแต่เพลย่ำรุ่ง วันรุ่งขึ้น</p> <p>— เวลา ๐๕.๐๐ น. กองทัพหน้า (พระยาศรีไสยณรงค์) เริ่มยกไปจากหนองสาหร่าย มุ่งหน้าเข้าหาข้าศึกซึ่งอยู่ทางใต้และไปถึงโคกเผาข้าว (หรือคอนเผาข้าว) ซึ่งอยู่ทิศใต้หนองสาหร่ายประมาณ ๑๐ กิโลเมตร เมื่อเวลาประมาณ ๐๗.๐๐ น.</p> <p>— เวลาประมาณ ๐๗.๐๐ น. ท้าหน้าเริ่มปะทะกับข้าศึก จนถึงขั้นตะลุมบอนและไต่ยี่งปืนจนกระทั่งเสียงปืนดังมาถึงกองทัพหลวง แต่ท่านกำลังศึกไม่ไหวเพราะข้าศึกมีกำลังมากกว่า สมเด็จพระนเรศวร ฯ จึงรับสั่งให้กองทัพถอยโดยเร็ว ส่วนพระองค์ก็แต่งกองทัพไว้คอยรับข้าศึกอยู่ที่หนองสาหร่าย</p>	<p>เป็นที่คอนไปยังบ้านห้วย (ปรากฏในแผนที่) อำเภออุทอง จังหวัดสุพรรณบุรี ซึ่งอยู่ห่างประมาณ ๒๒.๕ กิโลเมตร แล้วพักแรมที่นั่น ๑ คืน จากบ้านห้วยถึงหนองสาหร่ายมีระยะไกลประมาณ ๒๒.๕ กิโลเมตร ถ้าจะเดินจากจระเข้สามพันไปให้ถึงหนองสาหร่าย ในวันเดียวกันก็ต้องเดินถึง ๔๕ กิโลเมตร ซึ่งเป็นระยะทางไกลเกินไปสำหรับการเดินด้วยเท้า</p> <p>— กองทัพพม่าเคลื่อนที่จากบ้านห้วยตั้งแต่เวลาเช้าตรู่ กองหน้าของพม่าได้ปะทะกับกองหน้าฝ่ายไทย เมื่อเคลื่อนที่มาได้ประมาณ ๖ กิโลเมตร หรือเมื่อประมาณ ๗ โมงเช้า ก็ที่บริเวณบ้านโคกเผาข้าว</p> <p>— กองทัพพม่าไล่ติดตามฝ่ายไทย จากบ้านโคกเผาข้าว เพราะมีกำลังเหนือกว่า แต่พม่าก็คงจะทำการไล่ติดตามมาด้วยความไม่ประมาท จึงใช้เวลาประมาณเกือบ ๓ ชั่วโมง เมื่อถึงใกล้หนองสาหร่าย</p>

วัน	ฝ่ายไทย	ฝ่ายพม่า
	<p>- เวลาประมาณ ๑๑.๐๐ น. สมเด็จพระนเรศวร ฯ ทรงฝ่าฤกษ์เคลื่อนทัพเข้าหาข้าศึก เพราะทรงเห็นว่าข้าศึกกำลังหลงระเริงติดตามไล่ตีกองทัพหน้าเข้ามาอย่างไม่เป็นขบวน พระองค์และสมเด็จพระอนุชาเข้าไปในกองทัพข้าศึกแต่ลำพัง เพราะเผชิญเกิดลมพายุฝนคลุ้มคลั่ง แม่ทัพนายกองต่าง ๆ จึงตามไม่ทัน การที่ช้างต้นวิ่งเข้าหาข้าศึกนี้คงจะไม่เกิน ๔ กิโลเมตร</p>	<p>- พระมหาอุปราชาได้ไปอยู่ทางปีกซ้ายของกองทัพพม่า เพราะต้องการหลีกเลี่ยงมิให้พบกับสมเด็จพระนเรศวร ฯ แต่เผชิญได้พบกันแล้วถูกทำทลายท่ามกลางทหารทั้งหลาย จึงเกิดขัดขิมานะเข้าทำยุทธหัตถีกับสมเด็จพระนเรศวร ฯ แล้วก็เสียชีวิตถูกฟันขาดคอช้าง</p>
	<p>- เวลาประมาณ ๑๑.๓๐ น. สมเด็จพระนเรศวร ฯ และพระเอกาทศรถ ได้พบพระมหาอุปราชาทางปีกซ้ายของกองทัพพม่า และเนื่องด้วยมีพระปรีชาญาณ จึงทำพระมหาอุปราชากระทำยุทธหัตถีกัน เพื่อมิให้ถูกรุมล้อมจากข้าศึก ในที่สุดพม่าก็เป็นฝ่ายพ่ายแพ้ พระมหาอุปราชาและมังจาชโรถูกฟันขาดคอช้าง</p>	<p>- เมื่อถูกฟันขาดคอช้างนั้นทหารพม่าส่วนใหญ่ยังมีได้รับอันตราย หรือได้ทำการรบ เพราะกองทัพไทยได้ไปถึงเมื่อทำการยุทธหัตถีเสร็จสิ้นไปแล้ว แต่การสูญเสียแม่ทัพใหญ่จึงทำให้การรบในวันนั้นเลิกแล้วกันไป และพม่าก็คงจะนำพระศพพระมหาอุปราชาไปตำบลดระพังตรุซึ่งเคยพักทัพอยู่มานาน แล้วจึงพาพระศพพระมหาอุปราชากลับไปพม่า</p>
	<p>- เวลาประมาณ ๑๒.๐๐ น. กองทัพไทยจึงไปทัน และเข้าแก้เอาสมเด็จพระนเรศวร ฯ ออกมาจากท่ามกลางข้าศึกได้ เพราะเวลานั้นสมเด็จพระนเรศวร ฯ ก็ทรงได้รับบาดเจ็บ ถูกปืนข้าศึกที่พระหัตถ์ขวาหน่อยหนึ่ง และคงมิได้ติดตามตีข้าศึกใน</p>	<p>- สาเหตุที่มิได้ทำการรบใหญ่ในวันนั้นอีก ก็เนื่องด้วยการสูญเสียจอมทัพ และพม่าคงเกรงพระบรมเดชานุภาพของสมเด็จพระนเรศวร ฯ เพราะนายทัพพม่าบางคนเคยทำการรบเคียงบ่าเคียงไหล่กับจอมทัพไทยมาแล้วเป็นส่วนมาก จึงทราบความ</p>

วัน	ฝ่ายไทย	ฝ่ายพม่า
	วันนั้น เพราะกำลังส่วนใหญ่ของชาติก็ยังมากกว่าไทย และจอมทัพไทยก็ได้รับบาดเจ็บ	เก่งกล้าของสมเด็จพระนเรศวร ฯ ได้ดี
วันต่อมา จากแรม ๒ ค่ำ	- กองทัพไทยทำการขับไล่ข้าศึกจาก ตระพังตรุ ซึ่งจดหมายเหตุของฝรั่งเศส ปอร์ตุเกสได้กล่าวว่า พม่าถูกติดตามฆ่าฟัน จากตระพังตรุไปเป็นเวลาถึงหนึ่งเดือนเศษ	- พม่าทำการถอยไปทางด่านเจดีย์ สามองค์ ทางเสด็จนี้เป็นทางในช่องเขา ไทย จึงตามตีไปได้ตลอดทาง เพราะพม่ามีทาง ถอยจำกัด
เดือน แรม๑๔ค่ำ	- สมเด็จพระนเรศวร ฯ เสด็จกลับ กรุงศรีอยุธยา แล้วได้ปรึกษาไทยแม่ทัพ นายกองที่ตามไม่ทัน สมเด็จพระพนรัตน์ วัดป่าแก้ว ทรงวิสัชชาว่า เป็นเพราะบุญญา ภินิหารของพระองค์ นายทัพนายกองจึงพ้น โทษประหาร	- พม่านำพระศพพระมหาอุปราช กลับหงสาวดี และแม่ทัพนายกองก็ถูกลง ทัณฑ์กันมาก ที่ปล่อยให้กองทัพพม่าพ่าย แพ้ไทย

สรุปการพิจารณา

๑. พระมหาอุปราชได้เข้าที่รวมพลที่ ตำบลตระพังตรุ อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี เป็นเวลาหลายวัน ต่อเมื่อได้ข่าวจากลาคระเวณของพม่าเป็นที่แน่ชัดแล้วว่า ฝ่ายไทยมีกำลังน้อยกว่ามาก จึงได้เคลื่อนที่ออกจากตระพังตรุ เพื่อทำการเข้าตีกองทัพของสมเด็จพระนเรศวร ฯ ซึ่งขณะนั้นตั้งค่ายอยู่ที่ตำบลหนองสาหร่าย อำเภอคอนเจดีย์ จังหวัดสุพรรณบุรี และใช้เวลาในการเคลื่อนที่ประมาณ ๓ วัน เพราะตระพังตรุอยู่ห่างหนองสาหร่าย ประมาณ ๖๕ กิโลเมตร การเคลื่อนที่ครั้งนี้ได้พักแรมที่บ้านจระเข้สามพัน ๑ คืน และบ้านห้วย ซึ่งอยู่ห่างหนองสาหร่ายประมาณ ๒๒.๕ กิโลเมตร ๑ คืน แล้วเคลื่อนที่ต่อมา

เข้ามีศกแรม ๒ ค่ำ เดือนยี่ เวลาประมาณ ๐๗.๐๐ นาฬิกา กองทัพพม่าจึงได้ปะทะกับกองหน้าของฝ่ายไทย ที่บริเวณบ้านโคกเผาข้าว ทิศใต้หนองสาหร่ายประมาณ ๑๐ กิโลเมตร

กองหน้าของไทยเสียเปรียบต้องถอยไป ฝ่ายพม่าก็ไล่ติดตาม จนกระทั่งเวลา ๑๑.๐๐ นาฬิกาเศษ กองทัพใหญ่จึงได้ไปถึงใกล้บริเวณหนองสาหร่าย และได้กระทำยุทธหัตถีกับสมเด็จพระนเรศวร ฯ

๒. สมเด็จพระนเรศวร ฯ ใช้เวลาในการเดินทางจากตำบลม่วงหวานมาหนองสาหร่าย ประมาณ ๒ คืน โดยเคลื่อนที่จากบ้านม่วงหวานไปพักแรมที่ป่าโมก ๑ คืน รุ่งขึ้นเสด็จผ่านบ้านตะแควตะเสา ซึ่งเวลานี้เรียกว่าบ้านหลักแก้ว แล้วเข้าที่พักแรมบ้านสามโก้ ๑ คืน วันต่อมาจึงเสด็จจากบ้านสามโก้ไปเข้าที่ชุมนุมพลที่ตำบลหนองสาหร่าย การที่เคลื่อนที่ทางเสด็จครั้งนี้ มีเหตุผลที่น่าจะเป็นไปได้มากกว่าเส้นทางอื่น คือ

๒.๑ การถกคักรงจากกรุงศรีอยุธยาไปอังกูญจนบุรี กระทำไม่ได้เพราะต้องผ่านพื้นที่ลุ่มต่ำ น้ำในกลางเขื่อนยังมีขังอยู่บ้าง พันดินยังไม่แห้งสนิท ทำให้ยากแก่การเดินทัพ

๒.๒ เส้นทางผ่าน ป่าโมก-บ้านสามโก้-อำเภอกวีประจักษ์-หนองสาหร่าย เป็นเส้นทางสะดวก เพราะเป็นที่ดอนยิ่งกว่าพอไปได้

๒.๓ ผ่านบ้านตะแควตะเสา ซึ่งพงศาวดารหลายฉบับได้กล่าวว่า เป็นที่เสวยกลางวันของสมเด็จพระนเรศวร ฯ

๒.๔ มีท่าลู่ข้ามที่สะดวก เช่น ท่าท้าวอุทอง ที่บ้านพังม่วง เป็นต้น

๒.๕ ลาดกระเวนของพม่าซึ่งมาหาข่าวถึงตำบลเอกราชบางกะทิ้ง ใกล้กรุงศรีอยุธยา ไม่เคยพบกองทัพของสมเด็จพระนเรศวร ฯ ในระยะแรก เพราะพระองค์ได้นำทัพถกคักรงไปยังตำบลตระพังตรุ

๒.๖ ใกล้ ๆ หนองสาหร่ายมีเจดีย์อนุสรณ์โบราณขนาดใหญ่อยู่องค์หนึ่ง ในบริเวณที่เข้าใจว่า สมเด็จพระนเรศวร ฯ ได้กระทำยุทธหัตถีจนพระมหาอุปราชาชกของข้าง ๘ นั้น

๓. หนองสาหร่าย อำเภอกอนเจดีย์ จังหวัดสุพรรณบุรี เป็นตำบลหนองสาหร่ายที่สมเด็จพระนเรศวร ฯ เข้าที่ชุมนุมพล ก่อนกระทำยุทธหัตถีกับพระมหาอุปราชา ก็เพราะ :-

๓.๑ เป็นหนองน้ำกว้างใหญ่มีขนาดประมาณ ๒๕ ไร่ มีน้ำบริบูรณ์ตลอดปี สามารถใช้บริโภคได้เพียงพอทั้งกองทัพ

๓.๒ เป็นภูมิประเทศสำคัญที่เหมาะสมในการสะกັตกันข้าศึก เพราะข้าศึกจำนวนมากจะไปตีกรุงศรีอยุธยา จำเป็นต้องเคลื่อนทัพมาข้ามท่าข้ามที่ท่าคอย ลำน้ำบ้านคอย และท่าท้าวอุทอง แม่น้ำสุพรรณบุรี ที่บ้านพังม่วง เพราะเป็นจุดบังคับ

๓.๓ เป็นท้องทุ่งซึ่งอยู่บนที่ดอน สามารถจะใช้พื้นที่เป็นที่ตั้งค่าย หรือทำเนิกลยุทธได้โดยสะดวก

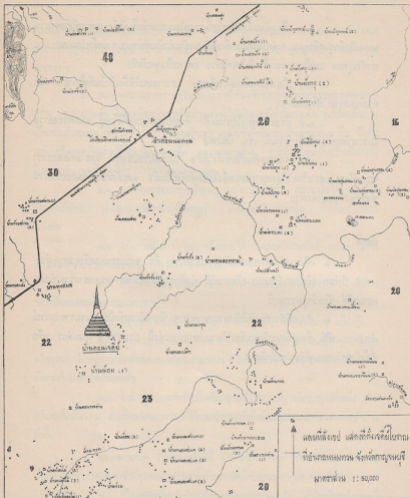
๓.๔ มีร่องรอยทางโบราณคดี คือพบซากพระเจดีย์ใหญ่ และเครื่องอาวุธโบราณวัตถุต่างๆ ใกล้เคียงบริเวณนี้ เช่น ปืนใหญ่ วชิระ ฯลฯ

๓.๕ สามารถเดินทางเข้าถึงได้ง่าย ไม่เสียเปรียบข้าศึก และไม่ต้องเกรงว่าจะถูกจู่โจม เพราะไทยได้ส่งทหารส่วนหนึ่งไปซัดค้ำทัพไว้แล้ว และยังมีบางส่วนคอยรบกวนข้าศึกอยู่ด้านหลังอีกด้วย

บัญชี

๑. เส้นทางเดินทัพของสมเด็จพระนเรศวรฯ คือ จากพระนครศรีอยุธยา-ม่วง-หวาน-ป่าโมก-บ้านละแก้วละเลา-บ้านสามโก้-ท่าท้าวอุทอง-ท่าคอย-หนองสาหร่าย อำเภอคอนเจดีย์ จังหวัดสุพรรณบุรี

๒. ตำบลที่ทำยุทธหัตถีกับพระมหาอุปราชา คือ บริเวณที่ตั้งพระบรมราชานุสรณ์ตำบลคอนเจดีย์ ซึ่งอยู่ทิศตะวันตกเฉียงใต้หนองสาหร่ายแห่งนี้ ประมาณ ๔ กิโลเมตร หรือที่ตั้งปัจจุบันของเจดีย์อนุสรณ์นั่นเอง

เรียบเรียง: ผู้จัดทำ

แผนที่สังเขป แสดงที่ตั้งเขตฯ โบราณ
ที่อำเภอพนมทวน จังหวัดกาฬสินธุ์

ความเห็นเกี่ยวกับเส้นทางเดินทัพของ
สมเด็จพระนเรศวรมหาราช

และ

พระมหาอุปราช

ของ

นายตรี อมาตยกุล

การสำรวจภูมิประเทศเพื่อหาเส้นทางเดินทัพ ในสงครามยุทธหัตถี

ระหว่างสมเด็จพระนเรศวรมหาราชกับพระมหาอุปราชา พ.ศ. ๒๑๓๕

โดย

นายตรี อมาตยกุล

ตามที่ท่านประธานอนุกรรมการ ได้ขอให้อนุกรรมการแต่ละคนร่วมแสดงความคิดเห็น ว่าเส้นทางเดินทัพของสมเด็จพระนเรศวรมหาราชและพระมหาอุปราชาแห่งประเทศพม่า ตลอดจนสถานที่ ๆ กองทัพทั้งสองฝ่ายมาปะทะกัน จนกระทั่งจอมทัพทั้งสองฝ่าย ได้กระทำยุทธหัตถี สมควรจะเป็นเส้นทางและสถานที่ใดแน่ เพราะในหนังสือพระราชพงศาวดารมิได้กล่าวเรื่องราวไว้โดยชัดแจ้ง เป็นเหตุให้มีผู้นำมาถกเถียงและแสดงข้อคิดเห็นขัดแย้งกัน ไม่ยุติลงได้ดังนี้

เท่าที่ได้ร่วมไปสำรวจภูมิประเทศและสอบถามชาวบ้านมาด้วยกันแล้ว ผมขอแสดงความคิดเห็นของผมดังต่อไปนี้

๑. สถานที่ตั้งกองทัพทั้งสองฝ่าย

การเดินทัพของพระมหาอุปราชาแห่งประเทศพม่าเข้ามายังประเทศไทย จนกระทั่งมาถึงค่ายอยู่ที่ตำบลตระพังตรุ ซึ่งอยู่ในเขตอำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี ในปัจจุบันนี้ เป็นที่ยอมรับกันโดยทั่วไป ไม่มีฝ่ายใดขัดแย้งกัน และอนุกรรมการคณะนี้ก็ ได้ไปสำรวจภูมิประเทศมาแล้ว เห็นว่าควรจะเป็นไปได้ เพราะการตั้งกองทัพขนาดใหญ่ซึ่งมีจำนวนพลถึง ๕๐๐,๐๐๐ คน (พงศาวดารพม่าว่า ๒๕๐,๐๐๐ คน) นั้น จำเป็นต้องอาศัยน้ำเป็นปัจจัยสำคัญ

เท่าที่ได้ตรวจสอบปรากฏว่าตำบลตระพังตรุ มีสระใหญ่อยู่ข้างวัดตระพังตรุ ๒ สระ เป็นสระน้ำโบราณสระหนึ่ง และขุดขึ้นใหม่อีกสระหนึ่ง พระภิกษุและราษฎรในบริเวณนั้น ได้อาศัยใช้น้ำในสระนี้ ได้ทุกฤดูกาล นอกจากนั้นยังมีแม่น้ำทวนซึ่งอยู่ห่างจากวัดตระพังตรุเพียง ๑ กม. แม่น้ำนี้แม้จะเป็นแม่น้ำเล็ก ๆ แต่ก็ปรากฏว่ามีน้ำมากและน้ำไม่เคยแห้งตลอดทั้งปี ทหาร

และสัตว์พาหนะที่เข้าขบวนมากับกองทัพของพระมหาอุปราชา อาจอาศัยใช้น้ำในแม่น้ำในบิโกล ได้อย่างสะดวกสบาย ฉะนั้นจึงปรากฏว่าพระมหาอุปราชา ได้ค้างค่ายอยู่ที่ตำบลนั้นเป็นเวลาหลายวัน

ส่วนสถานที่ตั้งกองทัพของสมเด็จพระนเรศวรมหาราชนั้น ปรากฏในพระราชนิพนธ์พงศาวดารทุกฉบับว่าตั้งที่ตำบลหนองสาหร่ายหรือทุ่งหนองสาหร่าย เป็นอันว่ากองทัพของสมเด็จพระนเรศวรมหาราชนี้เป็นที่ยึดต่อกันแล้ว ว่าคงที่ตำบลหนองสาหร่ายหรือทุ่งหนองสาหร่าย ไม่มีปัญหาอย่างใด

แต่เนื่องจากปรากฏว่าหนองสาหร่ายนั้นมีอยู่ถึง ๓ แห่ง คือที่ตำบลคอนเจ็ย อำเภอยะนิง จังหวัดกาญจนบุรี แห่ง ๑ อยู่ห่างจากเจ็ยโบราดเสมย์อยู่ระยะซึ่งเป็นเจ็ยคังอยู่ไกลเคียวประมาณ ๓ กิโลเมตร และอยู่ห่างจากวัดคอนเจ็ยไปประมาณ ๕ กิโลเมตร แต่หนองน้ำในแผนที่ของจังหวัดกาญจนบุรีที่เขียนคักไว้ ณ ศาลาข้างองค์เจ็ยนั้น จะเขียนบอกชื่อไว้ว่าเป็นหนองสาหร่ายก็ตาม แต่ได้สอบถามชาวบ้านซึ่งอยู่ไกลเคียงตำบลนั้นบอกว่าชื่อหนองหวาย ไม่ใช่ชื่อหนองสาหร่าย และหนองสาหร่ายแห่งนั้นก็ไม่มีชื่อปรากฏในแผนที่ฉบับอื่นอีกด้วย

หนองน้ำเป็นหนองขนาดเล็ก ทั้งในฤดูแล้งน้ำก็แห้ง ไม่สะดวกในการตั้งกองทัพขนาดใหญ่ซึ่งมีทหารถึง ๕๕๐,๐๐๐ คน และมีสัตว์พาหนะเช่นช้างม้าเป็นจำนวนมาก นอกจากนี้ยังเป็นสถานที่ ๆ อยู่ใกล้ซัดตำบลตระพังตรวยนี้เป็นที่ตั้งกองทัพของพระมหาอุปราชาจนเกินไปเพียงแต่กองทัพทั้งสองฝ่ายมาตั้งเผชิญหน้ากัน รวมเป็นทหารทั้งหมดเกือบ ๑,๐๐,๐๐๐ คนเช่นนี้ ทหารทั้งสองฝ่ายก็จะต้องเข้าไปนั่งคุยกันเล่นในค่ายของแต่ละฝ่ายได้อย่างสบาย เพราะตั้งอยู่ห่างกันเพียง ๕ กิโลเมตรเท่านั้น ยิ่งถ้าส่งกองทัพหน้าซึ่งมีระยะต่ออีกถึง ๑๕-๒๐ กิโลเมตรออกไปข้างหน้าด้วยแล้ว กองทัพหน้าของแต่ละฝ่ายก็จะต้องถอยเข้าไปอยู่หลังแนวที่ตั้งกองทัพหลวงของอีกฝ่ายหนึ่งเป็นระยะทางหลายกิโลเมตรทีเดียว

แม้จะเป็นการรบในสมัยโบราณซึ่งเป็นเวลากว่า ๓๐๐ ปีมาแล้ว ไม่ใช่เป็นยุทธวิธีสมัยใหม่ที่ใช้ปฏิบัติกันในสงครามปัจจุบันก็ตาม แต่ผู้นำทัพก็ต้องศึกษาตำราพิชัยสงครามมาก่อน คงจะไม่โง่งมพอที่จะเดินทัพเข้าไปตั้งเผชิญหน้ากองทัพของข้าศึกซึ่งเขาคงตั้งอยู่ก่อนแล้วเป็นแน่ เพราะจะเป็นเหตุให้ถูกข้าศึกซึ่งมีกำลังมากกว่าหลายเท่าเข้าโอบล้อมและบดขยี้ให้แตกรานไปได้โดยง่ายคาย ยิ่งเป็นสมเด็จพระนเรศวรมหาราชซึ่งได้พระนามว่าเป็นยอด

นักบวชเป็นผู้นำทัพด้วยแล้ว ย่อมจะเห็นได้อย่างแน่ชัดทีเดียวว่าพระองค์คงจะไม่ทรงกระทำ
เช่นนี้เป็นแน่

ฉะนั้นจึงเห็นว่าหนองสาหร่ายแห่งนี้ ที่มีบุคคลกล่าวอ้างว่าเป็นที่ตั้งกองทัพของ
สมเด็จพระนเรศวรมหาราชนั้น ย่อมเป็นไปได้ไม่ได้อย่างแน่นอน

ยังมีหนองสาหร่ายอีกแห่ง ๑ ซึ่งปรากฏในแผนที่การบินเฉพาะดินมาตราส่วน
๑ : ๒๐๐,๐๐๐ ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๕๘ หนองแห่งนี้อยู่ในเขตตำบลระฆังควง (เดิมเรียกตำบล
สะแกอ่างหมู) อำเภอบางปลาม้า จังหวัดสุพรรณบุรี อยู่ห่างจากตำบลระฆังควงอันเป็นที่ตั้ง
กองทัพของพระมหาอุปราชาไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือประมาณ ๔๔.๕ กิโลเมตร ซึ่งผู้
อภิปรายที่กรมประศาสน์ระเบียบอยู่ทอดตัวยู่ที่ไหน เมื่อวันที่ ๓ กุมภาพันธ์ ๒๕๑๖^(๑)
ได้อย่างดี โดยกล่าวว่ากองทัพของพระมหาอุปราชาในตั้งอยู่ที่ตำบลระฆังควง ซึ่งอยู่ใกล้ปาก
ลงไปมาก ทำให้สมเด็จพระนเรศวรมหาราชได้เดินทางย้อนขึ้นไปทางเหนือ ไปตั้งที่หนอง
สาหร่ายอีกแห่งหนึ่งซึ่งอยู่ในเขตอำเภอคอนจักษ์ ไม่พ่วงตรงลงไปทางใต้ ไปตั้งที่หนองสาหร่าย
แห่งนี้ซึ่งเป็นทางตรงและใกล้ที่ตั้งกองทัพของพระมหาอุปราชา เพราะหนองสาหร่ายแห่งนี้
ห่างจากตำบลระฆังควงเพียง ๔๔.๕ กม. เท่านั้น ส่วนหนองสาหร่ายที่อำเภอคอนจักษ์นั้น
ห่างจากตำบลระฆังควงถึง ๖๕ กม.

เรื่องนี้อาจเป็นข้อถกเถียงกันได้ว่า ในทันใดนั้นนั้น นำในท้องทุ่งจะแห่งพอที่จะ
ให้ทหารคลอจนข้ามมาผ่านไปได้หรือไม่ แต่ผู้อภิปรายในวันที่ ๓ มีนาคม ๒๕๑๖ ก็ได้แก้
ข้อซักแย้งนี้ โดยยกระบับพันที่ซึ่งกรมชลประทานได้ทำไว้มาหักล้าง แล้วว่าท้องที่ในบริเวณนั้น
เป็นที่ลุ่มเต็มไปด้วยห้วยหนองคลองบึง ไม่สะดวกในการเคลื่อนกองทัพขนาดใหญ่

ถ้าจะถือว่าสมเด็จพระนเรศวรมหาราชเป็นยอดนักรบ เมื่อถึงคราวคับขันหรือ
ในคราวได้เปรียบในเชิงศึกจริง ๆ แล้ว พระองค์อาจจะสั่งให้กองทัพเคลื่อนเข้าไปในภูมิประเทศ
เช่นนั้นก็ได้ แต่เหตุการณ์เช่นนั้นก็ยังไม่มีปรากฏว่าได้เกิดขึ้น ถ้าจะเคลื่อนกองทัพขนาดใหญ่
เข้าหาศึกก็อย่างกระชั้นชิด โดยที่ทหารและสัตว์พาหนะต้องเคลื่อนที่ฝ่าภูมิประเทศที่เป็นหล่ม
เป็นโคลน ทหารย่อมอึดไว้อีกและเคลื่อนที่ได้ช้า กว่าเจ้าศึกซึ่งได้เข้าศึกก็อาจส่งกำลังเข้า
โจมตีโดยจับพลัน เมื่อเป็นเช่นนั้นก็ต้องสงสัยเลยว่า กองทัพของพระองค์จะตั้งประสพความ

(๑) คณะที่เรอว่าเจ็ดอยู่ทอดตัวยู่ที่อำเภอหนองมะโมง จังหวัดกาญจนบุรี

ปราศอย่างแน่แท้ ฉะนั้นผมจึงคิดว่าพระองค์คงจะไม่ทรงเสด็จกระทำอย่างนี้

มีหลักฐานอยู่อีกอย่างหนึ่งซึ่งผมเห็นว่า สมเด็จพระนเรศวรมหาราชคงจะไม่ทรงเคลื่อนทัพพุ่งตรงมาตั้งหน้าของสาทร่ายแห่งนี้ เพราะในหนังสือพระราชพงศาวดารแทบทุกฉบับกล่าวว่า สมเด็จพระนเรศวรมหาราชเสด็จจากป่าโมกเมื่อเวลา ๑๑ โมง ๓ บาท ซึ่งตรงกับเวลาที่ใช้กันในปัจจุบัน คือ ๕.๑๕ น. แล้วทรงเข้าที่เสวยที่ *ค้ำบละแวก้วละเลาหรือสระแก้วละเล้า*

ค้ำบละแวก้วละเลาในปัจจุบันเรียกค้ำบลดตักแก้ว อยู่ห่างจากอำเภอบึงสามพันไปทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ประมาณ ๑๒ กม. เป็นค้ำบตักที่อยู่กึ่งกลางระหว่างอำเภอบ้าโมกกับอำเภอสายโก้ มีชื่อปรากฏอยู่ในแผนที่ของกรมแผนที่ทหารและแผนที่ของจังหวัดสุพรรณบุรี ราชภูรในระแวกนั้นยังคงเรียกว่าบ้านละแวก้วก็มี ได้สอบถามราชภูรบางคนว่าโฉนดของกรมที่ดินยังคงเรียกว่าบ้านละแวก้วอยู่

ที่ค้ำบลดมีวัดชื่อวัดหลักแก้ว ได้สอบถามท่านเจ้าอาวาสวัดนี้แล้ว ท่านบอกว่าเดิมเรียกวัดละแวก้ว เป็นวัดร้างมาก่อน แต่ได้มีผู้มาสร้างขึ้นใหม่เมื่อประมาณ ๑๐๐ ปีมาแล้ว หน้าที่มีศาลของชนากใหญ่เรียกว่าศาลงหลักแก้วหรือละแวก้วก็เรียก ศาลงนี้เมื่อเวลาไปสำรวจแม้ว่าจะเป็นฤดูแล้ง แต่ก็ได้พบน้ำเต็มศาลง แสดงว่าน้ำไม่ไกลแห่งศาลงทั้งนี้ แม้จะมีการขุดคลองชลประทานผ่านไปใกล้และชักน้ำในคลองนี้ไปช่วยเหลือชาวนาก็กาม

ค้ำบลดหลักแก้วหรือละแวก้วนี้ ถ้าข้อความหนังสือพระราชพงศาวดารว่าสมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงพักไพร่พลเพื่อให้รับประทานอาหารก่อนจะเกินทัพต่อไปแล้ว ก็จะได้เห็นว่าพระองค์คงเสด็จมุ่งขึ้นไปทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือ มิได้มุ่งลงไปทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ เพราะค้ำบลดหลักแก้วอยู่ห่างจากหนองสาทร่ายที่อำเภอบางปลาม้าถึง ๒๘ กม. ทั้งอยู่เหนือหนองสาทร่ายแห่งนี้ขึ้นไป และภูมิประเทศที่จะผ่านไปยังหนองสาทร่ายที่อำเภอบางปลาม้าก็เป็นที่สูงเต็มไปด้วยห้วยหนองคลองบึงไม่สะดวกในการเดินทาง

อนึ่ง เมื่อกองทัพพระมหาอุปราชามาถึงที่ค้ำบลดระพีงศุ ก็ปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารแทบทุกฉบับว่า พระมหาอุปราชาส่งทหารมี ๓๐๐ คนออกลาดตระเวนไปจนถึงค้ำบลดเอกราช ซึ่งอยู่ใต้อำเภอบ้าโมก จังหวัดอ่างทอง ลงมาเล็กน้อย และค้ำบลดบางกะทิง ซึ่งอยู่ในเขตอำเภอสนา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา อาจกล่าวได้ว่ากองลาดตระเวนของพม่าได้ออกตรวจภูมิประเทศและเหตุการณ์แล้วออกไปเป็นบริเวณกว้างขวาง และลาดตระเวนลึกเข้าไปจนถึงชานพระนครศรีอยุธยาทีเดียว

หนองสาหร่ายที่อำเภอบางปลาม้า บ้านจรเข้สามพัน เมืองสุพรรณบุรี ตลอดชั้นไปจนถึงบ้านไร่ซึ่งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของเมืองสุพรรณบุรีประมาณ ๒๐ กม. ก็อาจจะอยู่ในเขตลาคครณะของทวารวดีพม่าก็ได้ แม้จะไม่ได้กล่าวไว้ในหนังสือพระราชพงศาวดารก็ตาม ฉะนั้นถ้าสมเด็จพระนเรศวรทรงตั้งพระทัยเดินทัพเข้าที่ที่ตั้งหนองสาหร่ายที่อำเภอบางปลาม้าจริง ข้าศึกย่อมจะรู้ล่วงหน้าและเข้าโจมตีโดยฉับพลัน ก่อนที่พระองค์จะทรงตั้งค่ายและทรงจักกองทัพเพื่อพร้อมรบได้สำเร็จ

เท่าที่ไปตรวจสอบภูมิประเทศและได้สอบถามชาวบ้านที่มีอายุมากในหมู่บ้านวังน้ำเย็น ซึ่งอยู่ในตำบลมะขามล้ม ตำบลเดียวกับหนองสาหร่ายมาแล้ว ปรากฏว่าหนองแห่งนี้ไม่กว้างใหญ่เท่าใดนัก ในปัจจุบันนี้แห้ง ใกล้เคียงเป็นไร่เป็นนาไปหมดแล้ว ไม่เคยได้ยินใครกล่าวถึงเรื่องการเดินทัพผ่านทั้งฝ่ายไทยและฝ่ายพม่า และไม่เคยพบเห็นโบราณสถานสร้างไว้ใกล้เคียงกับหนองแห่งนี้เลย

ฉะนั้นจึงเห็นว่าหนองสาหร่ายที่อำเภอบางปลาม้า ก็ไม่น่าจะเป็นที่ตั้งกองทัพของสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ทั้งนี้ เนื่องจากไม่มีร่องรอยอย่างใดเหลือปรากฏอยู่เลย อีกประการหนึ่งภูมิประเทศและเหตุการณ์ก็ไม่อำนวยให้สมเด็จพระนเรศวรม้าตั้งค่ายที่บริเวณนี้

ยังมีหนองสาหร่ายอีกแห่ง ๑ ซึ่งอยู่ที่ตำบลกงขี้เหล็ก อำเภอคอนแฉิง จังหวัดสุพรรณบุรี เป็นหนองน้ำกว้างใหญ่และน้ำไม่แห้งตลอดทั้งปี อยู่ห่างจากแม่น้ำบ้านกอยประมาณ ๑ กิโลเมตร หนองนี้อยู่ห่างจากที่ตั้งกองทัพของพระมหาอุปราชาที่ตำบลพังครุไปถึง ๒๕ กม. ฉะนั้นจึงเป็นเหตุให้บุคคลเป็นจำนวนมากสงสัยกันว่า ทำไมสมเด็จพระนเรศวรมหาราชจึงต้องทรงนำกองทัพของพระองค์ ไปตั้งที่นั่น โดยเปรียบเทียบกับข้าศึกอยู่ที่สนามหลวง เมื่อฝ่ายชาติยกทัพมาถึงสนามเสือบ้ำแล้ว เหตุใดจึงต้องย่นขึ้นไปตั้งทัพที่บางซื่อ ทั้งๆ ที่ได้ทราบโดยชัดแจ้งแล้วว่าข้าศึกอยู่ที่สนามหลวง เช่นนี้เป็นต้น

เรื่องนี้ถ้าจะมองเห็น ๑ โดยไม่พิจารณาถึงภูมิประเทศที่จะกองเดินทัพผ่านและเหตุการณ์แวดล้อมต่าง ๆ แล้ว ก็จะต้องเชื่อว่าสมเด็จพระนเรศวรมหาราชไม่น่าจะยกกองทัพย่นขึ้นไปทางเหนือห่างไกลที่ตั้งกองทัพของข้าศึกเช่นนี้เลย แต่การที่สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงยกกองทัพมาตั้งที่หนองสาหร่าย ที่อำเภอคอนแฉิงนั้น เป็นเรื่องที่จะต้องวินิจฉัยตามภูมิประเทศและเหตุการณ์ที่ควรจะเป็นไปได้ โดยพิจารณาถึงเส้นทางเดินทัพ วันและเวลาในการ

เคลื่อนทัพของทั้งสองฝ่าย ก็ถึงของสมเด็จพระนเรศวรมหาราชและของพระมหากุปราชยา ซึ่ง
จะได้อีกต่อไปในข้อ ๒

๒. เส้นทางเดินทัพของสมเด็จพระนเรศวรมหาราชและพระมหากุปราชยา

เส้นทางเดินทัพของสมเด็จพระนเรศวรมหาราชกับพระมหากุปราชยานั้น ใน
พระราชพงศาวดารฉบับต่างๆ กับพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐมีข้อความผิดกันทั้งเส้นทาง
เดินทัพ ตลอดจนศึกราชและวันเวลาในการเคลื่อนทัพ แต่ผมเห็นว่าควรจะยึดถือพงศาวดาร
ฉบับหลวงประเสริฐ ซึ่งเป็นฉบับที่นักประวัติศาสตร์และนักโบราณคดีเชื่อถือกันมากเป็นหลัก
ในการพิจารณา แต่พงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐกล่าวเรื่องราวแต่โดยย่อ เพียงแต่บอกจุด
เริ่มต้นที่ตำบลม่วงหวานและจุดสุดท้ายที่ตำบลหนองสาหร่ายเท่านั้น ถ้าจะอนุโลมโดยถือเอา
รายละเอียดในพระราชพงศาวดารฉบับต่างๆ และพงศาวดารพม่ามาประกอบด้วย ก็อาจทำให้
ข้อแตกต่างและข้อขัดแย้งต่างๆ นั้นพอจะกลมกลืนกันได้ โดยผมจะขอลำดับแต่กองทัพ
ของพระมหากุปราชยาได้เคลื่อนออกจากประเทศพม่าเข้ามาภายในดินแดนของประเทศไทยดังนี้

พระมหากุปราชยาพร้อมด้วยพระเจ้าเชียงใหม่ซึ่งในเวลานั้นเป็นประเทศราชของพม่า
ได้ยกกองทัพออกจากเมืองหงสาวดีอันเป็นเมืองหลวงของพม่าในเวลานั้น พงศาวดารฉบับ
หลวงประเสริฐ ว่าวันศุกร์ แรม ๒ ค่ำ เดือน ๑๒ พ.ศ. ๒๑๓๕ แต่พงศาวดารพม่าว่าเดือนอ้าย
ขึ้น ๗ ค่ำ พ.ศ. ๒๑๓๕ แล้วเดินทัพเข้ามาทางด่านพระเจดีย์สามองค์ โดยมีจำนวนทหารถึง
๕๐๐,๐๐๐ คน (ในพงศาวดารพม่าว่า ๒๕๐,๐๐๐ คน) ช้างเครื่อง ๗๐๐ (พม่าว่า ๑,๕๐๐)
ม้า ๓,๐๐๐ (พม่าว่า ๒๐,๐๐๐) การที่พม่าได้เคลื่อนกองทัพเข้ามาทางนี้แต่ทางเดียว โดยมุ่งหวัง
จะเข้ากำลังที่เหนือกว่าไทยมาก เข้าโจมตีทะลุทะลวงเข้ามาให้ถึงกรุงศรีอยุธยาอันเป็นราชธานี
ของไทยโดยเร็วที่สุด เพราะการเดินทัพเข้ามาทางด่านเจดีย์สามองค์นั้นใกล้กว่าที่จะเข้ามาทาง
ด่านแม่ละเมามาก และการเข้ามาทางด่านแม่ละเมาก็จะต้องปะทะกับกองทัพของหัวเมืองใหญ่ ๆ
ของไทยหลายเมืองกว่าจะเข้าถึงฐานพระนครศรีอยุธยาได้

พอถึงเดือนอ้าย ขึ้น ๑๑ ค่ำ สมเด็จพระนเรศวรมหาราชก็ทรงได้รับโบบอกจาก
เจ้าเมืองกาญจนบุรีว่า พระมหากุปราชยากับพระเจ้าเชียงใหม่ยกพลมาถึงเมืองกาญจนบุรี
(คือเมืองกาญจนบุรีเก่าซึ่งตั้งอยู่ที่ตำบลลาดหญ้า ห่างจากตัวเมืองกาญจนบุรีในปัจจุบันไปทาง

รูปที่ ๓๑ หนองสาหร่าย ตำบลดอนเจดีย์ อำเภอศรีประจันต์ จังหวัดสุพรรณบุรี

รูปที่ ๓๒ คลองหลักแก้วหรือละแก้ว จังหวัดอ่างทอง มีน้ำตลอดปี

รูปที่ ๓๓ คลองเอกราช ปรากฏในพระราชพงศาวดารว่าทหารม้าของพม่ามาถาดตระเวนถึงบริเวณนี้

รูปที่ ๓๔ แม่น้ำสุพรรณ ตรงท่าหัวอุ้งทอง

ทิศตะวันตกเฉียงเหนือประมาณ ๒๐ กม.) กำลังทำสะพานข้ามแม่น้ำอยู่ ขณะนั้นสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ได้เตรียมกองทัพที่จะยกไปตีประเทศเขมรพร้อมอยู่แล้ว จึงโปรดให้พระยาอมรินทรฤาษี เจ้าเมืองราชบุรี แยกทหาร ๕๐๐ คนขึ้นไปข่มขู่ ถ้าข้าศึกข้ามสะพานไปพบคแล้ว ให้เผาสะพานทิ้งเสียให้จงได้

เมื่อพระมหาอุปราชาค่อยเคลื่อนทัพเข้ามาถึงเมืองกาญจนบุรี ไม่เห็นมีผู้ใดต่อสู้ จึงได้เข้าตั้งค่ายและประทับแรมอยู่ ณ เมืองนั้น ๑ คืน แล้วสั่งให้ทหารออกเที่ยวจับชาวบ้านเพื่อจะสอบถามข่าวคราวทางฝ่ายไทย แต่ทหารก็จับชาวบ้าน ไม่ได้สักคนเพราะ ได้เห็นเข้าป่าเข้าถ้ำไปหมด รุ่งขึ้นพระมหาอุปราชาก็ได้เคลื่อนทัพมาอย่างช้าๆ และด้วยความระมัดระวัง ไทยเกินทัพเข้ามาทางตำบลพนมทวนเรือขึ้นมาจนถึงตำบลตระพังตรุ และได้ตั้งทัพอยู่ ณ ตำบลนี้ปรากฏในพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐว่าพระมหาอุปราชามากิ่งที่ตำบลตระพังตรุในคืนนี้ แต่ไม่ได้บอกวันเวลาที่มาถึงตำบลนี้แต่เมื่อใด ในพงศาวดารฉบับอื่น ๆ กล่าวไว้ว่า เมื่อพระมหาอุปราชามาถึงก็ส่งกองทัพมาจำนวน ๓๐๐ คน ออกลาดตระเวนไปจนถึงตำบลเอกราชและตำบลบางกะทิงว่าจะมีกองทัพของไทยออกมาตั้งรับอยู่ ณ ที่ใดบ้าง

ต่อจากนั้นก็ไม่มีรายการเดินทัพและข่าวคราวการเคลื่อนไหวของกองทัพพระมหาอุปราชาก็มากล่าวอีกครั้งหนึ่งก็คือชนเคลื่อนทัพเข้าทำยุทธหัตถีกับสมเด็จพระนเรศวรมหาราช เมื่อได้ตรวจดูวันและเวลาที่สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงเคลื่อนทัพออกจากตำบลม่วงหวาน จนกระทั่งได้ทรงกระทำยุทธหัตถีกับพระมหาอุปราชาก็ที่ตำบลหนองสาหร่ายแล้วทำให้วินิจฉัยได้ว่าพระมหาอุปราชาคงจะตั้งทัพอยู่ที่ตำบลตระพังตรุเป็นเวลาไม่น้อยกว่า ๓๐ วัน และได้ส่งกองลาดตระเวนออกไปตรวจภูมิประเทศและเหตุการณ์อยู่ตลอดเวลาโดยไม่ประมาทเพราะพระมหาอุปราชาทรงทราบ ได้คิดว่าสมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงเป็นผู้เชี่ยวชาญในกลยุทธ์เป็นอย่างยิ่ง

แต่การเคลื่อนทัพของสมเด็จพระนเรศวรมหาราชนั้น มีข้อคิดแยกแวกต่างกันในระหว่างพระราชพงศาวดารฉบับต่างๆ กับพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐ ทั้งในทางพลความและสถานที่ แต่ผมขอชี้คือพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐเป็นหลัก ส่วนพลความนั้นอาจนำเอาข้อความในพระราชพงศาวดารฉบับต่างๆ มารวมกล่าวไว้ด้วย เพื่อเป็นช่องทางให้วินิจฉัยได้ง่ายขึ้น

พงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐกล่าวว่ สมเด็จพระนเรศวรมหาราชเสด็จทางชลมารคไปพื้นไม้ข่มนามที่ทุ่งลุมพลีอันเป็นทุ่งใหญ่อยู่ใกล้วัดกุเขาทอง เมื่อวันอาทิตย์ขึ้น ๔ ค่ำเพลารุ่งแล้ว ๔ นาฬิกา ๒ บาท ซึ่งคิดเทียบตามเวลาที่ใช้กันในปัจจุบันก็คือ ๑๐.๑๒ น. พอทรงพื้นไม้ข่มนามที่ทุ่งลุมพลีเสร็จแล้ว ก็ไปตั้งทัพชัยที่ *ตำบลม่วงหวาน*

ตำบลม่วงหวานนี้ไม่มีปรากฏในแผนที่ที่ได้นำติดตัวไปด้วย คณะอนุกรรมการใต้พระเวณสอบถามมาหลายอำเภอ ทั้งในจังหวัดสุพรรณบุรีและจังหวัดอ่างทอง ก็ปรากฏว่าไม่มีผู้ใดรู้จัก ครั้นซากลับได้แวะที่วัดกุเขาทอง จังหวัดพระนครศรีอยุธยา สอบถามเจ้าอาวาสวัดนั้น *ได้ความว่ามีวัดม่วงหวานอยู่ห่างจากวัดกุเขาทองประมาณ ๔ กม. แต่ไม่มีตำบลม่วงหวาน* วัดม่วงหวานอยู่ในตำบลมหาพราหมณ์ อำเภอบางบาล จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

ผมได้ตรวจดูแผนที่กรุงเก่ามาตราส่วน ๑ : ๕๐,๐๐๐ ซึ่งกรมแผนที่ทหารบกได้สำรวจเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๘ และได้พิมพ์ที่กรมแผนที่ทหารบกในปีเดียวกัน ปรากฏว่ามีวัดม่วงหวาน ตั้งอยู่ริมคลองหัวสะพานซึ่งเป็นคลองเล็กๆ แยกจากคลองบ้านกุ่มไปทางทิศตะวันตก อยู่ห่างจากเกาะเมืองหรือตัวจังหวัดพระนครศรีอยุธยาประมาณ ๔ กม.

ฉะนั้นจึงเป็นอันเชื่อได้ว่าในรัชสมัยสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ท้องที่รอบบริเวณวัดนี้คงจะเรียกว่าตำบลม่วงหวาน เหมือนดังที่พงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐได้กล่าวไว้ เพราะยังมีชื่อบ้านม่วงหวานอยู่ในแผนที่ทหารมาตราส่วน ๑ : ๕๐,๐๐๐ พิมพ์ พ.ศ. ๒๔๕๘ ปรากฏอยู่ แต่จะมาเปลี่ยนชื่อใหม่แต่เมื่อไฉน ยังไม่สามารถจะสอบค้นได้ เนื่องจากมีเวลาจำกัด และยังไม่มีโอกาสออกไปสำรวจภูมิประเทศและสอบถามชาวบ้านในตำบลนั้นและตำบลข้างเคียง

สมเด็จพระนเรศวรมหาราชคงประทับแรมอยู่ที่ตำบลม่วงหวาน เพื่อทรงจัดกำลังกองทัพของพระองค์ให้พร้อมรบได้ เป็นเวลา ๓ คืน รุ่งขึ้นวันพุธ ขึ้น ๑๒ ค่ำ เดือนยี่ เวลารุ่งแล้ว ๒ นาฬิกา ๔ บาท ซึ่งตรงกับเวลา ๘.๕๔ น. ตามเวลาในปัจจุบัน จึงเสด็จนำกองทัพโดยทางชลมารคขึ้นไปทางเหนือ ต่อจากนั้นปรากฏในพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐว่าเสด็จออกรบพระมหาอุปราชที่ตำบลหนองสาหร่าย เมื่อวันจันทร์ แรม ๒ ค่ำ เดือนยี่ เวลารุ่งแล้ว ๕ นาฬิกา ๓ บาท ซึ่งตรงกับเวลา ๑๑.๑๘ น. ในเวลาปัจจุบัน รวมระยะเวลาที่สมเด็จพระนเรศวรมหาราชได้เสด็จจากตำบลม่วงหวาน ไปจนถึงเวลาที่ได้ทรงทำยุทธหัตถี

กับพระมหาอุปราชที่ตำบลหนองสาหร่าย ก็จะเป็นจำนวน ๕ คับ หรือถ้าคิดเป็นวันก็จะได้ ๖ วันพอดี

การที่สมเด็จพระนเรศวรมหาราชเสด็จโดยทางบกจากตำบลม่วงหวาน ไปจนถึงตำบลหนองสาหร่ายนั้น มีปัญหาว่าจะเสด็จโดยเส้นทางใด ถ้ายึดถือตามพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐแล้ว ก็คงสามารถจะทราบได้ เพราะได้กล่าวไว้แก่จุดเริ่มต้นคือที่ตำบลม่วงหวาน และจุดสุดท้ายคือที่ตำบลหนองสาหร่ายเท่านั้น ทั้งสองจุดนี้ก็จะต้องใช้เวลาเดินทางหลายวัน และต้องอาศัยภูมิประเทศที่เป็นที่ค่อนข้างแห้งที่กองทหารตลอดจนสัตว์พาหนะในกองทัพจะผ่านไปได้ ฉะนั้นจึงควรจะได้พิจารณาเส้นทางตามพระราชพงศาวดารฉบับต่างๆ ประกอบด้วย เพราะเส้นทางเดินทัพของสมเด็จพระนเรศวรมหาราชนั้น ในพระราชพงศาวดารฉบับต่างๆ ได้กล่าวไว้พิสดารว่าพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐ

พระราชพงศาวดารฉบับต่างๆ ที่กล่าวถึงเส้นทางเดินทัพของสมเด็จพระนเรศวรมหาราชนั้นก็มีความคล้าย ๆ กัน ผมจึงขอคัดคือพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาเป็นหลัก และนำมากล่าวอ้างเพียงฉบับเดียว เพราะรู้สึกว่าการฉบับนี้จะมีข้อความละเอียดพิสดารกว่าฉบับอื่น ๆ

ในพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาว่าว่า “บัดนี้ทัพเตรียมอยู่ ณ ท้องบางซวกพร้อมอยู่แล้ว ให้ยกไปตั้งปากโมก (หรือป่าโมก) เอาแต่ทัพหัวเมืองทวิจัตวา ๒๓ หัวเมือง เป็นคน ๕๐,๐๐๐ ให้พระยาศรีไสยณรงค์เป็นแม่กอง ให้พระยาราชฤทธานนท์เป็นยกกระบัตร ยกไปตั้งรับหน้าวัดที่ตำบลทุ่งหนองสาหร่าย” แต่ไม่ได้บอกเวลาที่สมเด็จพระนเรศวรมหาราชโปรดให้ยกไป

การย้ายที่ตั้งกองทัพจากทุ่งบางซวกไปตั้งที่ป่าโมกนี้ ในพระราชพงศาวดารไม่ได้บอกไว้ว่าไปทางบกหรือไปทางเรือ ถ้าเดินบกไปก็ต้องเข้าใจว่าท้องทุ่งแคว้นนั้นคงจะแห้งพอที่กองทหารขนาดใหญ่จะเดินฝ่าไปได้จนถึงป่าโมก แต่ผมเห็นว่าการเคลื่อนย้ายกองทัพจากที่ที่ตั้งแห่งหนึ่งไปยังที่ตั้งอีกแห่งหนึ่ง อาจจะมอบให้นายทัพนายกองคุมไป โดยจะไปทางเรือบ้างและไปทางบกบ้างก็ได้ แล้วแต่แม่ทัพนายกองคนใดจะกำหนดให้ทหารในความควบคุมของตนเคลื่อนไปโดยทางใดที่ตนเห็นว่าสะดวก โดยไม่จำเป็นต้องรอไปพร้อมกัน กองทหาร

ที่จะไปเข้าที่ตึกที่ป่าโมกนั้น ก็น่าจะไปถึงก่อนที่สมเด็จพระนเรศวรมหาราชเสด็จอย่างน้อยก็ ๑ วัน คือไปถึงวันเสาร์ ขึ้น ๑๐ ค่ำ เดือนนี้

ส่วนสมเด็จพระนเรศวรมหาราชกับสมเด็จพระเอกาทศรถนั้น ได้เสด็จโดยทางเรือจากพระนครศรีอยุธยาตรงไปป่าโมกเมื่อวันอาทิตย์ ขึ้น ๑๑ ค่ำ เดือนนี้ เพลารุ่งแล้ว ๒ นาฬิกา ๕ บาท หรือเวลา ๘.๓๐ น. ตามเวลาในปัจจุบัน เมื่อเสด็จไปถึงป่าโมกคงจะเป็นเวลาประมาณ ๑๔.๐๐ น. เพราะปรากฏในพงศาวดารฉบับต่างๆว่า เวลา ๑๔.๒๔ น. ทรงจัดกองทัพ และประทับแรมอยู่ที่ป่าโมก ๑ คืน

รุ่งขึ้นคือวันจันทร์ ขึ้น ๑๒ ค่ำ เดือนนี้ ทรงเคลื่อนทัพออกจากป่าโมกเวลา ๕.๑๘ น. เสด็จไปทางทิศตะวันตกของป่าโมก ไปเข้าที่เสวยที่ตำบลบ้านละแก้วละเลาซึ่งอยู่ห่างจากป่าโมกประมาณ ๑๘ กม. อาจใช้เวลาเดินทางอย่างน้อยก็ประมาณ ๔ ชั่วโมงครึ่ง คงจะเสด็จถึงตำบลบ้านละแก้วละเลาประมาณ ๑๐.๐๐ น.

บ้านละแก้วละเลานี้ อยู่ห่างจากหนองสาหร่ายที่อำเภอบางปลาม้าประมาณ ๒๕ กม. ถ้าดูในแผนที่ก็ปรากฏว่าอยู่เหนือหนองสาหร่ายที่อำเภอบางปลาม้าขึ้นไปมาก และอยู่เหนือระดับเมืองสุพรรณบุรีขึ้นไปอีก ส่วนหนองสาหร่ายที่อำเภอคอนเจดีย์ซึ่งอยู่เหนือขึ้นไปอีกนั้น อยู่ห่างจากบ้านละแก้วละเลาประมาณ ๓๐ กม. เป็นระยะทางใกล้เคียงกัน

โดยเฉพาะบริเวณหนองสาหร่ายที่อำเภอบางปลาม้านั้นเป็นที่ลุ่ม ในแผนที่บางฉบับไม่มีชื่อหนองแห่งนี้ ได้ตรวจดูในแผนที่ทหารมาตราส่วน ๑ : ๒๕,๐๐๐ แล้ว ปรากฏว่าพื้นที่ที่ขอบหนองสูงจากระดับน้ำทะเลเพียง ๒ เมตร ส่วนที่บ้านละแก้วละเลานั้นสูง ๔ เมตร แล้วลาดต่ำลงมาทางหนองสาหร่ายแห่งนี้ โดยมีระดับต่างกันคือสูง ๓ เมตรบ้าง และ ๔ เมตรบ้าง ส่วนหนองสาหร่ายที่อำเภอคอนเจดีย์นั้นสูงกว่าระดับน้ำทะเลถึง ๘ เมตร

ถ้าสมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงมีพระราชประสงค์ที่จะนำกองทัพไปเข้าตึกที่หนองสาหร่าย ที่อำเภอบางปลาม้าแล้ว เมื่อเสด็จจากป่าโมกก็คงจะไม่เสด็จผ่านบ้านละแก้วละเลาเป็นแน่ คงจะเสด็จเฉียงลงไปทางใต้ตรงไปยังหนองสาหร่ายที่อำเภอบางปลาม้าทีเดียว อุปสรรคและข้อขัดข้องในเรื่องนี้ผมได้กล่าวไว้ในข้อ ๑ ซึ่งว่าด้วยที่ตั้งทัพของสมเด็จพระนเรศวรมหาราชและพระมหาอุปราชาโดยละเอียดแล้ว จึงจะไม่นำมาพิจารณาในข้อ ๒ นอก จะพิจารณาแต่เฉพาะเส้นทางเดินทัพของสมเด็จพระนเรศวรมหาราชซึ่งมุ่งไปยังหนองสาหร่าย ที่อำเภอคอนเจดีย์โดยเฉพาะเท่านั้น

ปรากฏในพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาว่า เมื่อสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ตลอดจนไพร่พลในกองทัพเสวยและรับประทานอาหารเสร็จแล้ว ก็เสด็จออกไปตามท้องทุ่ง เพลิดเพลินพระอาทิตย์ทรงกลด รัชชางพระที่นั่งไปจนบ่ายสามโมง พอกระทั่งถึงกองหน้าซึ่งตั้งอยู่ตำบลหนองสาหร่าย เสด็จประทับเกยใต้ฉายา ไม่ประทับใหญ่อันสติเหนียวชมปลวัก เช่นนี้ถ้าผู้ที่ไม่ได้พิจารณาถึงระยะทางว่า จากตำบลละแวกละแวกถึงหนองสาหร่ายนั้นห่างกันเท่าใดแล้ว ก็จะทำให้เข้าใจว่าสมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงคืนทัพจากบ้านละแวกละแวกไปหนองสาหร่ายโดยใช้เวลาเพียง ๔ ชั่วโมงเท่านั้น ซึ่งความจริงแล้วจะเป็นไปไม่ได้เลย

สมมติว่าสมเด็จพระนเรศวรมหาราชเสด็จออกจากบ้านละแวกละแวก เวลา ๑๑.๐๐ น. คือเสด็จจากบ้านโมกถึงบ้านละแวกละแวกประมาณเวลา ๑๑.๐๐ น. โดยกำหนดให้พักไพร่พลให้รับประทานอาหารเช้าเพียง ๑ ชั่วโมง ถ้าจะเดินทางให้ถึงหนองสาหร่ายที่อำเภอคอนเจดีย์โดยใช้เวลาเพียง ๔ ชั่วโมง สมกติกว่าจะไม่ถึงเป็นแน่ เพราะหนองสาหร่ายอยู่ห่างจากบ้านละแวกละแวกถึง ๓๐ กม. อย่ว่าแก่กองทัพขนาดใหญ่เลย แม้กินธรรมชาติซึ่งเดินได้เร็วกว่ากองทัพ ก็ไม่สามารถจะเดินให้ถึงได้ภายในกำหนดระยะเวลา ๔ ชั่วโมง

ฉะนั้นผมจึงเห็นว่าสมเด็จพระนเรศวรมหาราชคงจะต้องทรงพักไพร่พลแรมคืนที่ใดที่หนึ่งก่อนที่จะถึงหนองสาหร่ายเป็นแน่ สถานที่ที่เหมาะสมสำหรับพักไพร่พลแรมคืนนั้น เห็นว่าควรจะเป็นที่บ้านสามโก้ เพราะหมู่บ้านตั้งอยู่ห่างจากบ้านละแวกละแวกเพียง ๑๕ กม. ใช้เวลาเดินทางเพียง ๔ ชั่วโมงก็ถึง การเดินทางไปทางบ้านสามโก้นั้นนับว่าสะดวกเพราะเป็นทางตอน คืออยู่สูงกว่าระดับน้ำทะเลตั้งแต่ ๕-๑๐ เมตร ฉะนั้นท้องทุ่งในเส้นทางที่ผ่านไปใจกลางเดือนน้ำคงจะแห้งสนิท พื้นแผ่นดินไม่เป็นโคลนเป็นตม สะดวกในการเดินทาง

สำหรับภูมิประเทศของบ้านสามโก้นั้น ปรากฏว่ามีหนองน้ำใหญ่อยู่แห่งหนึ่ง และมีหนองเล็ก ๆ อยู่หลายแห่ง และหนองน้ำที่บ้านสามโก้นั้น ในฤดูแล้งน้ำก็ไม่แห้ง เท่าที่ได้สอบถามนายอำเภอสามโก้แล้ว ปรากฏว่าที่เรียกว่าบ้านสามโก้นั้นมีอยู่ ๒ หมู่ คือหมู่ที่ ๑ อยู่ขอบหนองทางทิศตะวันตกชนตำบลสามโก้ ส่วนหมู่ที่ ๒ ซึ่งอยู่ทางขอบหนองทางทิศตะวันออกนั้น ชนตำบลอกรม ที่ตั้งอำเภอสามโก้ในปัจจุบันนี้ตั้งอยู่ที่บ้านซึ่งเดิมเรียกว่าบ้านคอนมกคำแต่ครั้งเมื่อมาตั้งที่ว่าการอำเภอที่นี้เลยเรียกกันเป็นบ้านสามโก้ไปตามชื่ออำเภอ

การที่ได้สันนิษฐานว่าสมเด็จพระนเรศวรมหาราชเสด็จมาพักไพร่พลแรมคืนที่บ้านสามโก้ยังไม่เคยมีผู้ใดได้เคยคาดคิดหรือเคยกล่าวถึงมาก่อน เป็นความคิดเห็นของผมแต่ผู้เดียวที่ได้ไปสำรวจภูมิประเทศ ประกอบกับระยะเวลาเดินทางที่กล่าวไว้ในพระราชพงศาวดาร ซึ่งคิดว่าควรจะเป็นไปได้เช่นนั้น ทั้งนี้อาจจะถูกหรืออาจจะผิดก็ได้ ฉะนั้นจึงใคร่ขอเสนอให้อนุกรรมการทุกท่านได้โปรดพิจารณากันโดยทั่วถึงด้วย

ระยะทางจากบ้านสามโก้ไปยังหนองสาหร่ายที่อำเภอคอนเจดีย์ก็ประมาณ ๑๕ กม. แต่มีแม่น้ำที่จะต้องข้ามไปถึง ๒ แห่ง คือแม่น้ำสุพรรณแห่ง ๑ กับแม่น้ำบ้านคอยอีกแห่ง ๑ สมเด็จพระนเรศวรมหาราชอาจจะต้องใช้เวลาเดินทางอย่างน้อยก็ ๖ หรือ ๗ ชั่วโมง กว่าจะเสด็จไปถึงหนองสาหร่าย เพราะกองทัพที่จะข้ามแม่น้ำแต่ละแห่งนั้น ก็ต้องเสียเวลานานพอสมควร

ภูมิประเทศในคอนเจดีย์ย่อมไม่ใช่อุปสรรคในการเดินทาง เพราะปรากฏว่าเป็นที่คอนแทบทั้งนั้น แต่การที่จะข้ามแม่น้ำสุพรรณซึ่งเป็นแม่น้ำใหญ่นั้น จะข้ามที่ตรงไหน เพื่อให้แน่ใจว่ากองทัพขนาดใหญ่ซึ่งมีช้างม้าเข้าขบวนมากานั้น ควรพิจารณาถึงท่าที่จะต้องใช้ข้ามแม่น้ำไปด้วย

การข้ามแม่น้ำท่าจีนหรือที่เรียกกันทางตันน้ำว่าแม่น้ำสุพรรณ ไปยังอำเภอศรีประจันต์นั้น มีท่าข้ามอยู่แห่งหนึ่งซึ่งเป็นที่ที่มีเกวียนและสัตว์พาหนะใช้ข้ามกันมาแต่โบราณ เรียกว่า ท่าท้าวอุทอง ทำนี้อยู่ในบริเวณบ้านพังม่วง ตำบลวังน้ำซับ เหนือที่ซึ่งว่าการอำเภอสามโก้ไปประมาณ ๑๐ กม. ในปัจจุบันมีวัดตั้งอยู่ทางฝั่งตะวันตกของท่าข้าม เรียกว่าวัดพังม่วง เป็นวัดสร้างใหม่

เมื่อไปตรวจภูมิประเทศในบริเวณนั้น ได้พบว่าในปัจจุบันมีน้ำเต็มฝั่ง ไม่มีทางลัดที่จะให้ช้างม้าขึ้นฝั่งได้ ทั้งน้ำก็ลึกจนเรือยนต์สามารถแล่นเข้ามาได้โดยสะดวก จึงทำให้สงสัยว่าอาจจะไม่เหมาะที่กองทัพขนาดใหญ่จะใช้เป็นท่าข้าม แต่เมื่อได้สอบถามชาวบ้านและปลัดเจ้า อติศัลย์อำเภอคอนเจดีย์ซึ่งเป็นผู้ นำทางไป ปรากฏว่าก่อนที่กรมชลประทานจะได้สร้างประตูน้ำโพธิ์พระยาในแม่น้ำสุพรรณขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕ แม่น้ำสุพรรณทางตอนเหนือจังหวัดสุพรรณบุรีขึ้นไป ในระหว่างเดือนยี่ถึงเดือนห้า น้ำจะลดลงไปมาก คงมีน้ำขังอยู่เพียงแค่หัวเข่าเท่านั้น และท้องน้ำก็เป็นทราย สามารถจะเดินลุยข้ามฟากแม่น้ำไปได้อย่าง

สะดวกสบาย แม้บริเวณที่บรรพทุกของหนักและสัตว์พาหนะก็สามารถข้ามไปได้สะดวกจึงทำให้คิดว่าสมเด็จพระนเรศวรมหาราชอาจทรงนำทัพข้ามฟากที่บริเวณนี้ก็ได้ และการข้ามฟากคงจะไม่รอน้ำแต่เฉพาะที่ตรงท่าข้ามเพียงแห่งเดียวเท่านั้น คงจะกระจายไพร่พลข้ามไปหลายแห่งเพื่อความสะดวกและรวดเร็ว เพราะท้องน้ำเป็นหินทรายทั้งนั้น สามารถจะข้าม ณ ที่ใดที่หนึ่งก็ได้ แต่ที่ข้ามที่บริเวณนี้ก็คงเนื่องจากเป็นทางใกล้หนองสาหร่ายที่อำเภอคอนเจดีย์ และเส้นทางที่จะเดินไปยังหนองสาหร่ายก็เป็นที่ย่อม สามารถจะเดินทัพไปได้โดยสะดวก เท่าที่ได้ตรวจดูในแผนที่แล้วปรากฏว่าท่าท้าวอยู่ตอนเหนือได้ระดับที่ถึงหนองสาหร่ายที่อำเภอคอนเจดีย์ลงมาไม่มากนัก

เมื่อข้ามแม่น้ำสุพรรณแล้ว ก็มีแม่น้ำสายเล็กๆ อีกสายหนึ่งขวางกั้นอยู่ คือแม่น้ำบ้านคอย แม่น้ำนี้ก็คือแม่น้ำเดียวกับแม่น้ำจะเซตามพันซึ่งไหลไปบรรจบกับแม่น้ำสุพรรณทางตะวันออกเฉียงใต้ของอำเภอสองพี่น้อง ห่างจากอำเภอนี้ประมาณ ๑๒ กิโลเมตร ในปัจจุบันแม่น้ำสายนี้กินเขินหมด สายน้ำลึกเป็นห้วงเป็นคอก บางแห่งก็กลายเป็นไร่เป็นนาไป แต่คอกบนของลำน้ำที่เรียกว่าแม่น้ำบ้านคอยคอกใกล้หนองสาหร่ายนั้น เท่าที่ได้ไปสำรวจพบว่ามีน้ำขังอยู่ ได้สอบถามชาวบ้านในบริเวณนั้น ได้ความว่าแม่น้ำคอกนี้มีน้ำขังอยู่ตลอดปี

แม่น้ำบ้านคอยมีท่าข้ามอยู่แห่งหนึ่ง เรียกว่า ท่าคอย เป็นท่าข้ามเกวียนและสัตว์พาหนะก็มาแต่โบราณ ในปัจจุบันก็ยังใช้เป็นท่าข้ามของสัตว์พาหนะและรถบรรทุกข้าวอยู่ท่านี้อยู่ทางทิศใต้ของถนนคอนเจดีย์-ศรีประจันต์ ประมาณ ๔-๕ กม. เท่าที่ได้ไปสำรวจภูมิประเทศมาแล้วปรากฏว่า ยังมีรถบรรทุกและรอดเท้าสัตว์พาหนะอยู่ทั่วไปในบริเวณท่าข้าม ซึ่งกว้างประมาณ ๒๐๐ เมตร ที่ตรงนี้เป็นห้วงน้ำกว้างมีน้ำขังอยู่ แต่น้ำลึกเพียงแค่หัวเข่าเท่านั้นและท้องน้ำก็เป็นทราย สะดวกที่จะนำสัตว์พาหนะข้ามไป จึงได้ใช้เป็นท่าข้ามกันเรื่อยมา

พอพื้นแม่น้ำบ้านคอยไปแล้ว กองทัพของสมเด็จพระนเรศวรมหาราชก็คงเดินไปได้โดยสะดวกจนถึงหนองสาหร่ายที่อำเภอคอนเจดีย์ ทั้งนี้เพราะไม่มีแม่น้ำอื่นใดขวางกั้นอีก ถ้าสมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงออกจากบ้านสามโก้เวลา ๕.๐๐ น. ก็จะเสด็จถึงหนองสาหร่ายประมาณไม่เกิน ๑๒.๐๐ น. ของวันศุกร์ ขึ้น ๑๔ ค่ำ เดือนนี้

เมื่อคิดเทียบวันและเวลาในพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐแล้ว ก็ปรากฏว่าสมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงมีเวลาจัดกองทัพ เพื่อพร้อมรบกับพระมหาอุปราชาเป็นเวลา

๒ วัน ครึ่ง กว่าจะถึงวันเวลาที่ทรงทำยุทธหัตถีกับมหาอุปราชาในวันจันทร์ แรม ๒ ค่ำ เดือนนี้ เวลารุ่งแล้ว ๕ นาฬิกา ๓ บาท ซึ่งตรงกับเวลาปัจจุบัน ๑๑.๑๘ น.

๓. สงครามยุทธหัตถี

ในพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขากล่าวไว้ว่า เมื่อสมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงทราบข่าวว่า พระมหาอุปราชายกกองทัพมาถึงตำบลตระพังตรุและตั้งมั่นที่ตำบลนั้นแล้ว ก็โปรดให้ย้ายกองทัพที่เตรียมพร้อมอยู่ ณ ที่บางซวกเพื่อจะยกไปตีประเทศเขมร ไปตั้งรับพลที่ตำบลปากโมกแล้วโปรดให้พระยาศรีไสยณรงค์เป็นแม่กอง พระยาราชฤทธาณห์เป็นยกกระบัตร มีกำลังพล ๕๐,๐๐๐ คน ยกไปตั้งรับชาติก็อยู่ ณ ตำบลทุ่งหนองสาหร่าย ไม่ปรากฏว่ากองลาดตระเวนของพม่าได้พบกองทัพของพระยาศรีไสยณรงค์ ณ ตำบลนี้ จนกระทั่งสมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงยกกองทัพไปถึงกองม้าคอแหงของพม่า จึงได้พบ และรีบไปรายงานให้พระมหาอุปราชาทราบ

เท่าที่ได้พิจารณาระยะเวลาทางระหว่างตำบลตระพังตรุอันเป็นที่ตั้งกองทัพของพระมหาอุปราชา กับตำบลหนองสาหร่ายอันเป็นที่ตั้งกองทัพของสมเด็จพระนเรศวรมหาราชแล้ว ปรากฏว่าอยู่ห่างกัน (วัดระยะโดยทางตรง) ถึง ๖๕ กม. ถ้าพระมหาอุปราชาซึ่งเป็นฝ่ายเข้าตี จะเคลื่อนกองทัพออกจากที่ตั้งที่ตำบลตระพังตรุโดยใช้เวลาเพียง ๕-๖ ชั่วโมง ก็ปะทะกับกองทัพของสมเด็จพระนเรศวรมหาราชจนจอมทัพทั้งสองฝ่ายได้ทำยุทธหัตถีกัน ตามที่พระราชพงศาวดารฉบับต่าง ๆ ได้กล่าวไว้ นั้น ย่อมเป็นไปได้อย่างแน่นอน เพราะกองทัพขนาดใหญ่ในสมัยโบราณไม่มียานยนต์สำหรับบรรทุกทหารให้เคลื่อนที่ได้รวดเร็วเหมือนอย่างในปัจจุบัน ต้องเดินไปด้วยเท้า ฉะนั้นจึงไม่สามารถจะเคลื่อนที่ไปได้เกินวันละ ๒๐-๒๕ กม. ระยะทางที่ห่างกันถึง ๖๕ กม. นั้น จำเป็นจะต้องใช้เวลาเคลื่อนทัพไม่ต่ำกว่า ๓ วัน

ถ้าคิดวันและเวลาที่พงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐได้กล่าวไว้ตามที่ได้แสดงไว้แต่ก่อนต้นแล้วยิ่งทำให้ผมแน่ใจว่าสมเด็จพระนเรศวรมหาราชจะต้องทรงนำกองทัพมาตั้งที่ตำบลหนองสาหร่ายที่อำเภอคอนเจดอันนี้จริง เพราะว่าถ้าทรงนำกองทัพเข้าที่ตั้งที่หนองสาหร่ายอำเภอบางปลาม้าตามที่บางท่านเข้าใจกันแล้ว พระมหาอุปราชาก็จะใช้เวลาเคลื่อนกองทัพเพียงวันเดียวเท่านั้น วันรุ่งขึ้นก็คงได้รับกันแล้ว เพราะระยะทางจากตำบลตระพังตรุถึงหนอง

รูปที่ ๓๕ แม่น้ำบ้านคอย ตรงท่าข้ามที่เรียกว่า ท่าคอย แม่น้ำดอนนดิน
 ท้องน้ำเป็นทรายสามารถเดินข้ามไปได้สะดวก ปัจจุบันยังเป็นทางข้ามของสัตว์และพาหนะ

รูปที่ ๓๖ โบสถ์วัดพังมวง ที่บ้านพังมวง ตำบลบ้านไร่ อำเภอสว่างแดนดิน จังหวัดสุพรรณบุรี
 วัดนี้อยู่ที่ท่าท้าวอู่ทอง ซึ่งเป็นท่าข้ามแม่น้ำสุพรรณไปยังหนองสาหร่าย

รูปที่ ๓๑ เจดีย์วัดสระพังศรี อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี

รูปที่ ๓๒ เจดีย์วัดทุ่งสมอ ตำบลทุ่งสมอ อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี

สาหร่ายที่อำเภอบางปลาหมื่นห่างกันเพียง ๔๔.๕ กม. พระมหาอุปราชาคงจะไม่รีบรอให้เสียเวลาไปเปล่า ๆ อีก ๑ วันเป็นแน่

พระมหาอุปราชาเมื่อได้ทราบข่าวจากกองม้าคอยเหตุว่าสมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงนำกองทัพมาถึงที่ตำบลหนองสาหร่ายแล้ว จึงเตรียมการเข้าตีโดยเคลื่อนกองทัพจากที่คั้งในวันรุ่งขึ้น คือวันเสาร์ ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือนยี่ ในคืนแรกคงจะประทับแรมที่บริเวณบ้านจระเข้สามพัน ซึ่งเป็นหมู่บ้านใหญ่มาแต่โบราณ ตำบลนี้อยู่ห่างจากตำบลกระพังทรวงประมาณ ๒๕ กม. ในบริเวณนี้หนองน้ำกว้างใหญ่อยู่แห่งหนึ่ง ปรากฏชื่อในแผนที่ภาคคราส่วน ๑ : ๕๐,๐๐๐ ว่า ลากฝั่ง ทหารและสัตว์พาหนะในกองทัพสามารถจะใช้น้ำในหนองนี้ได้อย่างสะดวกสบาย

การที่พระมหาอุปราชาเคลื่อนกองทัพไปทางนี้ ก็เพราะว่าเป็นที่ค่อนข้างไม่เป็นอุปสรรคในการเดินทาง ทั้งภูมิประเทศในบริเวณนี้ค่อนข้างที่ทรงราบได้เป็นอย่างดี เนื่องจากได้เคยเดินทัพผ่านมาแล้วเมื่อคราวสงครามใน พ.ศ. ๒๑๓๓ ซึ่งเป็นเวลาห่างจากสงครามครั้งนี้เพียง ๒ ปีเท่านั้น คือในคราวสงครามที่พงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐกล่าวไว้ว่า พระมหาอุปราชายกทัพมาโดยทางกาญจนบุรีครั้งนั้น ได้ตั้งพระยาพลสัมที่ตำบลจระเข้สามพัน

คืนที่สองคือในคืนวันอาทิตย์ แรม ๑ ค่ำ เดือนยี่ พระมหาอุปราชาคงจะพักแรมที่ตำบลบ้านไช้ ซึ่งมีชื่อปรากฏในแผนที่ของพระทวี่ประชาชน ผู้ว่าราชการจังหวัดสุพรรณบุรี ซึ่งส่งมาประกอบกับรายงานถวายสมเด็จพระนเรศวรมหาราช (เวลานี้เก็บรักษาไว้ที่กองจกหมายเหตุแห่งชาติ) แต่ในแผนที่ทหารไม่มีชื่อบ้านไช้ ประธานอนุกรรมการ ฯ^(๑) จึงได้กำหนดเข้าน้ำหรือซึ่งอยู่เหนือบ้านจระเข้สามพันขึ้นไปประมาณ ๒๒.๕ กม. เป็นที่ที่พักรแรม เพราะที่บ้านนี้ปรากฏว่ามีหนองน้ำเล็ก ๆ และมีลำห้วยอยู่หลายสาย คงมีน้ำพอเพียงสำหรับทหารและสัตว์พาหนะในกองทัพจะใช้บริโภคได้

รุ่งขึ้นวันจันทร์ แรม ๒ ค่ำ เดือนยี่ ก็เป็นวันพระมหาอุปราชาได้ทรงทำสงครามยุทธหัตถีกับสมเด็จพระนเรศวรมหาราช เมื่อเวลา ๕ นาฬิกา ๓ บาท (๑๑.๑๕ น.) แต่ได้ถูกสมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงฟันด้วยพระแสงของ้าวสั้นพระชนม์บนคอช้าง

ไม่ปรากฏในพระราชพงศาวดารฉบับใด ๆ ว่า เมื่อสมเด็จพระนเรศวรเสด็จถึงหนองสาหร่ายแล้ว ได้โปรดให้กองทัพของพระยาศรีไสยณรงค์ซึ่งออกมาตั้งรักษาทัพอยู่ก่อนไปตั้งอยู่ ณ ที่ใด เป็นแต่กล่าวไว้โปรดให้กองทัพพระยาศรีไสยณรงค์กับพระยาราชฤทธานนท์

(๑) ทับแถมประเสริฐ พันธุนิก

เรียงไปแค่เพล่า ๑๑ ทุ่ม (๕.๐๐ น.) ปะทะหน้าข้าศึกฟังก์กลางตุ้ เท่าที่พิจารณาข้อความที่กล่าวไว้ในพระราชพงศาวดารฉบับต่าง ๆ แล้ว จะเห็นว่ากองทัพของพระยาศรีไสยณรงค์ซึ่งมากับซีกทัพอยู่ที่หนองสาหร่ายน่าจะตั้งอยู่ ณ ที่เดิม มีไม้เคลื่อนย้ายลงไปตั้งข้างหน้ากองทัพหลวง

ตามความเห็นของผมเห็นว่า สมเด็จพระนเรศวรมหาราชควรจะโปรดให้กองทหารของพระยาศรีไสยณรงค์กับพระยาราชอุทธานีที่เคลื่อนออกไปตั้งทางใต้ของสาหร่ายในช่องทางที่ข้าศึกจะเดินทัพผ่าน เพราะกองทัพขนาดใหญ่กำลังเข้าที่ตั้ง ยัมนั้นได้สร้างค่ายและหอรบ ถ้าไม่มีกองทัพออกไปตั้งขัดค้ำทัพอยู่ข้างหน้า ซึ่งเรียกกันในปัจจุบันว่ากองระวังหน้าแล้ว ข้าศึกอาจจู่โจมเข้าถึงกองทัพหลวงได้โดยง่าย โดยกองทัพหลวงไม่มีเวลาที่จะเตรียมตัวสู้รบกับข้าศึกได้อย่างเต็มที่

ในเรื่องสมเด็จพระนเรศวรมหาราชปรากฏว่าได้ทรงกล่าวไว้ในเรื่องไทยรบพม่าว่าสมเด็จพระนเรศวรมหาราชจะโปรดให้พระยาศรีไสยณรงค์เป็นกองหน้าออกไปตั้งขัดค้ำทัพอยู่ที่ดอนระงัง เนื่องจากพระองค์ได้ตรวจพบว่าตำบลนามระงังอยู่ริมบวรปราการอยู่ตำบลน้อยห่างจากหนองสาหร่ายประมาณ ๑๐ กม. และห่างจากพระเจดีย์อนุสรณ์เพียง ๘ กิโลเมตร มีชื่อปรากฏในแผนที่มาตราส่วน ๑ : ๒๕,๐๐๐ เรียกว่าหนองระงัง ในปัจจุบันเป็นหมู่บ้านชนอยู่กับตำบลสังขาน อำเภอเมืองสุพรรณบุรี สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงจะโปรดให้ตรวจสอดแนมที่ตลอดภูมิประเทศว่าควรจะเป็นเช่นนั้น จึงได้ทรงวินิจฉัยตามหลักฐานที่ได้พบว่าควรจะเป็นไปได้ ไม่ได้ทรงนึกติดตามพระทัยของพระองค์แน่นอนอย่างสมบูรณ์ได้นำมาอภิปรายกล่าวอ้างไว้ในเรื่องเจดีย์ยุทธหัตถ์อยู่ที่ไหน เมื่อวันที่ ๓ กุมภาพันธ์ ๒๕๑๖ (๑)

ส่วนสมเด็จพระนเรศวรมหาราชนั้น ในพระราชพงศาวดารฉบับต่าง ๆ เว้นฉบับหลวงประเสริฐกล่าวไว้ว่า โปรดให้จัดกองทัพเป็น ๕ กองที่เรียกว่ากระบวนเบญจเสนาคือเริ่มพร้อมอยู่ ขณะที่พระองค์ทรงทำพิธีศึกไม่ข่มนามและรอพระฤกษ์อยู่ในค่าย ก็ทรงใฝ่ใจคนเดียวบั้นยังได้ต่อกัน จึงควรถวายให้ข่มนามเสนาเข้ามาเร็วไปฟังราชการ ข่มนามเสนาหน้าขุนหมื่นในกองทัพเข้ามาเฝ้ากราบทูลว่า พอกองหน้าออกไปตั้งท้ายโคกเผาข้าวเพล่าประมาณโมงเศษ (๗.๐๐ น.เศษ) พบข้าศึกกำลังยกมา ได้ปะทะกันถึงคดุมบอน ตีกันหนักกว่าทุกครั้งจึงพ่าย

(๑) คือวันที่ ๓ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๑๖ ในการอภิปรายที่ห้องประชุมกรมประชาสัมพันธ์

โดยเฉพาะโลกเผ่าช้วนไม่มีชื่อปรากฏในแผนที่ใดๆ ฉบับใดที่ตรวจดูในทำเนียบ
ท้องที่ของกระทรวงมหาดไทย ก็มีเพียงชื่อตำบลเท่านั้น ชื่อหมู่บ้านไม่มี และตำบลโลกเผ่า
ช้วนก็ไม่มีในทำเนียบนั้นด้วย คณะอนุกรรมการจึงจับจุดที่คอนระฆัง เมื่อพบว่าหมู่บ้าน
ขึ้นกับตำบลคลังซันแล้วก็ได้พยายามสอบถามชาวบ้านในตำบลนั้นหลายราย แต่ก็ไม่มีผู้ใดรู้จัก
มีอยู่รายหนึ่งซึ่งให้ความเห็นว่าอาจเป็นชื่อหมู่บ้านที่อยู่ใต้คอนระฆัง ไปประมาณ ๑ กิโลเมตรก็
ได้ แม้จะไม่ได้จุดที่แน่นอน แต่ถ้าเชื่อว่ากองทหารของพระยาศรีไสยณรงค์ไปตั้งซัดคาทัพอยู่ที่
บ้านคอนระฆังจริงตามที่สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงทราบว่าได้ทรงสันนิษฐานไว้แล้ว โลกเผ่า
ช้วนก็จะตั้งอยู่ใกล้เคียงกับบ้านคอนระฆังอย่างไม่ต้องสงสัยเพราะ โลกเผ่าช้วนเป็นจุดปะทะครั้งแรก
ของทหารไทยกับทหารพม่า

เมื่อสมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงทราบว่ากองทัพหน้าอันมีพระยาศรีไสยณรงค์
เป็นแม่ทัพถูกพม่าตีแตกแล้ว ก็โปรดให้รีบตอบโดยไม้ช้าช้า ปล่อยให้เจ้าศึกไล่ละเลิงไล่ตือ
กระบวนมา เพื่อพระองค์จะได้ทรงยกกองทัพหลวงออกสะกดกันเจ้าศึก และก็ได้แก่พ่ายไป

ฝ่ายทหารพม่าเห็นกองทัพไทยพ่ายหนีอย่างรวดเร็วโดยไม่มีศึกที่จะตั้งรับ จึงลุค
ไล่ระดมระดมมาไม่เป็นกระบวน สมเด็จพระนเรศวรมหาราชได้ทรงช้างคันซึ่งกมกันกองทัพพระ
ฤกษ์อยู่แล้ว ทรงทราบว่าทหารเจ้าศึกถูกไล่กองทหารของพระยาศรีไสยณรงค์เข้ามาอย่างกระชั้น
ชิด จะทรงรอยเสด็จออกตามพระฤกษ์ที่โหรคำนวณถวาย ก็เห็นว่าจะทรงสะกดกันกองทัพของ
เจ้าศึกไว้ไม่ได้ เพราะเจ้าศึกมีกำลังมากกว่า จึงได้ทรงก่อกองทัพพระทัยเจ้าพระฤกษ์ แล้วคว่ส่งให้
แม่ทัพนายกองซึ่งเตรียมพร้อมอยู่แล้ว รีบเคลื่อนพลออกปะทะเจ้าศึก ส่วนพระองค์กับสมเด็จพระ
พระเอกาทศรถก็ขับพระคชาธารที่เมามันเจ้าพระฤกษ์ออกไปรบกับทหารเจ้าศึก และรุกไล่ทหาร
ของเจ้าศึกเข้าไปจนถึงข้างทรงของพระมหาอุปราชา แล้วคว่เสด็จพระมหาอุปราชาออกมาทำ
ยุทธหัตถีกับพระองค์ เพื่อจะได้เป็นเกียรติยศแก่แผ่นดินสืบไปในภายภาคหน้า ผลที่สุดสมเด็จพระ
พระนเรศวรมหาราชกับสมเด็จพระเอกาทศรถก็ทรงมีชัยชนะแก่เจ้าศึกสมพระราชประสงค์

เรื่องราวเกี่ยวกับการจัดกองทัพเข้าสู้ยุทธกัน จนในที่สุดได้ทำยุทธหัตถีกันใน
ระหว่างจอมทัพของทั้งสองฝ่ายนั้น เป็นที่ยอมรับกันโดยทั่วไปแล้วว่าเป็นเรื่องจริง และพระ
ราชพงศาวดารทุกฉบับก็บอกกล่าวไว้โดยละเอียดพิสดารแล้ว ผมจึงขอผ่านไปไม่นำมากกล่าวซ้ำอีก

แต่มีปัญหว่าพระศพของพระมหาอุปราชาที่สิ้นพระชนม์บนคอช้างนั้น จะตกอยู่

ในฝันแผ่นดินไทยจริงหรือไม่ เพราะพระราชพงศาวดารฉบับต่าง ๆ เว้นพงศาวดารฉบับหลวง ประเสริฐกุลาล่าว่าสมเด็จพระนเรศวรมหาราชสวรรคตตั้งให้กษัตริย์ฐานเสมอพระศพพระมหาอุปราชาวี ณ ตำบลตระพังครุ ฉะนั้นถ้าเชื่อตามพระราชพงศาวดารฉบับต่าง ๆ แล้ว ก็จะต้องเชื่อว่าพระศพของพระมหาอุปราชานี้จะต้องก่อกองอยู่ในแผ่นดินไทย และอยู่ในพระเจดีย์องค์ใดองค์หนึ่งที่ตำบลตระพังครุ และยังมีซากพระเจดีย์ที่ตำบลคอนเจดีย์ อำเภอคอนเจดีย์ จังหวัดสุพรรณบุรี ซึ่งรัฐบาลได้ตบแต่งเงินก้อนใหญ่สร้างเจดีย์สูงใหญ่ทรงกลมแบบลังกาครอบไว้อีกชั้นหนึ่ง ดังที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบันนี้ จะเป็นพระเจดีย์อนุสรณ์แห่งชัยชนะของสมเด็จพระนเรศวรมหาราชครั้งที่ทรงชนช้างชนะพระมหาอุปราช ซึ่งเรียกกันแบบสามัญว่า **เจดีย์ยุทธหัตถี** จริงตามที่เชื่อกันมาก่อนหรือไม่ เพราะไม่ปรากฏเรื่องราวในพระราชพงศาวดารฉบับใด ๆ เลยว่าพระองค์หรือกษัตริย์ที่ครองราชย์สืบต่อมาได้โปรดให้สร้างขึ้น เป็นแต่เพียงข้อสันนิษฐานของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชว่าควรจะเป็นเช่นนั้น และก็ได้มีผู้อภิปรายคัดค้านไว้แล้วเมื่อคราวอภิปรายที่กรมประชาสัมพันธ์ ในวันที่ ๓ กุมภาพันธ์ สกนี้ว่าเจดีย์องค์นี้เป็นเจดีย์สมัยทวารวดี ไม่ใช่เจดีย์สมัยอยุธยา จึงไม่น่าจะเป็นเจดีย์ยุทธหัตถี โดยยกเหตุผลมากล่าวอ้างหลายประการ และกล่าวต่อไปว่า เจดีย์ยุทธหัตถีอันแท้จริงนั้น ควรจะอยู่ที่ตำบลตระพังครุ อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี โดยยกเอาเจดีย์องค์หนึ่งซึ่งอยู่ใกล้วัดคอนเจดีย์ที่ตำบลตระพังครุ อำเภอพนมทวนมากล่าวอ้าง และอ้างพระราชพงศาวดารตามข้อความที่กล่าวข้างต้นว่าควรจะเป็นเช่นนั้น เพราะได้พิสูจน์แล้วว่าฝีมือช่างของเจดีย์องค์นั้นเป็นศิลปะร่วมสมัยกับสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ซึ่งหนังสือพิมพ์หลายฉบับก็ได้ลงข่าวสนับสนุนกันแกว่งกราวอยู่พักหนึ่ง ดังที่ได้ทราบกันอยู่โดยทั่วไปแล้ว

เรื่องนี้เป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับโบราณคดี ซึ่งชั้นแรกผมคิดว่าควรให้นักโบราณคดีได้ตรวจสอบและพิจารณาจะเหมาะสมกว่า แต่ครั้งนี้ได้ไปสำรวจภูมิประเทศและสถานที่ต่าง ๆ ประกอบกับได้อ่านพระราชพงศาวดารดูแล้วหลายฉบับ เห็นว่ามีเรื่องเกี่ยวเนื่องกับประวัติศาสตร์อยู่ด้วย โดยจะต้องพิจารณาควบคู่กันไปทั้งสองด้าน จึงพอจะวินิจฉัยได้ หากพิจารณาแต่เพียงด้านใดด้านหนึ่งแล้ว ก็คงจะมีข้อเคลือบแคลงทำให้เกิดความสงสัยกันอยู่เรื่อยไป ฉะนั้นผมจึงขอเสนอไว้ในข้อ ๔ อันเป็นข้อสุดท้าย

๔. อนุสรณ์แห่งชัยชนะของสมเด็จพระนเรศวรมหาราช

ถ้าเชื่อว่าการทำสงครามยุทธหัตถีนั้น ได้กระทำกันที่หนองสาหร่าย อำเภอคอนเจ็ยจริง สนามยุทธในการทำยุทธหัตถีระหว่างสมเด็จพระนเรศวรมหาราชกับพระมหาอุปราชา จะต้องอยู่ ณ จุดใดจุดหนึ่งระหว่างโคกเผาข้าวกับหนองสาหร่ายอย่างไม่ต้องสงสัย และถ้าโคกเผาข้าวอยู่ใต้คอนระฆังไปประมาณ ๑ กิโลเมตรตามที่ได้กล่าวไว้แต่ก่อนนั้น ก็จะต้องอยู่ห่างจากหนองสาหร่าย ๑๔ กม. พระเจดีย์อนุสรณ์หรือที่เรียกกันเป็นสามัญว่าเจดีย์ยุทธหัตถีนั้นอยู่ห่างจากหนองสาหร่าย ๔ กม. หรือห่างจากโคกเผาข้าว ๑๐ กม.

จุดแรกที่ทหารไทยกับทหารพม่าปะทะกันที่โคกเผาข้าวนั้น ในพระราชพงศาวดารหลายฉบับกล่าวว่าเมื่อเวลา ๗.๐๐ น.เศษ ขณะที่สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงทำยุทธหัตถีกับพระมหาอุปราชา นั้น พงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐว่าเมื่อเวลา ๑๑.๑๔ น. ช่วงเวลาในตอนนั้นจึงห่างกันประมาณ ๔ ชั่วโมง ถ้าคิดเวลาเดินทางโดยปกติแล้ว ทหารเดินเท้าหรือทหารรบจะเดินได้อย่างมากเพียง ๔ กม.ต่อชั่วโมง ฉะนั้นระยะทาง ๑๐ กม. ก็จะใช้เวลาเดินเพียง ๒ ชั่วโมงครึ่งเท่านั้น แต่ที่ต้องใช้เวลาเคลื่อนที่ถึง ๔ ชั่วโมง ก็เพราะในเวลารบกันนั้นทหารพม่าย่อมจะเคลื่อนไปข้างหน้าไม่ได้เหมือนอย่างเวลาปกติ เนื่องจากมีทหารไทยขวางกันอยู่โดยสู้พลางถอยพลาง เพื่อไม่ให้ทหารพม่าฆ่าฟันเอาข้างเดียว ส่วนสมเด็จพระนเรศวรมหาราชที่ทรงช้างห่างออกมาจากรูทพื้ที่หนองสาหร่ายถึง ๔ กม.นั้น ก็เพราะทรงเห็นทหารพม่ารุกไล่ประชิดเข้ามาใกล้ค่ายหลวง จะทรงรอดเสด็จออกตามพระฤกษ์ที่พราหมณ์กำหนดให้ไม่ไหว จึงได้เสด็จฆ่าฤกษ์ออกมาก่อน ตามที่พระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐได้กล่าวไว้

เมื่อคิดเทียบระยะทางและเวลาเคลื่อนที่ของทหารไทยและทหารพม่าแล้ว ผมเห็นว่าคงอยู่ในวิสัยที่จะเป็นไปได้ว่า จุดที่สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงทำยุทธหัตถีกับพระมหาอุปราชา นั้น น่าจะอยู่ที่ตรงที่ตั้งพระเจดีย์อนุสรณ์ดังที่ปรากฏอยู่ ณ อำเภอคอนเจ็ยในบัดนี้ ฉะนั้นเพียงแต่ใช้สามัญสำนึกอย่างบุคคลธรรมดา ไม่ต้องใช้หลักวิชาอย่างใด ก็พอจะเห็นได้ว่าถ้าหากสมเด็จพระนเรศวรมหาราชจะทรงสร้างพระเจดีย์ เพื่อเป็นอนุสรณ์แห่งชัยชนะของพระองค์ อันเป็นชัยชนะที่ยิ่งใหญ่และเป็นเกียรติประวัติอันสูงส่งจริงแล้ว พระองค์ก็จะต้องทรงสร้างตรงจุดที่ได้ทรงทำยุทธหัตถีชนะพระมหาอุปราชาอย่างแน่นอน คงจะไม่ทรงสร้างไว้ที่

คำบดกระพังกู ซึ่งอยู่ห่างไกลออกไปจากจุดที่ทำยุทธหัตถีกันถึง ๖๐ กม. และตามความเห็น
ของผมเห็นว่าทุกประสงค์ในการก่อสร้างก็ไม่ใช่เป็นที่สวม พระศัพพะระมหาอุปราชาหรือเพื่อ
บรรจุนิรุธาของผู้ใด หากเป็นอนุสรณ์แห่งชัยชนะของพระองค์แก่เพียงอย่างเดียวเท่านั้น

ขนาดของพระเจดีย์อนุสรณ์เท่าที่ปรากฏในรายงานของพระทิวประชาชน ซึ่งได้
พบเป็นครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๖ นั้นปรากฏว่าฐานเป็นรูป ๔ เหลี่ยม กว้างยาวด้านละ ๑๐ วา
หรือ ๒๐ เมตร ยอกได้หักพังลงมาแล้ว ไม่สามารถจะทราบว่าเป็นรูปร่างอย่างไร (โดยเฉพาะ
รูปร่างของเจดีย์ยุทธหัตถีว่าควรจะเป็นอย่างไรนั้น ผมได้เขียนไว้ในหนังสือสังคະกรรมการ
บูรณะอนุสรณ์ก่อนเจดีย์จันทิมพิเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๒ แล้ว) แต่ยังคงเหลือส่วนสูงจากพื้นดินถึง
๖ วา หรือ ๑๒ เมตร มีรูปถ่ายซึ่งได้ถ่ายไว้เมื่อคราวที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว
เสด็จออกพระเนตรและทรงทำพระราชพิธีบวงสรวง (รูปถ่ายนั้นในปัจจุบันยังก็อยู่ที่ศาลา
กลางจังหวัดสุพรรณบุรี) กับมีรูปเสกษของพระยาสุวรรณหัษกรซึ่งพิมพ์ประกอบในเรื่องนิราศ
ของท่านที่ได้เขียนขึ้นในคราวตามเสด็จคราวนั้น

ในรูปถ่ายและภาพเสกษดังกล่าวปรากฏว่า พระเจดีย์องค์นั้นฐานซ้อนกันขึ้นไป
เป็น ๒ ชั้น ฉะนั้นถ้าจะคำนวณด้านสูงจนถึงยอดแล้ว ก็จะไม่ต่ำกว่า ๔๐ เมตร นับว่าเป็น
เจดีย์ที่สูงใหญ่มาก เหมาะสมจะเป็นเจดีย์ที่พระมหากษัตริย์ทรงสร้าง และรอบบริเวณนั้นก็
ไม่ปรากฏว่าพบซากโบสถ์วิหารหรือเจดีย์อื่นใดที่จะชวนให้คิดว่า เป็นพระเจดีย์ที่สร้างขึ้นใน
วัด ฉะนั้นแม้จะไม่ปรากฏในพระราชพงศาวดารหรือจดหมายเหตุอื่นใดว่าพระเจดีย์องค์
นั้นของสร้างในสมัยใด ใครเป็นคนสร้าง และสร้างเพื่อประโยชน์ใด แต่ก็พอจะสัน
นิษฐานได้อย่างหนึ่งว่าชาวบ้านหรือขุนนางใด ๆ คงจะไม่กล้าลงและทุนทรัพย์พอจะ สร้างขึ้น
ได้ เว้นแต่พระมหากษัตริย์พระองค์เดียวเท่านั้น

การที่มีผู้กล่าวอ้างว่าพระเจดีย์อนุสรณ์องค์นี้ไม่ใช่เป็นเจดีย์ที่สร้างในสมัย
สมเด็จพระนเรศวรมหาราช แต่เป็นเจดีย์ในสมัยทวารวดีซึ่งมีอายุเก่าแก่กว่ามาก โดยยก
เอารูปถ่ายที่เห็นตามรูปถ่ายในระยะหลัง ๆ นั้นว่า คงเหลือซากเป็นมูลดินเช่นเดียวกับเจดีย์
สมัยทวารวดี ที่อำเภออุทอง ก่อนที่กรมศิลปากรได้ขุดแต่งใหม่นั้น ผมเห็นว่าเป็นการ
กล่าวอ้างอย่างเลื่อนลอยขาดหลักวิชา ถ้าจะอ้างว่าเป็นสมัยทวารวดีแล้ว ก็ควรจะพิสูจน์
เนื้อของอิฐของเจดีย์ด้วย ว่ามีส่วนผสมอย่างใดบ้าง เพราะปรากฏว่าอิฐของเจดีย์ที่สร้าง

ในสมัยทวารวดีนั้นมีเคลือบปูนอยู่มากกว่าอิฐที่ทำในสมัยอยุธยา ทั้งขนาดก็ผิดกัน ถ้าเพียงแต่กล่าวว่ายุทธหัตถ์มีอายุเก่าแก่เนื่องจากขุดได้หักพังลงมากองเป็นมูลดินคล้ายกับเจดีย์ในสมัยทวารวดีเช่นนั้นแล้ว ผู้ที่มีความรู้ในทางโบราณคดีย่อมจะไม่ยอมเชื่อเช่นนั้นเลย

อย่างไรก็ตาม เพื่อเป็นการพิสูจน์ให้ต้องแท้ ว่าเจดีย์องค์นี้จะเป็นเจดีย์ที่สร้างในสมัยใดแน่ กรมศิลปากรก็ได้เก็บแผ่นอิฐจากซากเจดีย์องค์นี้ส่งไปยังสถาบันแห่งหนึ่งในประเทศสหรัฐอเมริกาเพื่อให้ตรวจหาอายุตามวิธีคาร์บอน ๑๔ แล้ว ผลแห่งการตรวจสอบจะเป็นประการใดนั้น หวังว่าคงจะได้ทราบกันในไม่ช้า^(๑)

ส่วนพระเจดีย์องค์หนึ่งที่ตำบลตระพังตรุ อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี ซึ่งหนังสือพิมพ์หลายฉบับพากันลงข่าวว่าเป็นเจดีย์ยุทธหัตถ์ที่แท้จริง และพิสูจน์ว่าสมเด็จพระนเรศวรมหาราชกับพระมหาอุปราชาคองทำยุทธหัตถ์กันที่บริเวณนั้น โดยถือเอาหนองน้ำเล็กๆ ที่มีชื่อว่าหนองทรายเป็นหนองสำหรับ ซึ่งในพระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐกุลาล่าว่าเป็นที่ตั้งกองทัพของสมเด็จพระนเรศวรมหาราช แต่เจดีย์องค์นี้เป็นเจดีย์ขนาดเล็กมีฐานกว้างเพียง ๔ เมตร และมีส่วนสูงเพียง ๖ เมตรเท่านั้น

ผมได้กล่าวไว้แต่ตอนต้นแล้วว่า ถ้าถือเอาหนองน้ำแห่งนี้เป็นที่ตั้งกองทัพของสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ก่อนที่จะทำสงครามยุทธหัตถ์กับพระมหาอุปราชแล้ว ย่อมพินิจวิสัยจะเป็นไปได้ เนื่องจากกองทัพไทยกับกองทัพพม่าตั้งประชิดกันมาก แต่ในคราวอภิปรายเมื่อวันที่ ๓ กุมภาพันธ์ ๒๕๓๑ ผู้อภิปรายคนหนึ่งได้กล่าวแก่ว่า เจดีย์ที่ตำบลตระพังตรุมีขนาดเล็กก็เพราะว่าไม่ใช่สร้างเป็นพุทธเจดีย์ แต่สร้างเป็นเจดีย์อนุสรณ์ จึงไม่ต้องสร้างใหญ่โต สร้างเพื่อเป็นที่หมายตำแหน่งสวมศพ ในเจดีย์นั้นจะมีศพหรือไม่ ก็ไม่สามารถจะทราบได้ แต่เป็นที่หมายว่า สมเด็จพระนเรศวรมหาราชตามมาทันจับศพพระมหาอุปราชที่ขาดคอช่วงได้ ที่นั่น ก็สร้างเจดีย์เป็นที่หมายเหตุเอาไว้ อย่างเช่นเจดีย์เจ้าอ้ายพระยากับเจ้ายี่พระยาที่จังหวัดพระนครศรีอยุธยาที่มีขนาดเล็กไม่ใหญ่

เมื่อเป็นเช่นนี้ก็เห็นได้ว่าผู้อภิปราย^(๒) ได้ยอมรับแล้วว่า เจดีย์องค์นี้ ไม่ใช่เจดีย์ยุทธหัตถ์ แต่ได้สร้างขึ้นเป็นที่หมายว่าจับพระศพของพระมหาอุปราชได้ที่นั่น ฉะนั้นปัญหา

(๑) ปรากฏต่อมาว่า การพิสูจน์ตามวิธีคาร์บอน ๑๔ นี้ สำหรับวัตถุที่มีอายุ ๑๐๐-๒๐๐-๓๐๐ ปีนั้น กำหนดหาอายุมิได้ ดังได้กล่าวแล้วข้างต้น กวป.

(๒) ได้มีการอภิปรายเรื่องนทพ้องประชุมกรมประชาสัมพันธ์และออกอากาศด้วย เมื่อวันที่ ๓ กุมภาพันธ์ ๒๕๓๖

เรื่องสมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงทำยุทธหัตถีกับพระมหาอุปราชาที่ตรงนี้ก็เป็นที่อันตกไป จะเรียกเจดีย์องค์นี้ว่าเจดีย์ยุทธหัตถีย่อมไม่ได้อย่างแน่นอน

แต่การที่ผู้อภิปรายได้กล่าวว่าสมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงจับพระศพของพระมหาอุปราชาที่ซากคอช้างได้ที่ตรงนั้น ย่อมจะทำให้เข้าใจว่าพระศพของพระมหาอุปราชาเยื้องมตกอยู่ในผืนแผ่นดินไทยโดยทหารพม่าไม่สามารถจะนำกลับคืนไปยังประเทศพม่าได้

คราวนี้ลองพิจารณาว่าสมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงไล่ติดตามกองทัพของพระมหาอุปราชาที่แตกหนีไปจริงตามที่ผู้อภิปรายได้กล่าวอ้างหรือไม่ ชื่อนี้ผมเห็นว่า ไม่จำเป็นจะต้องวินิจฉัยให้ยืดยาวก็ได้ เพราะข้อความตอนนั้นพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาได้กล่าวไว้โดยชัดแจ้งแล้วว่า

“ขณะเมื่อสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ทำกษตงคราม ได้รัยข้านะพระมหาอุปราชาและนางจาชโร และบรรดาท้าวพระยามขมนตรี นายทัพนายกองซ้ายขวาหน้าหลัง ทั้งปวงจึงมาทันเสด็จ ได้เข้ารับพุงแทงฟันข้าศึกเป็นสามารบ และพลพม่ามอญทั้งนั้นก็แตกกระจัดกระจายไปเพราะพระเดชานุภาพ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตรัสให้นายทัพนายกองทั้งปวงยกไปตามจับข้าศึก แล้วเสด็จคืนยังพลับพลา”

ทั้งนี้ย่อมแสดงว่าสมเด็จพระนเรศวรมหาราชไม่ได้ทรงไล่ติดตามกองทัพของพระมหาอุปราชาที่แตกหนีกลับไ้ เพียงแต่ได้โปรดให้แม่ทัพนายกองคุมพลติดตามไปเท่านั้น ถ้าผู้ที่ได้อ่านหนังสือพระราชพงศาวดารโดยแจ่มแจ้งแล้ว ก็คงจะไม่กล่าวเช่นนั้นเป็นแน่

โดยเฉพาะข้อวินิจฉัยและเหตุผลต่างๆเกี่ยวกับพระศพพระมหาอุปราชานั้น สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพได้ทรงกล่าวไว้ในพระนิพนธ์เรื่องไทยรบพม่าโดยละเอียดแล้ว ผมจะไม่นำมากล่าวในที่นี้ อีก และผมก็มีความเห็นสอดคล้องกับพระองค์ท่านว่า พระศพของพระมหาอุปราชาไม่น่าจะตกอยู่ในผืนแผ่นดินไทย ทหารพม่าคงจะพยายามพาพระศพเจ้านายของตนกลับคืนไปยังประเทศพม่าจริงตามที่พงศาวดารพม่าได้กล่าวอ้างไว้

อีกประการหนึ่งซึ่งผู้อภิปรายได้กล่าวว่า ควรจะทำการรบกันที่ตำบลตะพังตรุจริง เพราะได้พบเครื่องใช้อย่างหนึ่ง เป็นเครื่องผูกม้าแต่โบราณ คือผูกอยู่ที่หัวอานม้า ซึ่งเป็นของร่วมในสมัยอยุธยา ไม่ใช่ของไทย แต่เป็นของพม่า และยังได้พบเครื่องอาวุธอีกหลายอย่าง เช่นปลายทวนกริ่งอันเป็นอาวุธของคนชั้นยอดขุนพล และได้พบกระดูกคนเป็นจำนวนมากในบริเวณใกล้เจดีย์ที่ตำบลตะพังตรุนั้น

ปัญหาข้อนี้ไม่จำเป็นจะต้องพิสูจน์ในเรื่องฝีมือช่างอย่างใดก็ได้ การที่ได้พบของ
ฝีมือช่างของพม่าอันเป็นของร่วมสมัยกับสมเด็จพระนเรศวรมหาราช และกระดูกคนเป็นจำนวน
มากที่ตำบลตระพังครุณัน กลับเป็นเครื่องยืนยันว่ากองทัพไทยซึ่งไล่ติดตามกองทัพพม่ามาทันที
ที่ตำบลนี้ ได้ฆ่าฟันทหารพม่าล้มตายเป็นจำนวนมากจริง สมดังที่พระราชพงศาวดารฉบับต่าง ๆ
ได้กล่าวไว้ว่า

“บรรดาขุนหมื่นต๋นยทนายกองซึ่งออกตามข้าศึกไปนั้น ได้ฆ่าฟันพม่ามอญ
โดยทางไปเมืองกาญจนบุรี อาศพบกเดือนไปแต่ตระพังครุณันประมาณ ๒๐,๐๐๐ เศษ จับได้
เจ้าเมืองมอญและนายทนายกองกับไพร่เป็นอันมาก ได้ช้างใหญ่สูงหกศอก ๓๐๐ ช้าง พลาย
พังระวางเพ็ชร์ ๕๐๐ ม้า ๒,๐๐๐ เศษมาถวาย”

ส่วนอาวุธยุทธภัณฑ์และเครื่องใช้ในการสงครามของทหารพม่า แม้จะไม่ได้กล่าวไว้ใน
พระราชพงศาวดารว่าก็ได้เท่าใดก็ตาม แต่ก็พอจะมองเห็นได้ว่าคงจะต้องยึดได้เป็นจำนวน
มาก และที่ตกหล่นในบริเวณนั้นและเคลื่อนกลากระเรือไปตั้งแก่ตำบลตระพังครุณันถึงเมือง
กาญจนบุรีก็คงมีอีกเป็นจำนวนมากไม่ใช้น้อยเช่นเดียวกัน

เครื่องอาวุธยุทธภัณฑ์และเครื่องใช้ในกิจการทหารซึ่งขุดพบที่ตำบลตระพังครุณัน
ก็เป็นของทหารพม่าจริงตามที่ผู้อภิปรายได้กล่าวอ้าง และที่กล่าวว่าเป็นของร่วมสมัยกับสมเด็จพระ
นเรศวรมหาราชก็เป็นเรื่องจริงอีกเหมือนกัน เพราะแสดงว่าทหารพม่าได้ถอยหนีไปอย่าง
รีบร้อน โดยทิ้งอาวุธยุทธภัณฑ์และสัมภาระต่าง ๆ ตลอดจนศพทหารของพวกเขาไว้เป็นจำนวน
มาก ตั้งแต่ตำบลตระพังครุณันเรือไปจนถึงเมืองกาญจนบุรีดังที่พระราชพงศาวดารได้กล่าวไว้ และ
ราชฎซึ่งมีมูมิถำเนาอยู่ตามระยะทางนั้น ก็คงจะขุดพบและนำไปเก็บไว้หรือจำหน่ายจ่ายแจก
ไปแล้วเป็นจำนวนมาก การที่นำมาแสดงให้ชมในคราวอภิปรายเมื่อวันที่ ๓ กุมภาพันธ์ ๒๕๑๖
ผมก็เห็นว่าเป็นจำนวนน้อยมาก ที่จริงควรจะมากกว่าที่นำมาแสดงหลายสิบเท่า

เมื่อเจดีย์ที่ตำบลตระพังครุณัน อำเภอนมทวน ไม่ใช่เป็นเจดีย์ยุทธหัตถีและไม่ใช่อะไร
เป็นเจดีย์สวมพระศัพพะระมาหาอุปราชาแล้ว จะเป็นเจดีย์ที่สร้างขึ้นเพื่อประโยชน์อย่างใด

เท่าที่ผมได้ไปสำรวจรูปทรงของเจดีย์ตามวัดต่าง ๆ ในอำเภอนมทวนดูแล้ว มีความ
เห็นว่าน่าจะเป็นเจดีย์ที่บรรจุอัฐิของผู้ใดคนหนึ่ง อาจเป็นข้าราชการ หรือคหบดีที่ร่ำรวยก็ได้
เพราะปรากฏว่าเจ้าหน้าที่กรมศิลปากร ได้ขุดพบหม้อดินเผาบรรจุอัฐิฝังอยู่ใต้ฐานของเจดีย์องค์นี้

ส่วนฝีมือช่างอาจจักเขายู่ในสมัยอยุธยา ตั้งแต่แผ่นดินสมเด็จพระเจ้าบรมโกศลงมา เป็นเจดีย์
ที่นักโบราณคดีจักว่าเป็นเจดีย์นอกแบบ คือไม่สร้างตามแบบที่นิยมสร้างกันในยุคนั้น ๆ ส่วน
เจดีย์ที่สร้างตามแบบ เริ่มตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนต้น ตอนกลาง และตอนปลายมีรูปทรงเป็น
อย่างไรนั้น ผมได้เขียนอธิบายไว้ในเรื่องศิลปะสมัยอยุธยา ซึ่งกรมศิลปากรได้พิมพ์ขึ้นเกล้า-
ถวายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในคราวเสด็จเบ็ดเสร็จทัศนศึกษาตถสถานแห่งชาติ เมื่อวันที่ ๒๔
พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๙๐ แล้ว จะนำมากล่าวในที่นี้อีกก็เกรงว่าจะเป็นเรื่องยืดเยื้อเกินไป

รูปทรงของเจดีย์ที่ตำบลตระพังตรุ อำเภอพนมทวนนั้น มีฐานเตี้ย ๆ แล้วทำบัว
ซ้อนกันขึ้นไปหลายชั้นกว่าจะถึงองค์ระฆัง ส่วนองค์ระฆังนั้นทำรูปข้างสูงขลุ่ยขึ้นไป ไม่เหมือน
องค์ระฆังที่นิยมสร้างกันในสมัยอยุธยาตอนกลาง บางองค์ก็ทำหุ้มจระนำสำหรับตั้งพระพุทธรูป
แก่บางองค์ก็ไม่มี โดยเฉพาะองค์ที่มีผู้อ้างว่าเป็นเจดีย์ยุทธหัตถีนั้นมีหุ้มจระนำทั้งสี่ทิศ

รูปทรงของเจดีย์แบบนี้ได้พบหลายวัดในตำบลตระพังตรุ อำเภอพนมทวน เช่น
วัดทุ่งสมอ วัดตระพังตรุ วัดบ้านน้อย และวัดคอนเจดีย์ เป็นต้น ที่วัดบ้านน้อยมีเจดีย์
ยอดหักอยู่องค์หนึ่ง รูปทรงคล้ายเจดีย์ที่ตำบลตระพังตรุนีมาก ผมได้ถ่ายรูปมาด้วยแล้ว
(ดูรูปที่ ๒๐๐, ๓๗, ๑๑๔)

นอกจากนี้จะมีเจดีย์แบบนี้ อีกหลายวัดในบริเวณตำบลตระพังตรุและตำบลใกล้เคียง
เคียง แต่ไม่มีโอกาสที่จะไปสำรวจ เพราะเวลาจำกัด แต่ได้ทราบจากเจ้าหน้าที่กรมศิลปากร
ว่าเจดีย์แบบนี้มีทั่วภาคอีสาน

ผมได้พิจารณารูปทรงของเจดีย์ตามวัดต่างๆ ในกลุ่มตำบลตระพังตรุนี้แล้ว เห็นว่า
ทำรูปทรงคล้ายกันแทบทุกวัดคือทำเจดีย์ทรงกลมบ้าง และทำเป็นเจดีย์เหลี่ยมย่อไม้สิบสอง
บ้าง แต่ฝีมือช่างคล้ายคลึงกันมาก เป็นฝีมือช่างเขมรศักดิ์สิทธิ์แห่งต่างๆ ไม่เหมือนฝีมือ
ช่างที่ได้พบในที่แห่งอื่น ซึ่งผมขอเรียกว่าฝีมือช่างกลุ่มตระพังตรุ

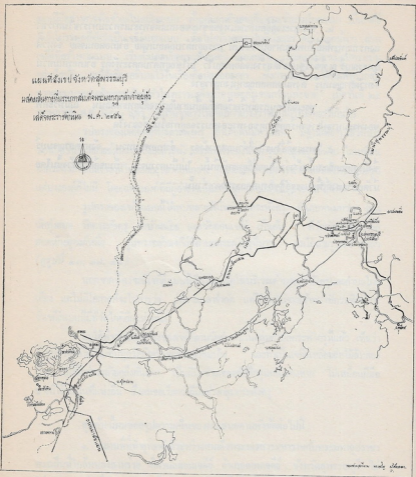
สุดท้ายนี้ผมขอสรุปความเห็นของผมเสนอตามหัวข้อต่อไปนี้

๑. สถานที่ที่ยุทธหัตถีระหว่างสมเด็จพระนเรศวรมหาราชกับพระมหาอุปราชา
ควรเป็นที่ใกล้หนองสาหร่าย ที่ตำบลลอนเจดีย์ อำเภอคอนเจดีย์ จังหวัดสุพรรณบุรี ไม่
ใช่หนองสาหร่ายที่ตำบลมะขามล้ม อำเภอบางปลาม้า จังหวัดสุพรรณบุรี หรือหนองสาหร่าย
(หนองทราย) ที่ตำบลตระพังตรุ อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี

๒. ซากพระเจดีย์อนุสรณ์แห่งชัยชนะของสมเด็จพระนเรศวรมหาราชในการทำสงครามยุทธหัตถีกับพระมหาอุปราชาอัน ควรอยู่ที่ตำบลดอนเจดีย์ อำเภอดอนเจดีย์ จังหวัดสุพรรณบุรี ณ ที่ซึ่งรัฐบาลได้สร้างเจดีย์ครอบไว้ ไม่ใช่อยู่ที่ตำบลตระพังตรุ อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี ดังที่บุคคลคณะหนึ่งกล่าวอ้าง

๓. พระเจดีย์อนุสรณ์หรือเรียกกันเป็นสามัญว่าเจดีย์ยุทธหัตถีนั้น ไม่มีพระศพของพระมหาอุปราชาหรือฐาตุของพระองค์บรรจุอยู่ภายในแต่อย่างใด

๔. พระเจดีย์โบราณที่ตำบลตระพังตรุ อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี ซึ่งมีบุคคลคณะหนึ่งอ้างว่าเป็นเจดีย์ยุทธหัตถีนั้น ไม่เป็นความจริง เป็นเจดีย์ที่สร้างขึ้นโดยมั่วตลุประสงค์เพื่อบรรจุฐาตุของบุคคลธรรมดาเท่านั้น

แผนที่สังเขป จังหวัดสุพรรณบุรี
แสดงเส้นทางที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว
เสด็จพระราชดำเนิน พ.ศ. ๒๔๕๖

แผนที่สังเขปจังหวัดสุพรรณบุรี
แสดงเส้นทางที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว
เสด็จพระราชดำเนิน พ.ศ. ๒๔๕๖

กรมแผนที่ทหารบก

แผนที่สังเขปแสดงเส้นทางพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว
 เสด็จไปทรงตรวจคอนแค้นย์ จ. สุพรรณบุรี

พ.ศ. ๒๔๕๖

ระดับความสูงของพิน^๕ดิน

นางสายไหม จบกมล^๔ศักดิ์

หัวหน้าแผนกประวัติศาสตร์และจารัต^๑ประเพณี^๑

เรียบเรียง^๑

หนังสือพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว

สภามหาวิทยาลัยมหิดล

พิมพ์โดยโรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

(๒๕๓๕)

ระดับความสูงของพื้นดิน

การสำรวจพื้นที่เส้นทางเดินทัพและบริเวณปฏิบัติการยุทธของสมเด็จพระนเรศวรมหาราช เป็นหลักปฏิบัติยุทธวิธีของกองทัพ นับว่าเป็นหลักฐานอีกประการหนึ่งที่ทำให้ความเข้าใจเกี่ยวกับการศึกษาเรื่องยุทธศาสตร์ และช่วยคลี่คลายปัญหาค้ำประวัติกาศตร์ให้กระจ่างชัดเจนว่า สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงเลือกเส้นทางนี้ เพื่อนำทัพเข้าประจันกับกองทัพของพระมหาอุปราชาเพราะเป็นที่ค่อนข้างไม่ท่วมถึง มีระดับความสูงของพื้นดินสูงกว่าส่วนอื่น

เป็นความจริงที่ว่าธรรมชาติขึ้นอยู่กับความสัมพันธ์ระหว่างภูมิประเทศและภูมิอากาศ ประเทศไทยคือประเทศกสิกรรมประกอบด้วยพืชสำคัญคือข้าว ทั้งนี้เพราะภูมิประเทศส่วนใหญ่เป็นที่ราบลุ่ม เฉพาะจังหวัดในภาคกลาง เช่น อยุธยา อ่างทอง สุพรรณบุรี สิงห์บุรี นครปฐม จะมีพื้นที่เป็นที่ราบลุ่มอาณาเขตกว้างใหญ่ไพศาลเห็นได้เมื่อดูภาพถ่ายทางอากาศเป็นท้องทุ่งเขียวขจีสุดสายตา ภูมิประเทศดังกล่าว มีความเป็นไปของธรรมชาติดังนี้ เมื่อเริ่มฤดูฝนปลายเดือนเมษายน น้ำจะหลากจากภาคเหนือไหลบ่าท่วมทันลงมาสู่ภูมิภาคที่ลุ่มภาคกลาง เป็นเวลาที่ทรงกำหนดของฤดูกาลสม่ำเสมอ ระดับน้ำในภาคกลางจะสูงขึ้นอย่างรวดเร็วในระยะเวลา ๒ เดือน ทำให้ผืนแผ่นดินในจังหวัดดังกล่าวจะมีน้ำท่วมอยู่ภายใต้พื้นน้ำ ยกเว้นเฉพาะบริเวณที่ค่อนข้างจะเอียงลงเสมือนกับไว้ในแอ่งน้ำหิมมา เป็นเวลานานถึง ๗-๘ เดือน กระแสน้ำจึงจะค่อย ๆ ลด โนบิตหนึ่ง ๆ ความสูงของระดับน้ำจะประมาณ ๕-๗ เมตร จึงไม่เป็นปัญหาเลยว่าการสัญจรไปมานั้นทำไมจึงต้องใช้เรือ กระแสน้ำจะเริ่มลดเมื่อเริ่มเข้าเดือนพฤศจิกายน และกว่าพื้นดินจะปรากฏและแห้งสนิทเช่นเดิมจะเป็นเวลาอีกประมาณ ๓ เดือน ซึ่งในช่วงเวลาสองหน้าแทบจะไม่เห็นร่องรอยว่าเป็นท้องน้ำมาก่อนเลย พื้นดินจะเป็นทุ่งกว้างสามารถเดินคืบคอดถึงกันตลอดฤดูหนาวและฤดูร้อน และจะเปลี่ยนสภาพเป็นท้องน้ำอีกเมื่อเริ่มเข้าฤดูฝน วนเวียนเป็นวัฏจักรเช่นนี้ ไม่เปลี่ยนแปลงตั้งแต่โบราณกาลมาจนปัจจุบันนี้

การหมุนเวียนของธรรมชาติมีส่วนในการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิศาสตร์ด้วย แผ่นดินที่เป็นที่ค่อนข้างต่ำลง และแผ่นดินที่เป็นที่ต่ำจะสูงขึ้น เพราะแต่ละครั้งที่น้ำหลากและฝนตกลงมาบนนี้ จะกักเซาะให้เกิดการพังทะลายในที่ที่ค่อนข้างต่ำ กระแสน้ำจะไหลพาเอาเนื้อดินจากที่ค่อนข้างต่ำไปสู่ที่ลุ่มซึ่งเป็นที่ต่ำ ยิ่งนานปีจะกอนดินยิ่งทับถมมากขึ้น แก่งจระจกดังกล่าวนี้ จะมี

ผลที่ละห้อยค่อยๆ เปลี่ยนแปลง มิได้เป็น ไปอย่างรวดเร็ว ดังนั้นสภาพพื้นที่ลุ่มบริเวณภาคกลางนี้ แม้จะมีการเปลี่ยนแปลงก็ยังสามารถมองเห็นร่องรอยในอดีตได้อย่างดี

สภาพพื้นที่ตามแนวทางเส้นทางเดินทัพนั้น ได้ศึกษาระดับความสูงของพื้นที่จากแผนที่แล้ว ได้หลักฐานทางภูมิศาสตร์ที่สามารถสนับสนุนความเห็นของคณะอนุกรรมการสำรวจเส้นทางเดินทัพและบริเวณปฏิบัติการยุทธได้อย่างสอดคล้อง (ดูแผนที่หน้า ๑๒๔)

จากแผนที่ดังกล่าว จะเห็นเนื้อที่ของจังหวัดสุพรรณบุรีและอยุธยาเป็นที่ลุ่มเหมือนแอ่งน้ำใหญ่มีต้นธูปฤๅษีขึ้นงอตัว ส่วนที่กินคอนเป็นคันแนวสูงเป็นขอบอยู่ตอนเหนือ โดยแสดงระดับความสูงของแผ่นดินจากระดับน้ำทะเลเป็นตัวเลข ให้มองเห็นความแตกต่างกันอย่างชัดเจน แนวความสูงซึ่งคือที่กินคอนนี้ จะเริ่มต้นจากอำเภอบ้านโป่งในจังหวัดอ่างทอง ไปอำเภอศรีประจันต์ อำเภอกอนเจดีย์ อู่ทอง จะเข้สามพัน จังหวัดสุพรรณบุรี อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี ตามลำดับ โดยมีกำหนดว่าส่วนสูงนั้นจะเริ่มแค่ ๖-๗-๘ เมตรขึ้นไป ส่วนที่ลุ่มก็เช่นเดียวกัน

ชาวสุพรรณบุรีรุ่นเก่าได้เคยบอกเล่าถึงการเรียกพื้นที่ส่วนที่เป็นที่กินคอนและที่ลุ่มไว้แตกต่างกันว่า ที่กินเรียกว่า “แคนกระพัง” ที่ลุ่มเรียกว่า “แคนลมพลิ” โดยชี้แจงว่า แคนกระพัง คือส่วนที่กินที่มีบ่อหรือสระน้ำธรรมชาติอยู่ทั่วไป กระพังนั้น แปลว่า บ่อน้ำ พื้นดินที่มีบ่อน้ำหรือสระตามธรรมชาติ จะเริ่มมีตั้งแต่อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี ขึ้นมาทางเหนือจนถึงอำเภอกอนเจดีย์สุดแกนลำน้ำท่ากอซย สาเหตุที่เรียกกินแกนคอนนี้ว่า แคนกระพัง ก็เพราะว่าเป็นส่วนที่อยู่คุ่มไปด้วยบ่อน้ำธรรมชาติมากมาย ตั้งแต่ขนาดเด็กที่สุดไปจนถึงขนาดใหญ่ที่เรียกว่าหนองน้ำ กระพังโคกคือกองการให้อยู่ถาวรมั่นคงไม่ให้เกิดพังทะลายและที่น้ำขึ้น ก็มีจะใช้ไม้หรืออิฐกรุให้แข็งแรงและลักษณะบ่อชนิดนี้เรียกว่ากระพังกรู หรือกระพังกรู กระพังกรูดังกล่าวมีชื่อเรียกตามชื่อหมู่บ้าน เช่นกระพังกรูบ้านทวน กระพังกรูหนองสาหร่าย ฯลฯ ยังมีกล่าวอยู่ในรายงานของพระยากาญจนบุรี (นุช) ซึ่งได้รายงานถวายสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำวราชานุภาพ ในการค้นพบเรื่องเจดีย์ยุทธหัตถีไว้ดังนี้

“สืบตามพระเจดีย์ยุทธหัตถีที่สมเด็จพระนเรศวรทรงสร้าง มีอยู่ในตำบลนั้นหรือไม่ว่า ถ้าพวกเขาบ้านไม่รู้อีก ก็ให้พระยากาญจนบุรีเที่ยวตรวจดูเอง ว่ามีเจดีย์โบราณที่ขนาด

หรือรูปทรงสถูปฐานกลมสมกับเป็นของพระเจ้าแผ่นดินจะได้ทรงสร้าง มีอยู่ในตำบลตระพังตรุ บ้างหรือไม่ พระยากาญจนบุรีไปตรวจอยู่นาน แล้วบอกรายงานมาว่าบ้านตระพังตรุนั้นมีมาแต่โบราณ เป็นที่ดอน ต้องอาศัยน้ำบ่อ มีบ่อน้ำกรูอิฐข้างใน ซึ่งคำโบราณเรียกว่า “ตระพังตรุ” อยู่หลายบ่อ . . .”

ส่วนแถบลุ่มพื เป็นดินแดนตั้งแต่ลำน้ำท่าคอยฝั่งตะวันออกไปจนถึงสถานพระนครศรีอยุธยา เรียกว่า ลุ่มพื โดยให้ความหมายว่า หมายถึงดินแดนส่วนที่เป็นที่ลุ่มมีน้ำท่วมถึง กล่าวว่ ปัจจุบันคำพื้นเมืองของจังหวัดศรีสะเกษ ซึ่งส่วนใหญ่ก็มีสำเนียงและภาษาพูดเป็นเขมร ได้เรียกพื้นที่ลุ่มว่า “พื” ซึ่งน่าจะสันนิษฐานว่ารากฐานของคำเดิมน่าจะมาจากภาษาเขมร ทั้งนี้ “ลุ่ม” หมายถึงที่ลุ่ม และ “พื” หมายถึงที่น้ำท่วมขังอยู่ ดังเช่นตำบลลุ่มพืที่กล่าวไว้ในหนังสือพระราชพงศาวดาร และในท้องถิ่นอื่นๆ ที่เป็นที่ย่ำลุ่มมักจะมีชื่อเกี่ยวพันกับคำว่า “พื” หลายแห่ง เช่น ตำบลบางพื ในอำเภอบางบาล จังหวัดพระนครศรีอยุธยา อำเภอปากพื จังหวัดนครศรีธรรมราช บ้านปากพื ตำบลในอำเภอบ้านสร้าง จังหวัดปราจีนบุรี และแม้แต่คำว่า ปากน้ำโพ ก็น่าจะมีรากศัพท์มาจากแหล่งเดียวกัน^(๑)

กาลเวลาได้ทำให้คำเรียกขานชื่อตำบลต่าง ๆ ลบเลือนไป สำหรับดินแดนส่วนที่เรียกว่าตระพังเดิมอยู่ในเขตปกครองของจังหวัดสุพรรณบุรีเป็นส่วนใหญ่ ครั้นเมื่อถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้โปรดขยายเมืองกาญจนบุรีให้กว้างขวางขึ้น ย้ายตัวเมืองเดิมออกเขาสันไก่อมาตั้งที่ตำบลปากแพรกแล้วแบ่งเขตการปกครองใหม่ โดยแบ่งพื้นที่ตำบลตระพังตรุซึ่งขณะนั้นอยู่ในเขตปกครองของสุพรรณบุรีออกเป็น ๒ ส่วน ส่วนเหนือจากลำน้ำบ้านคอย อำเภอศรีประจันต์ ลงมาถึงบ้านจระเข้สามพันขึ้นกับจังหวัดสุพรรณบุรี ส่วนใต้จากแดนจระเข้สามพันลงมาถึงอำเภอพนมทวน ขึ้นกับจังหวัดกาญจนบุรี ดังมีหลักฐานการแบ่งในเรื่องนิทานโบราณคดีว่า “ตำบลตระพังตรุ เดิมอยู่ในเขตสุพรรณบุรี เมื่อย้ายเมืองกาญจนบุรีจากเขาสันไก่อมาตั้งที่บ้านปากแพรก ในรัชกาลที่ ๓ จึงโอนตำบลตระพังตรุไปอยู่ในเขตเมืองกาญจนบุรี . . .”

(๑) ยกเว้นอำเภอบางพืในจังหวัดสมุทรปราการ ซึ่งในรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ โปรดให้ขุดคลองตำโงกกับคลองทับนาง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๑ ตรงที่รวมคลองตำโงกและคลองทับนางนั้น ได้เทวรูปสำริด มีจารึกขอพระยาแสนตาและมหาสังฆกรรณกัณฑ์ โปรดให้บวงสรวงพลกรรมขึ้น ณ ที่นั้น จึงให้ชวามานบางพื.

รายงานการขุดตรวจชั้นดินที่บ้านดอนเจดีย์
ตำบลดอนเจดีย์ อ. พนมทวน
จ. กาญจนบุรี

ของ

กองโบราณคดี กรมศิลปากร

๕๑๒
การขุดตรวจชั้นดินที่บ้านคอนเจดีย์
ตำบลคอนเจดีย์ อำเภอพนมทวน
จังหวัดกาญจนบุรี

เมื่อได้ตรวจบริเวณโคกขององค์เจดีย์ที่บ้านคอนเจดีย์ ต. คอนเจดีย์ อ. พนมทวน จ. กาญจนบุรี แล้ว เห็นว่าเป็นเจดีย์ขนาดเล็กตั้งอยู่ที่ชายเนินดินที่ถูกไถปรับพื้นที่จนเรียบใกล้กับหนองน้ำ เจดีย์องค์นี้ตั้งอยู่โดดๆ ไม่มีร่องรอยของสิ่งก่อสร้างโคกตั้งอยู่ในบริเวณใกล้เคียง หากมองจากผิวดินที่ถูกปรับแล้ว จึงวางผังขุดหลุมตรวจชั้นทางกันทิศตะวันออกขององค์เจดีย์ห่างจากฐานไป ๔ เมตร ขุดหลุมขนาด ๔ x ๓ เมตร โดยใช้คานงมขุดหลุมนี้ (หลุม Test Pit 1) ระบายแรก ๒๐ ซม. เพื่อตรวจดูชั้นดินทางกันตะวันออกขององค์เจดีย์ว่ามีลักษณะอย่างไร มีร่องรอยของสิ่งก่อสร้างโคกหรือไม่ และจะปรากฏหลักฐานของมนุษย์ที่อาศัยอยู่ในบริเวณนี้หรือไม่ แล้วขุดระดับละ ๑๐ ซม. จนถึงระดับ ๕๐ ซม. จากผิวดินอันเป็นระดับลึกลงกว่าฐานเจดีย์ และเป็นระดับที่ไม่มีร่องรอยของโบราณวัตถุสถานปรากฏอยู่เลย ซึ่งมีรายละเอียดของชั้นดินในหลุม Test Pit 1 ดังนี้

ชั้นดินชั้นที่ ๑ เป็นชั้นดินไม่หนาแน่น อาจเป็นเพราะได้ถูกไถปรับพื้นที่ทำให้ชั้นดินตอนบนบางลง เป็นดินสีชาวนวลอัดที่บดถมกันแน่นตลอดชั้นดินธรรมชาติ ชั้นที่ ๑ นี้ไม่ปรากฏว่ามีโบราณวัตถุโคกที่เป็นร่องรอยของมนุษย์ และโบราณสถานอื่นที่อยู่ในระดับเดียวกับฐานองค์เจดีย์เลย

ชั้นดินชั้นที่ ๒ เป็นชั้นดินปนกับก้อนแร่เหล็ก (Latelite) ตลอดชั้นนี้เป็นสีสนิมเหล็ก ดินแข็งกว่าชั้นที่ ๑ ไม่พบโบราณวัตถุโคกที่แสดงให้เห็นร่องรอยของมนุษย์ที่ปรากฏอยู่ในชั้นดินชั้นนี้ นอกจากมีร่องรอยปรากฏอยู่ตามธรรมชาติเท่านั้น ตอนล่างของชั้นดินชั้นนี้เป็นดินสีเหลืองเป็นจุดๆ มีระดับเป็นแนวขนานราบ

ชั้นดินชั้นที่ ๓ เป็นชั้นดินเหนียว ไม่มี Latelite ปน และไม่มีร่องรอยทางโบราณคดีปรากฏอยู่ เลยลงไปจนถึงระดับ ๕๐ ซม. จากผิวดินก็จะมีลักษณะเดียวกันก็อยู่ในชั้นดินธรรมชาติชั้นที่ ๓

สรุปได้ว่าในบริเวณ Test Pit 1 นั้น ได้เคยเป็นบ้ำกมาแต่เดิมไม่มีร่องรอยของ

สิ่งก่อสร้างทั้งร่วมสมัยและก่อนสมัยสร้างเจดีย์องค์นี้ กับทั้งไม่มีหลักฐานของมนุษย์สมัยใดมา
ใช้ประโยชน์ภายใน Test Pit 1 แต่ประการใด

จากนั้นได้เปิด Test Pit 2 ที่ติดกับฐานเจดีย์ด้านทิศใต้ขนาด ๒ x ๑ เมตร เพื่อ
ตรวจสอบฐานขององค์เจดีย์และหลักฐานของมนุษย์ก่อสร้างเจดีย์องค์นี้ โดยขุดระดับละ ๑๐
ซม. ลงไปจนถึงระดับ ๗๐ ซม. จากผิวดิน ปรากฏว่าได้รายละเอียดดังนี้

ชั้นดินชั้นที่ ๑ ที่ผิวดินด้านทิศเหนือของหลุม ซึ่งติดกับองค์พระเจดีย์เป็นชั้นดิน
ที่พิเศษอิฐกาปูนถมอยู่ตลอดแนว ลักษณะชั้นนี้แสดงว่าเมื่อก่อนสร้างองค์พระเจดีย์ ได้มี
การปรับพื้นที่ทำฐานราก โดยใช้เศษอิฐกาปูนปูพื้นแล้วกระทุ้งแน่นใช้ทำฐานรากแล้วก่ออิฐ
๒ ชั้น อิฐเป็นฐานสี่เหลี่ยมขององค์เจดีย์มีไม้ก่อชั้นบนซากโบราณสถานเก่า หรือก่อชั้นใน
แหล่งที่เคยเป็นชุมชนคนแต่อย่างใด

ชั้นดินชั้นที่ ๒ เป็นชั้นดินสีสนิมเหล็กมีก้อนแร่เหล็ก (Laterite) ก้อนเล็กๆ
ปะปนอยู่หนาแน่น ตอนล่างของชั้นดินชั้นนี้เป็นดินสีเหลืองเป็นจุๆ ไม่ปรากฏร่องรอยหรือ
หลักฐานใดในทางโบราณคดี

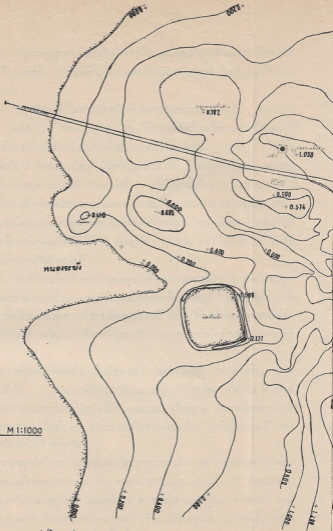
ชั้นดินชั้นที่ ๓ เป็นชั้นดินเหนียว สีลงไปถึงระดับ ๗๐ ซม. จากผิวดิน
ไม่ได้พบหลักฐานทางโบราณคดีใดๆเลย

การขุดค้นหลุม Test Pit 2 นี้ ได้พบเครื่องปั้นดินเผา ๑ ลูก ขนาดกว้าง ๓๐ ซม.
สูง ๑๕.๕ ซม. สมัยอยุธยา มีลายซีกคักกันรูปสี่เหลี่ยมขนมเปียกปูน มีดินและเศษกระดูก
เผาบรรจุอยู่เต็ม มีพระพิมพ์ดินเผาสมัยทวารวดี ๑ องค์ วางอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของ
หม้อใส่กระดูกใกล้บริเวณส่วนก้นหม้อ และอยู่ห่างจากฐานเจดีย์ ๔๐ ซม. อันเป็นสิ่งที่แสดง
ได้ว่า โบราณวัตถุดังกล่าวได้ถูกนำมาฝังไว้หลังจากที่ได้สร้างองค์เจดีย์แล้ว

ต่อมาได้ขุด Test Pit 3 ที่ติดฐานเจดีย์ด้านทิศตะวันตก และ Test Pit 4 ที่ติด
ฐานด้านตะวันออก เพื่อเปรียบเทียบชั้นดินที่องค์พระเจดีย์ และบริเวณนอกองค์พระเจดีย์
ซึ่งปรากฏว่าชั้นดินเป็นอย่างเดียวกัน และไม่ได้พบหลักฐานทางโบราณคดีในแต่ละชั้นดินด้วย

ดังนั้นจึงอาจสรุปได้ว่า

๑. ในบริเวณที่ตั้งองค์พระเจดีย์ที่บ้านคอนเจดีย์ ต. คอนเจดีย์ อ. พนมทวน
จังหวัดกาญจนบุรี นั้น เป็นเจดีย์แบบท้องถิ่นที่สร้างขึ้นมานานเนินดินใกล้วัดในสมัยอยุธยา

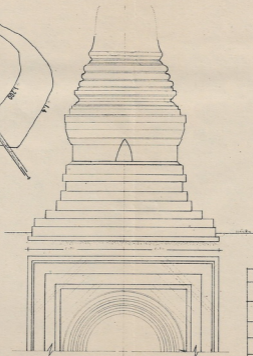
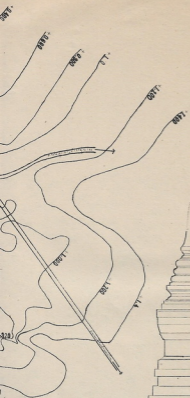

CONTOUR : 0.200 M 1:1000

1:1000 M 1:1000

1:1000 M 1:1000

ชื่อสถานที่ (Site Name)	
ชื่อวัด (Temple Name)	ชื่อหมู่บ้าน (Village Name)
ชื่อตำบล (Sub-township)	ชื่ออำเภอ (District)
ชื่อจังหวัด (Province)	ชื่อประเทศ (Country)
วันที่สำรวจ (Survey Date)	
ชื่อผู้สำรวจ (Surveyor)	

พิมพ์และแปลที่ศูนย์วิจัย 1200

๒. เกษกระดุกต่างๆ ที่ชาวบ้าน ได้พบนั้นอาจเป็นของมนุษย์ก่อนประวัติศาสตร์ที่ เคยอาศัยอยู่ใกล้บริเวณนั้น เพราะได้สำรวจพบแหล่งกึ่งก่อนประวัติศาสตร์ ไม่ไกลจากบ้านคอน เจ็ยี้แห่งนี้มากนัก

๓. พระเจ็ยี้ย็องกันั้น ไม่ควรเกี่ยวข้องกับสงครามยุทธหัตถีแต่อย่างใด เพราะหาก ยึดพงศาวดาร ซึ่งกล่าวว่า "พระนเรศวรมหาราช ได้โปรดให้สร้างเจ็ยี้ย็องกัสมพระศัพพะมหา อุปราชา" ซึ่งหากมีการสร้างจริงก็สร้างเพื่อเป็นอนุสรณ์ให้แก่พระมหาอุปราชา ในที่ซึ่ง พระองค์ทรงตั้งทัพ ณ ตำบลกระพังคุรุ มิใช่ที่ตำบลคอนเจ็ยี้ คือพระเจ็ยี้ย็องกันี้ เพราะอยู่ นอกเส้นทางเดินทางทัพของพระมหาอุปราชาอย่างหนึ่ง กับมิใช่ที่ตั้งทัพของพระมหาอุปราชาอีก อย่างหนึ่ง (เส้นทางเดินทางทัพของพระมหาอุปราชาที่ควรจะเป็นตามพงศาวดารต่างๆ นั้น) ดังนั้น หาก **เจ็ยี้ย็องกั**ของพระมหาอุปราชา มีอยู่จริงก็ควรอยู่แถวบ้านกระพังคุรุ ซึ่งอยู่ห่างไป ทางตะวันออกเฉียงเหนือขององค์เจ็ยี้ย็องกัที่ ต. คอนเจ็ยี้ ประมาณ ๑๒ กิโลเมตร (มิใช่เจ็ยี้ ยุทธหัตถีที่เป็นปัญหาอยู่ในปัจจุบัน)

๔. หากถือเอาเรื่องราวตาม**พงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐ**ฯ ก็ควรจะได้ทรงทำ ยุทธหัตถีกันในบริเวณเหนือบ้านคอนระฆังถึงหนองสาหร่ายที่สุพรรณบุรี แต่ก็มีได้ระบุว่า ได้ สร้างเจ็ยี้ยุทธหัตถีไว้แต่อย่างใด ซึ่งหากมีการสร้างเจ็ยี้ย็องกั ก็คงเป็น**เจ็ยี้ย็องกัแห่ง ชัยชนะ** ไว้ในบริเวณสนามรบซึ่งควร อยู่ระหว่างบ้านคอนระฆังถึงบ้านหนองสาหร่ายที่ สุพรรณบุรี

๕. เจ็ยี้ยุทธหัตถีที่กำลังเป็นปัญหาอยู่นี้ ไม่ควรจะมีอยู่ เพราะไม่มีพงศาวดาร ฉบับไหนกล่าวถึงไว้ นอกจากเจ็ยี้ย็องกัของพระมหาอุปราชาที่สถานที่ตั้งทัพ ณ ตำบล กระพังคุรุ ซึ่งพระนเรศวรโปรดให้สร้างไว้ตามพงศาวดาร (ในข้อ ๓) และเจ็ยี้ย็องกัแห่ง ชัยชนะของพระนเรศวร (ในข้อ ๔) ซึ่งมีกล่าวถึงไว้ในหนังสือเรื่อง "นิทานโบราณคดี" ของ สมเด็จกรมฯ พระองค์เจ้าพรหมเทพ

แต่จะอย่างไรก็ตาม กรมศิลปากรก็ควรจะต้องดำเนินการสำรวจและขุดค้นทางวิชา การโบราณคดีตามเส้นทางเดินทางทัพทั้ง ๒ ข้าง ตลอดจนมาจากเมืองกาญจนบุรี (เก่า) ถึงพนมทวน กระพังคุรุ ในเขตจังหวัดกาญจนบุรี และต่อไปถึง ต. จระเข้สามพัน อุ้มทอง คอนระฆัง คอน เจ็ยี้ ถึงหนองสาหร่าย ในเขตจังหวัดสุพรรณบุรี เพื่อให้ได้หลักฐานทางโบราณคดีมากที่สุด มาใช้ประกอบการพิจารณาให้รอบคอบอีกครั้งหนึ่ง

บัญชีสิ่งของที่ขุดได้จาการขุดแต่งรอรูฐานพระเจดีย์
ที่ตำบลคอนเจดีย์ อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี

เลขที่	รายการ	ชนิด	ขนาด ซม.	สมัย	จำนวน ชิ้น	หมายเหตุ
			กว้าง ยาว สูง			
๑	พระพิมพ์	ดินเผา	กว้าง ๖ ซม. สูง ๗ ซม.	ทวารวดี	๑ องค์	ชำรุด
๒	พระพิมพ์	ดินเผา	กว้าง ๖ ๑/๒ ซม. สูง ๖ ๑/๒ ซม. หนาฐาน ๔ ซม.	ทวารวดี	๑ องค์	ที่ฐานแตก ๒ ชิ้น ใหม่เศียร
๓	เศียรพระพิมพ์	ดินเผา	กว้าง ๔ ซม. สูง ๕ ซม.	ทวารวดี	๑ เศียร	แตกเป็น ๒ ชิ้น
๔	ถ้ำโลโอหะ	หิน	-	-	๖ ชิ้น	ชำรุดทั้งเป็นก้อนๆ
๕	หม้อดินเผาถ้วยประดับ	ดินเผา	ผ่าศูนย์กลาง ๓๐ ซม. สูง ๑๕.๕ ซม.	อยุธยา	๑ ใบ	ชำรุด (ภายในหม้อ บรรจุกระดูกเขาแล้ว)
๖	เหล็กสำหรัขี้ดสอด เจดีย์	เหล็ก	ยาว ๑๐ ซม.	อยุธยา	๑ ชิ้น	ชำรุด
๗	พระพิมพ์	ดินเผา	กว้าง ๗ ซม. สูง ๕ ซม.	อู่ทอง	๑ องค์	ในแฉกพระพุทธรูป ปางนเรศวร ๑๐ องค์ บนทางช้างซ้าย

ใบราววัตถุทั้ง ๗ รายการนี้ ได้ฝากไว้ที่บ้านกำนันตำบลคอนเจดีย์ (นายเจียม เสริมสุข)
อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี ตั้งแต่วันที่ ๓ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๑๖

รายชื่อสถานที่สำคัญที่กล่าวไว้ในสงคราม
ยุทธหัตถี พ.ศ. ๒๑๓๕

รวบรวมโดย

กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์

กรมส่งเสริมการค้าระหว่างประเทศ
 กระทรวงพาณิชย์

ลำดับ	ชื่อสินค้า	ชนิด	ราคาขายปลีก ต่อหน่วย (บาท)	ชนิด	ราคาขาย ต่อหน่วย (บาท)	หมายเหตุ
1	ข้าวหอมมะลิ	ขาว	100.00	ขาว	100.00	
2	ข้าวหอมมะลิ	ขาว	100.00	ขาว	100.00	
3	ข้าวหอมมะลิ	ขาว	100.00	ขาว	100.00	
4	ข้าวหอมมะลิ	ขาว	100.00	ขาว	100.00	
5	ข้าวหอมมะลิ	ขาว	100.00	ขาว	100.00	
6	ข้าวหอมมะลิ	ขาว	100.00	ขาว	100.00	
7	ข้าวหอมมะลิ	ขาว	100.00	ขาว	100.00	
8	ข้าวหอมมะลิ	ขาว	100.00	ขาว	100.00	
9	ข้าวหอมมะลิ	ขาว	100.00	ขาว	100.00	
10	ข้าวหอมมะลิ	ขาว	100.00	ขาว	100.00	

กระทรวงพาณิชย์

กรมส่งเสริมการค้าระหว่างประเทศ

กระทรวงพาณิชย์

กรมส่งเสริมการค้าระหว่างประเทศ
 กระทรวงพาณิชย์

รายชื่อสถานที่สำคัญที่เกี่ยวข้องในสงครามยุทธหัตถี

พ.ศ. ๒๓๓๕^(๑)

(ตามลำดับอักษร)

จระเข้สามพัน

๑. เป็นชื่อเดิมของ อำเภออุทุมพรพิสัย จังหวัดสุรินทร์

๒. คำบาลี ชื่อน้ำในอำเภออุทุมพรพิสัย จังหวัดสุรินทร์ ที่เรียกว่าจระเข้สามพัน กล่าวกันว่าน้ำจระเข้มี ๓ พันธุ์ คือ พันธุ์คั้นเบ็ก พันธุ์คั้นนก และพันธุ์คั้นแวง หรืออีกนัยหนึ่งว่าย้ายกับกาคือลูกจระเข้จากพวกมอญ ซึ่งลงอวนได้ตัวยาวกว่า ๓,๐๐๐ เบือ อีกนัยหนึ่งว่าลำน้ำตรงนี้มีจระเข้มาก เจ้าองค์หนึ่งในวงศ์อุทุมพรให้เสมียนสามคนคอยจกจำนวน เสมียนจกไม่ทัน จกได้คนละพัน รวม ๓ คนเป็น ๓,๐๐๐ เลยสรุปเอาว่ามีจระเข้สามพันตัว จึงเรียกตำบลนี้ว่า ตำบลจระเข้สามพัน

๓. ลำน้ำ- ในอำเภออุทุมพรพิสัย จังหวัดสุรินทร์ ตั้งต้นจากบ้านคอนแสง อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี ไหลผ่านบ้านห้วยยาง บ้านหนองปลิง บ้านหนองบัว มาท่วมลำน้ำท่าพระ ที่ตำบลอุทุมพร อำเภออุทุมพรพิสัย จังหวัดสุรินทร์ กว้าง ๕๐ เมตร ยาว ๔๐ กิโลเมตร

๔. บ้าน (จากการสำรวจของคณะกรรมการสำรวจเส้นทางเดินทัพในสงครามยุทธหัตถี ซึ่งได้ดำเนินการสำรวจเมื่อวันที่ ๔-๑๓ มีนาคม ๒๕๑๖) อยู่ห่างทิศตะวันตกเฉียงเหนือของ ต. กระจังบุรี อ. พนมทวน จ. กาญจนบุรี ห่างโดยทางตรงประมาณ ๒๔ กิโลเมตร เป็นหมู่บ้านใหญ่มากแล้ว มีแม่น้ำจระเข้สามพันไหลผ่าน สันนิษฐานว่าเมื่อพระมหาอุปราชทรงทราบว่ากองทัพของสมเด็จพระนเรศวรมหาราชยกมาถึงหนองสาหร่ายแล้ว จึงทรงเตรียมการโจมตี โดยยกทัพออกจากกระจังบุรีในวันเสาร์ ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือนยี่ และระหว่างทางกองทัพแรกที่บ้านจระเข้สามพันนี้ ในบริเวณนี้มีหนองน้ำใหญ่แห่งหนึ่งปรากฏชื่อในแผนที่ของกรมแผนที่ทหารบก ปรากฏว่า ๑ : ๕๐,๐๐๐ ว่าลาดฝั่ง ทหารและสัตว์พาหนะในกองทัพพม่าคงใช้น้ำในบึงนี้ เส้นทางนี้เคยเป็นทางผ่านของกองทัพพม่ามาแล้ว เมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๓ ซึ่งคราวนั้นกองทัพไทยจับตัวพระยาพิชัย ได้ที่ตำบลจระเข้สามพัน

(๑) หลักฐานจากอักษรกรมภูมิศาสตร์ไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๐๑, หนังสือราชกิจจานุเบกษา, การสำรวจและข้อสันนิษฐานของคณะกรรมการสำรวจเส้นทางเดินทัพสงครามยุทธหัตถี พ.ศ. ๒๕๑๕

คอนเจคต์

๑. **ตำบล และหมู่บ้าน** ขึ้นอำเภอพนมทวน จ. กาญจนบุรี เป็นที่ตั้งของเจดีย์ ซึ่งมีผู้สงสัยว่าจะเป็นเจดีย์อนุสรณ์เรื่องสงครามยุทธหัตถี ซึ่งสมเด็จพระนเรศวรมหาราชโปรดให้สร้างขึ้น จากการสำรวจของคณะอนุกรรมการ ฯ พบว่ามีลักษณะคือ เป็นพระเจดีย์กลมขนาดเล็ก ฐานสี่เหลี่ยม กว้างด้านละ ๔ เมตร ตั้งอยู่ในที่ราบ ห่างจากเจดีย์ออกไปทางทิศใต้ ประมาณ ๓๑๔ เมตร มีพระปรางค์องค์หนึ่งและพระเจดีย์สององค์รุ่นเดียวกับพระปรางค์ มีวัดชื่อวัดคอนเจดีย์อยู่ห่าง ไปทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของพระปรางค์นี้ประมาณ ๒๐๐ เมตร พระเจดีย์ดังกล่าวนี้มีรูปทรง ขนาด และลักษณะตลอดจนความเก่าแก่ฯ กับพระเจดีย์ที่วัดบ้านน้อย และวัดพังศู

๒. **ตำบล และอำเภอ** ขึ้น จ. สุพรรณบุรี อ. คอนเจดีย์มี ๔ ตำบล คือ ๑. ก. คอนเจดีย์ ๒. ต. สระกระโจม ๓. ต. ท้องเสาห้วย ๔. ต. ไไร่ก มีทางหลวงแผ่นดินสาย ๓๐๕ (มาลัยแมน ซึ่งแยกจากทางหลวงแผ่นดินสาย ๕ (เพชรเกษม) ที่ กม. ๕๘.๕๕๐) ไปถึงบ้านอู่ตา ก. คอนกายน อ. เมืองสุพรรณบุรี ระยะทาง ๕๗ กิโลเมตร แล้วแยกไปถึงคอนเจดีย์อีก ๒๓ กม. มีพระบรมราชานุสรณ์สมเด็จพระนเรศวรมหาราช สร้างเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๒ มีงานถวายสักการะในวันที่ ๒๕ มกราคม ของทุกปี

ข้อสันนิษฐาน เชื่อว่าสมเด็จพระนเรศวรมหาราชและสมเด็จพระมหาอุปราชทรงกระทำยุทธหัตถี ณ ตำบลหนองเสาห้วยในอำเภอคอนเจดีย์นี้ ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๕๖ ได้พบซากพระเจดีย์ขนาดใหญ่ ซึ่งสันนิษฐานว่าเป็นเจดีย์ซึ่งสมเด็จพระนเรศวรมหาราชโปรดให้สร้างเป็นอนุสรณ์แห่งชัยชนะ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จพระราชดำเนินไปตั้งแถวในบั้นนี้ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระองค์ปัจจุบันก็ได้เสด็จไปทรงตั้งแถวเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๘ ทางราชการได้สร้างเจดีย์ครอบซากเจดีย์องค์เดิมเสร็จเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๒

ลักษณะของพระเจดีย์โบราณ มีฐานสี่เหลี่ยม กว้างด้านละ ๑๐ วา หรือ ๒๐ เมตร ยอดหักทึบหลายองศาองเป็นเนิน จึงไม่ทราบว่ามีรูปทรงเป็นอย่างไร ยังคงเหลือส่วนสูงจากพื้นดิน ๖ วา หรือ ๑๒ เมตร เจดีย์องค์นี้มีฐานซ้อนกันเป็นสองชั้น ถ้าจะคำนวณส่วนสูงจนสุดยอดแล้ว ก็จะไม่ต่ำกว่า ๔๐ เมตร นับว่าเป็นเจดีย์สูงใหญ่เหมาะสมที่จะเป็นเจดีย์ที่พระมหากษัตริย์สร้าง

คอนระฆัง

ไม่ปรากฏในอักษรานุกรมภูมิศาสตร์ไทยฉบับราชบัณฑิตยสถาน จากการสำรวจของคณะอนุกรรมการฯ พบว่าเป็น **หมู่บ้าน** อยู่ใน ต. คลังชั้น อ. เมือง จ. สุพรรณบุรี ห่างออกไปทางใต้ของอนุสรณ์เจ็ดยี่สิบ ๘ กิโลเมตร ห่างจากหนองสาหร่าย ๑๓ กิโลเมตร มีชื่อปรากฏอยู่ในแผนที่มาตราส่วน ๑ : ๒๕,๐๐๐ ว่า "หนองระฆัง" สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงทราบได้ทรงกล่าวไว้ในหนังสือเรื่องไทยรบพม่าว่า สมเด็จพระนเรศวรมหาราชจะไปโปรดให้กองทหารของพระยาศรีไสยณรงค์ยกไปตั้งรักษาทัพอยู่ที่คอนระฆังนี้ เนื่องจากทรงตรวจพบรอยค่ายโบราณปรากฏอยู่

คอนเฝ้าข้าว

ในอักษรานุกรมภูมิศาสตร์ไทยฉบับราชบัณฑิตยสถาน เล่ม ๒ ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๐๗ หน้า ๒๑ ว่า อยู่ในเขต อ. ศรีประจันต์ จ. สุพรรณบุรี คราวสมเด็จพระนเรศวรมหาราชรบพม่าที่คอนเจ็ดยี่สิบ พระยาศรีไสยณรงค์ปะทะทัพหน้าของพม่าที่คอนนี้

ในพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาหลายฉบับกล่าวถึงกองทัพของพระยาศรีไสยณรงค์ปะทะกับทหารพม่าที่คอนเฝ้าข้าว โคนเฝ้าข้าวนี้ไม่มีชื่อปรากฏในแผนที่ทุกฉบับ ในทำเนียบท้องถิ่นของกระทรวงมหาดไทยก็ไม่ปรากฏว่ามีตำบลคอนเฝ้าข้าว คณะอนุกรรมการสำรวจเส้นทางเดินทัพได้จับจุดที่บ้านคอนระฆังเป็นหลัก เมื่อคอนระฆังเป็นหมู่บ้านขึ้น ต. คลังชั้น อ. เมืองสุพรรณบุรี โคนเฝ้าข้าวอาจเป็นชื่อหมู่บ้านที่อยู่ใต้คอนระฆังไปประมาณ ๑ กิโลเมตร ก็ได้ คือไกลจากอนุสรณ์เจ็ดยี่สิบไปทางใต้ประมาณ ๘ กิโลเมตร แม้จะได้จุดที่แน่นอนแล้วถ้าหากเชื่อตามที่สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงสันนิษฐานว่ากองทัพหน้าของพระยาศรีไสยณรงค์ยกมาตั้งรักษาทัพที่คอนระฆัง โคนเฝ้าข้าวก็จะตั้งอยู่ใกล้เคียงกับบ้านคอนระฆัง

ท่าคอย

เป็นท่าข้ามแห่งหนึ่งของแม่น้ำบ้านคอย เป็นท่าข้ามของสัตว์พาหนะและเกวียนมาแต่สมัยโบราณ อยู่ห่างถนนสายคอนเจ็ดยี่สิบ - ศรีประจันต์ไปทางทิศใต้ ประมาณ ๔-๕ กิโลเมตร ปัจจุบันยังคงใช้เป็นท่าข้ามของรถบรรทุกและสัตว์พาหนะ บริเวณท่าข้ามนี้กว้าง

ประมาณ ๒๐๐ เมตร บริเวณนี้เป็นห้วงน้ำกว้างมีน้ำขังอยู่ลึกประมาณแค่หัวเข่า ท้องน้ำเป็นทราย จึงสะดวกแก่การข้ามไปมา สันนิษฐานว่าสมเด็จพระนเรศวรยกทัพมาข้ามที่ท่านี้แล้วไปตั้งทัพที่ ต. หนองสาหร่าย

ท่าท้าวอุทอง

เป็นท่าข้ามแม่น้ำสุพรรณ (คือแม่น้ำท่าจีน) อยู่ในบริเวณบ้านพังม่วง ต. วังน้ำซับ อ. ศรีประจันต์ อยู่เหนือที่ว่าการ อ. ศรีประจันต์ขึ้นไปประมาณ ๔ กิโลเมตร ห่างจากอนุสรณ์ดอนเจดีย์ไปทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือประมาณ ๑๘ กิโลเมตร เหนือที่ว่าการ อ. สามโก้ จ. อ่างทองประมาณ ๑๐ กิโลเมตร ในปัจจุบันมีวัดตั้งอยู่ทางฝั่งตะวันตกของท่าข้ามเรียกว่า วัดพังม่วง เป็นวัดสร้างใหม่ ท่าท้าวอุทองนี้เป็นท่าน้ำขนาดใหญ่ กว้างประมาณ ๕๐๐ เมตร สมัยก่อนพื้นแม่น้ำตอนนี้เป็นทราย ค้างคากทั้งสองฝั่ง น้ำน้อย เป็นท่าข้ามของสัตว์พาหนะและเกวียนในสมัยโบราณ ปัจจุบันในบริเวณนี้มีน้ำเต็มฝั่ง เนื่องจากได้มีการสร้างประตูน้ำโพธิ์พระยาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๔

สันนิษฐานว่าสมเด็จพระนเรศวรทรงนำกองทัพมาข้ามที่ท่านี้ เพราะบริเวณนี้เป็นทางใกล้หนองสาหร่ายที่ อ. คอนแฉชัย จ. สุพรรณบุรี และเส้นทางที่จะเดินไปยังหนองสาหร่ายก็เป็นที่ค่อนข้างสามารถเดินทัพไปได้โดยสะดวก ทั้งท่าท้าวอุทองนี้ก็อยู่ในระดับต่ำกว่าที่ตั้ง ต. หนองสาหร่าย อ. คอนแฉชัยลงมาไม่มากนัก

บางกระบัง

หมู่บ้าน ขึ้น ต. หัวเวียง อ. เสนา จ. พระนครศรีอยุธยา อยู่ห่างไปทางทิศตะวันตกของจังหวัดพระนครศรีอยุธยาประมาณ ๒๐ กิโลเมตร ห่างจาก อ. บำไยก จ. อ่างทองไปทางทิศใต้ ๑๗ กิโลเมตร ในพงศาวดารหลายฉบับกล่าวว่าทหารพม่าลาคกระเวนมาถึงที่นี่

บางขวด

ทุ่ง อยู่ในเขต ต. สวนพริก อ. พระนครศรีอยุธยา จ. พระนครศรีอยุธยา มีบ้านบางขวด ๒ หมู่บ้าน อยู่ห่างไปทางทิศเหนือของพระนครศรีอยุธยาประมาณ ๗ กิโลเมตร ในพงศาวดารหลายฉบับกล่าวว่าเป็นที่ประชุมทัพไทยเพื่อจะยกไปตีเมืองเขมร แต่เมื่อสมเด็จพระนเรศวรทราบข่าวกองทัพพม่า จึงทรงเปลี่ยนไปตั้งทัพที่ ต. ม่วงหวาน

บ้านโง้ง

หมู่บ้านตอน อยู่ในเขต อ. อุทุมพร จ. สุพรรณบุรี เทนือเมืองอุทุมพรเก่า อยู่ห่างหมู่บ้านจระเข้สามพันไปทางเหนือโดยทางตรงประมาณ ๒๔ กิโลเมตร มีชื่อปรากฏอยู่ในแผนที่ของพระทิวประชาชน ผู้ว่าราชการเมืองสุพรรณบุรี ซึ่งส่งมาประกอบรายงานถวายสมเด็จพระนเรศวรมหาราชภาพ แต่ไม่ปรากฏในแผนที่ทางการทหาร

สันนิษฐานว่าพระมหาอุปราชาคงเดินทัพผ่าน และคงจะประทับแรมที่นี่ ๑ คืน คือคืนวันอาทิตย์ แรม ๑ ค่ำ เดือนยี่

บ้านคอย

แม่น้ำ คือแม่น้ำสายเดียวกับแม่น้ำจระเข้สามพัน ไหลไปบรรจบกับแม่น้ำสุพรรณทางตะวันออกเฉียงใต้ของอำเภอสองพี่น้อง ห่างจากอำเภอนี้ประมาณ ๑๒ กิโลเมตร ในปัจจุบันแม่น้ำสายนี้แห้งเหือดหมด สายน้ำซากเป็นห้วงเป็นตอน บางแห่งกลายเป็นไวน้ำ แต่ตอนบนของลำน้ำที่ใกล้หนองสาหร่ายนั้นยังคงมีน้ำขังตลอดปี ถ้าน้ำขึ้นท้องที่ระหว่าง อ. คอนแฉกี และ อ. ศรีประจันต์

สันนิษฐานว่ากองทัพของสมเด็จพระนเรศวรมหาราชข้ามแม่น้ำนี้ที่ท่าคอย อ. คอนแฉกี เพื่อไปยังหนองสาหร่าย

บ้านน้อย

วัด อยู่ในเขต อ. พนมทวน จ. กาญจนบุรี เป็นวัดเก่าซึ่งยังคงมีซากโบสถ์ วิหาร และเจดีย์เก่าเหลืออยู่ และเจดีย์องค์หนึ่งของวัดนี้มีรูปทรง ขนาด และลักษณะรุ่นเดียวกับพระเจดีย์ที่ ต. คอนแฉกี อ. พนมทวน จ. กาญจนบุรี

บ้านห้วย

อยู่ในเขต อ. อุทุมพร จ. สุพรรณบุรี เทนือบ้านจระเข้สามพันขึ้นไปประมาณ ๒๔ กิโลเมตร ในบริเวณนี้มีหนองน้ำเล็ก ๆ และลำห้วยอยู่หลายสาย คณะอนุกรรมการสำรวจเส้นทาง การเดินทัพสันนิษฐานว่าอาจเป็นแห่งเดียวกับบ้านโง้งซึ่งพระมหาอุปราชาเดินทัพผ่าน และได้ค้างคืนอยู่ ๑ คืน คือคืนวันอาทิตย์ แรม ๑ ค่ำ เดือนยี่

ป่าโมก

ตำบล และอำเภอ ขึ้น จ. อ่างทอง ตั้งที่ว่าการที่ ต. บางปลากด ผังซ้ายแม่น้ำเจ้าพระยา อยู่ทางทิศใต้ของเมืองอ่างทอง ทิศตะวันตกของ อ. บางปะหัน จ. พระนครศรีอยุธยา ทิศเหนือของ อ. บางบาล จ. พระนครศรีอยุธยา และทางตะวันออกของ อ. ผักไห่ จ. พระนครศรีอยุธยา การคมนาคมจากเมืองไปอำเภอโดยทางหลวงแผ่นดินสาย ๖๐๕ (อ่างทอง-ป่าโมก) ระยะทาง ๑๐ กิโลเมตร หรือไปตามลำน้ำเจ้าพระยา ระยะทาง ๑๒ กิโลเมตร ภูมิประเทศเป็นที่ราบลุ่มเหมาะแก่การทำนา มีป่าละเมาะบ้าง พ. ๑๖ (๒๕๐๔) ทำนาเป็นพื้น มีสวนและไร่ไม้ล้มลุกบ้าง

อ. ป่าโมกมี ๘ ตำบลคือ ๑. บางปลากด ๒. นรสิงห์ ๓. บางเสด็จ ๔. ป่าโมก ๕. โฝงแฝง ๖. โรงช้าง ๗. สายทอง ๘. เอกราช

ป่าโมกเป็นตำบลที่พม่าเคยเดินทัพผ่านเข้ามาตีกรุงศรีอยุธยา และเคยเป็นสนามรบระหว่างกองทัพสมเด็จพระนเรศวรกับทัพหน้าของพม่า เมื่อ พ.ศ. ๒๑๒๘ ซึ่งขณะนั้นไทยกำลังประชุมพลที่ทุ่งหล่มพลีหรือลุมพลี เมื่อทรงทราบว่าพม่าเข้ามาจับคนถึงบ้านป่าโมก ก็เสด็จทรงเรือพร้อมด้วยสมเด็จพระเอกาทศรถ พอถึง ต. ป่าโมกน้อยก็เสด็จขึ้นบกรบพม่า พอกองทัพตามมาทันก็ระดมเข้าตีพม่าถอยหนีไป พ.ศ. ๒๑๓๕ ประชุมทัพที่ป่าโมกทางตะวันตก (พงศาวดารบางฉบับยกเว้นฉบับหลวงประเสริฐฯ) และยกไปกระทำยุทธหัตถีชนะพระมหาอุปราชาที่ ต. หนองสาหร่าย จ. สุพรรณบุรี อำเภอที่มีปูชนียวัตถุที่สำคัญ คือ พระพุทธไสยาสน์ ที่วัดป่าโมก

วัด อยู่ในเขต อ. ป่าโมก จ. อ่างทอง เป็นพระอารามหลวง มีพระพุทธไสยาสน์องค์ใหญ่สมัยอยุธยา บรรจุพระบรมสารีริกธาตุ ยาวประมาณ ๒๒ เมตร มีงานนมัสการประจำปีในวันข้างแรมเดือน ๑๑ พงศาวดารกรุงศรีอยุธยา กล่าวว่า พระพุทธไสยาสน์องค์นี้ถูกน้ำเซาะจะพังลงน้ำ สมเด็จพระเจ้าท้ายสระโปรดให้พระยาราชสงครามเป็นแม่กองขุดให้พ้นสายน้ำจากฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาขึ้นมา ๔ เส้น ๔ วา แล้วสร้างพระอุโบสถ พระวิหาร การเบรี่ยัญทั้งปวงเมื่อ พ.ศ. ๒๒๗๑ วัดป่าโมกก่อนสถาปนาเรียกว่า วัดตลาด เมื่อ พ.ศ. ๒๑๓๕ กล่าวว่าสมเด็จพระนเรศวรเสด็จยกกองทัพไปประทับแรมที่ป่าโมกคืนหนึ่ง สันนิษฐานว่าน่าจะประทับแรมที่วัดนี้ จึงทอดพระเนตรเห็นพระบรมสารีริกธาตุปาฏิหาริย์

พนมทวน

ตำบล และอำเภอ ชั้น จ. กาญจนบุรี ตั้งที่ว่าการที่ ต. พนมทวน อยู่ห่างทิศตะวันตกของอำเภอสองพี่น้อง จ. สุพรรณบุรี ทิศเหนือของ อ. ท่าม่วง จ. กาญจนบุรี ทิศตะวันออกเฉียงเหนือของ อ. เมืองกาญจนบุรี คมนาคมจากเมืองไปอำเภอโดยทางหลวงแผ่นดินสาย ๘ (กาญจนบุรี-อุทัย) ระยะทาง ๒๓.๗ กิโลเมตร ภูมิประเทศเป็นที่ราบมีน้ำเซาะบ้าง พ. ๔๔ (๒๕๐๔) ฮารีพัดน้ำ ทำไร่ ทำยาสูบ ตัดไม้ เมาถ่าน เค็มชื่อ อ. เหนือ เปลี่ยนชื่อเป็น อ. บ้านทวน เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๔ เปลี่ยนชื่อเป็น อ. พนมทวน เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๑

อ. พนมทวนมี ๘ ตำบล คือ ๑. พนมทวน ๒. คอนเจ็กชัย ๓. คอนแสลง ๔. หุ้งสมอ ๕. พังทรุ ๖. วรางหวย ๗. เสาขวัญ ๘. ทนงโรง ๙. หัวอกรเขา

พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาหลายฉบับกล่าวว่า กองทัพของพระมหาอุปราชาเดินผ่านในคราวสงครามยุทธหัตถี พ.ศ. ๒๑๓๕ และได้เสด็จไปตั้งทัพที่ ต. ตระพังพรุ

พระเจดีย์สามองค์

ชื่อ เป็นทางข้ามทิวเขาตะนาวศรี ซึ่งเป็นเขตแดนระหว่างประเทศไทยกับพม่า ใน ต. ไล่โว่ กิ่ง อ. สังขละ อ. ทองผาภูมิ จ. กาญจนบุรี สูง ๒๔๗ เมตร เป็นค่านแดนทัพระหว่างไทยกับพม่า มีพระเจดีย์สามองค์ องค์หนึ่งอยู่ในเขตพม่า องค์หนึ่งอยู่ในเขตไทย องค์กลางอยู่ตรงสันทิวเขาตะนาวศรีซึ่งเป็นเขตแดน สมัยกรุงศรีอยุธยาพระเจ้าตะเบ็งสะเวตี้ ยกกองทัพใหญ่เข้ามาตีกรุงศรีอยุธยาเข้าทางค่านนี้ครั้งแรก ถึง พ.ศ. ๒๓๒๔ พระเจ้าปดุงยกทัพที่ ๘ มาตั้งพันพระเจดีย์ ๓ องค์เข้ามาเพียง ๒ ระยะ ทัพพม่าต้องตั้งอยู่บนเขา เมื่อทัพที่ ๔ ที่ ๕ แยกฉานแก่กองทัพไทย ทัพพระเจ้าปดุงก็ถอยไป ; ค่านทาง อยู่ใน ต. สวนผึ้ง อ. จอมบึง แล้วข้ามแม่น้ำกรี จนถึงพระเจดีย์สามองค์ (ใต้) ระยะทางราว ๘๕ กิโลเมตร ก่อไปเป็นทางคนเดินและทิวเขาตะนาวศรีขึ้นไปทางเหนือจนถึงบ้านโป่งสะแก ใน ต. จระเข้เผือก อ. เมืองฯ จ. กาญจนบุรี แล้วเข้าเขตพม่าได้ ๒ ทาง ทางหนึ่งแยกที่บ้านนี้ไปทางตะวันตก ข้ามทิวเขาตะนาวศรีใน ต. จระเข้เผือก ที่เขาเนเคียตุง อีกทางหนึ่งเลยไปทางเหนือ ผ่านบ้านหนองศรีมงคล ใน ต. สิงห์ อ. ไทรโยค แล้วแยกไปทางตะวันตกเฉียงเหนือ ข้ามทิวเขาตะนาวศรีที่บ้านบึงกบิน ใน ต. สิงห์ ทางทั้งสองนี้เป็นทางมาแคบโบราณ

พงศาวดารกรุงศรีอยุธยากล่าวว่า สมเด็จพระมหาอุปราชายกกองทัพเข้ามาไทยทางค่านพระเจดีย์สามองค์

พังทรุ

ตำบล ขึ้น อ. พนมทวน จ. กาญจนบุรี พงศาวดารกรุงศรีอยุธยา กล่าวว่า สมเด็จพระมหาอุปราชาทรงทัพที่ ต. ตระพังทรุ

วัด ตั้งอยู่ในเขต ต. พังทรุ อยู่ห่างจากเจดีย์ที่บ้านคอนเจดีย์ ต. คอนเจดีย์ อ. พนมทวน ไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือโดยทางตรงประมาณ ๑๐ กิโลเมตร โดยทางรถยนต์ ๑๗ กิโลเมตร ที่วัดนี้มีบ่อน้ำโบราณ (พังทรุ) ๑ บ่อ ในบริเวณใกล้เคียงกันอีก ๓ บ่อ สันนิษฐานว่า เมื่อสมเด็จพระมหาอุปราชาทรงทัพที่ตำบลนี้ใน พ.ศ. ๒๑๓๕ คงจะได้เสด็จประทับที่วัดนี้

ม่วงหวาน

บ้าน อยู่ใน ต. มหาพราหมณ์ อ. บางบาล จ. พระนครศรีอยุธยา

พงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐฯ กล่าวว่า สมเด็จพระนเรศวรมหาราชเสด็จพยุหยาตราโดยทางชลมารคไปทำพิธีตัดไม้ช่อมานามที่ตำบลหล่มพลีแล้วตั้งทัพอยู่ที่ ต. ม่วงหวาน แต่ ต. ม่วงหวานไม่มีในแผนที่ปัจจุบัน คณะอนุกรรมการสำรวจเส้นทางการเดินทางได้ออกสำรวจและสอบถามตามท้องที่ต่าง ๆ ทั้งในเขตจังหวัดอ่างทองและสุพรรณบุรีก็ไม่ปรากฏว่ามีผู้ใดรู้จัก เมื่อสอบถามจากเจ้าอาวาสวัดกุเขาทอง จ. พระนครศรีอยุธยา ก็ได้ความว่ามีวัดม่วงหวานอยู่ห่างจากวัดกุเขาทอง ๔ กิโลเมตร แต่ไม่มี ต. ม่วงหวาน วัดม่วงหวานอยู่ใน ต. มหาพราหมณ์ อ. บางบาล จ. พระนครศรีอยุธยา และจากแผนที่กรุงเก่ามาตราส่วน ๑ : ๕๐,๐๐๐ ซึ่งกรมแผนที่ทหารบก สำรวจเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๘ และพิมพ์ในปีเดียวกัน ปรากฏว่ามีวัดม่วงหวานตั้งอยู่ริมคลองหัวสะพานซึ่งเป็นคลองเล็กๆ แยกจากคลองบ้านกุ่มไปทางตะวันตก อยู่ห่างจากเกาะเมืองหรือตัวจังหวัดพระนครศรีอยุธยาประมาณ ๔ กิโลเมตร ห่างจาก อ. ป่าโมก จ. อ่างทองไปทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือโดยทางตรงประมาณ ๑๗ กิโลเมตร ฉะนั้นจึงเป็นอันเชื่อได้ว่าในรัชสมัยสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ท้องที่รอบบริเวณวัดม่วงหวานนี้คงจะเรียกว่า ต. ม่วงหวาน เหมือนดังที่กล่าวไว้ในพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐฯ เพราะยังมีชื่อบ้านม่วงหวานอยู่ในแผนที่ทหารมาตราส่วน ๑ : ๕๐,๐๐๐ พิมพ์ พ.ศ. ๒๔๕๘ ปรากฏอยู่ แต่จะมาเปลี่ยนชื่อใหม่

เมื่อไถ่นั้นไม่พบหลักฐาน สมเด็จพระนเรศวรมหาราชคงเสด็จประทับแรมอยู่ที่ ต. ม่วงหวาน เพื่อทรงจัดกำลังกองทัพเป็นเวลา ๓ วัน จากนั้นก็เสด็จเคลื่อนทัพโดยสถลมารคไปทางเหนือ

ลุมพลี

ตำบล ขึ้น อ. พระนครศรีอยุธยา จ. พระนครศรีอยุธยา พระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐ ๖ เรียกหล่มพลี ว่าเป็นตำบลที่สมเด็จพระนเรศวรมหาราชเสด็จมาทำพิธีตัดไม้ข่มนาม จากการสำรวจของคณะอนุกรรมการ ๖ ปรากฏว่า ต. ลุมพลี เป็นทุ่งกว้างอยู่ทางทิศเหนือของพระนครศรีอยุธยา ห่างจากบ้านม่วงหวาน ต. มหาพราหมณ์ อ. บางบาล จ. พระนครศรีอยุธยา ประมาณ ๓ กิโลเมตร

สามโก้

ตำบล และอำเภอ ขึ้น จ. อ่างทอง ตั้งที่ว่าการที่ ต. สามโก้ มี ๒ ตำบล คือ ๑. ต. สามโก้ ๒. ต. อบทม

ที่เรียกว่าบ้านสามโก้นั้น มีอยู่ ๒ หมู่ คือหมู่ที่ ๑ อยู่ขอบหนองทางทิศตะวันตก ขึ้น ต. สามโก้ หมู่ที่ ๒ อยู่ทางขอบหนองทางทิศตะวันออก ขึ้น ต. อบทม ที่ตั้งของ อ. สามโก้ ปัจจุบัน เมื่อก่อนนั้นเรียกว่าบ้านคอนมคค้ำ ครั้นมาตั้งที่ว่าการอำเภอก็เลยเรียกชื่อตามชื่ออำเภอเป็นบ้านสามโก้ไป

จากการสำรวจของคณะอนุกรรมการ ๖ ปรากฏว่าบ้านสามโก้อยู่ห่างถนนสายสุพรรณบุรี-อ่างทอง ๕.๗ กิโลเมตร ตั้งอยู่ริมแม่น้ำสามชุ่นเป็นที่ตั้งที่ว่าการอำเภอสามโก้ปัจจุบันเป็นที่คอนมาแต่โบราณ เพิ่งมีน้ำทำนาได้เมื่อมีการชลประทาน อยู่ห่างจากท่าหัวทุ่งโดยตรงประมาณ ๑๐ กิโลเมตรเศษ ห่างจาก ต. หนองสาหร่าย อ. คอนเจดีย์ จ. สุพรรณบุรี ๑๕ กิโลเมตร และห่างจาก ต. หลักแก้ว ๑๕ กิโลเมตร

ในหนังสือไทยรบพม่า พระนิพนธ์ สมเด็จพระเอกาทศราชราชนาฎ กถาว่า สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงเดินทัพผ่าน คณะอนุกรรมการ ๖ สันนิษฐานว่าสมเด็จพระนเรศวรคงจะประทับแรมที่บ้านสามโก้ ๑ คืน

หนองสาหร่าย

๑. ตำบล ขึ้น อ. คอนเจดีย์ จ. สุพรรณบุรี มีหนองน้ำขนาดใหญ่ชื่อหนองสาหร่าย

เหนือที่ประมาณ ๒๕ ไร่ อยู่ห่างอนุสรณ์ดอนเจดีย์ไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือประมาณ ๔ กิโลเมตร ห่างจากลำน้ำบ้านคอกยประมาณ ๑ กิโลเมตร ห่าง ต. ตระพังกู ๖๕ กิโลเมตร พระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐฯ กล่าวว่าสมเด็จพระนเรศวรมหาราชเสด็จออกรบกับพระมหาอุปราชที่ ต. หนองสาหร่าย

๒. **หนองน้ำ** ที่บ้านสะแกยางหมู่ ต. มะขามล้ม อ. บางปลาม้า จ. สุพรรณบุรี อยู่ห่างจากตัวเมืองสุพรรณบุรีไปทางทิศตะวันตกเฉียงใต้โดยทางตรงประมาณ ๘ กิโลเมตร ห่างจากบ้านสวนแดงไปทางใต้โดยทางตรงประมาณ ๘ กิโลเมตร และห่างจาก ต. ตระพังกู อ. พนมทวน จ. กาญจนบุรี ๔๙.๕ กิโลเมตร บริเวณนี้เป็นที่ลุ่ม

๓. **หนองน้ำ** ใน ต. ดอนเจดีย์ อ. พนมทวน จ. กาญจนบุรี อยู่ห่างจากวัดพังกู อ. พนมทวน โดยทางตรงประมาณ ๓ กิโลเมตร ปัจจุบันนี้ไม่มีน้ำ ชื่อที่เรียกกันเรียกว่าหนองทรายบัว หนองสาคลังกาบัว มีผู้สงสัยว่าอาจเป็นที่ตั้งทัพของสมเด็จพระนเรศวร แต่คงไม่ใช่เพราะระยะทางไกลกับ ต. ตระพังกูมากไป

หลักแก้ว

ตำบล ชิน อ. วิเศษชัยชาญ จ. อ่างทอง อยู่ห่างจาก อ. วิเศษชัยชาญไปทางตะวันตกเฉียงใต้ประมาณ ๑๒ กิโลเมตร ห่างจาก อ. สามโก้ไปทางใต้ ๑๒ กิโลเมตร อยู่กึ่งกลางระหว่าง อ. บำไย และ อ. สามโก้ ห่างจากถนนสายสุพรรณบุรี-อู่ทอง ไปทางใต้ ๘ กิโลเมตร ห่างจากหนองสาหร่าย อ. บางปลาม้า ๒๗ กิโลเมตร มีชื่อปรากฏอยู่ในแผนที่ของกรมแผนที่ทหารและแผนที่ของจังหวัดสุพรรณบุรี มีหลักฐานยืนยันว่าเดิมตำบลนี้ชื่อละแก้ว คือ ยังปรากฏว่ามีชาวบ้านบางคนในละแวกนั้นเรียกชื่อตำบลว่า "ละแก้ว" อยู่ เอกสารของสำนักงานที่ดิน อ. วิเศษชัยชาญ ก็ยังเรียกว่า บ้านละแก้ว นอกจากนี้ตำบลนี้ยังมีวัดซึ่งปัจจุบันเรียกว่าวัดหลักแก้ว มีประวัติว่า เดิมเป็นวัดร้างมาก่อนชื่อวัดละแก้ว แต่มีผู้มาสร้างขึ้นใหม่ประมาณ ๑๐๐ ปีมาแล้ว หน้าที่มีคลองชื่อ คลองหลักแก้ว หรือ ละแก้ว ซึ่งมีน้ำตลอดปี

พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาหลายฉบับกล่าวว่า สมเด็จพระนเรศวรเสด็จออกจาก บำไยแล้วมาเสวยที่ ต. บ้านละแก้วเสลา

เอกราช

ตำบล ชื่น อ. บำเหน็จ จ. ช่างทอง อยู่ห่างวัดบำเหน็จประมาณ ๒ กิโลเมตร
อยู่ริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันตก ตรงข้ามกับที่ว่าการ อ. บำเหน็จซึ่งตั้งอยู่ทางฝั่งตะวันออก
ตำบลนี้อยู่ห่างจาก ต. หลักแล้ว อ. วิเศษชัยชาญ ไปทางทิศตะวันตกประมาณ ๑๖ กิโลเมตร

พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาหลายฉบับกล่าวว่า เมื่อพระมหาอุปราชาเสด็จมาตั้งทัพที่
ต. ตะพังกูแล้ว โปรดให้กองทัพม้าลาดตระเวน ๓๐๐ ออกไปลาดตระเวนถึง ต. เอกราช
บางกระพี้

ระดับน้ำในแม่น้ำสุพรรณบุรีตอนเหนือ

เรียบเรียงโดย

นางสาวฉวีงาม มาเจริญ

วิทยากรโท แผนกประวัติศาสตร์และจารีตประเพณี

ฉบับพิมพ์ฉบับนี้ได้รับอนุญาตให้พิมพ์โดย

สำนักพิมพ์

บริษัท จำกัด

เลขที่พิมพ์ที่ของฉบับนี้คือ ๑๒๓๔๕๖๗๘๙

สาเหตุที่ทำให้ระดับน้ำในแม่น้ำสุพรรณบุรีทางตอนเหนือ สูงกว่าในสมัยโบราณ

เนื่องจากในปัจจุบันปรากฏว่าระดับน้ำในแม่น้ำสุพรรณบุรีทางตอนเหนือ คือในบริเวณท่าท้าวอยู่ทอง บ้านพังม่วง ตำบลวังน้ำรับ อำเภอศรีประจันต์ ซึ่งเป็นท่าที่สมเด็จพระนเรศวรมหาราชเสด็จนำกองทัพมาข้ามลำน้ำเมื่อ พ.ศ. ๒๑๓๕ นั้น มีระดับสูงมากจนเรือยนต์สามารถแล่นไปมาได้สะดวก ทำให้มีผู้สงสัยว่าอาจจะไม่ใช่สถานที่ที่กองทัพขนาดใหญ่จะใช้เป็นท่าข้าม แต่จากหลักฐานอื่น ๆ และการสอบถามจากชาวบ้านในท้องถิ่นนี้ปรากฏว่า ก่อนจะมีการสร้างประตูน้ำโพธิ์พระยา (หรือวัดพรวัว) ในแม่น้ำสุพรรณบุรีใน พ.ศ. ๒๔๖๘ แม่น้ำสุพรรณบุรีทางตอนเหนือขึ้นไปในระหว่างเดือนมีนาคมถึงเดือนกันยายนั้นจะลดตลงมาก คงมีน้ำขังอยู่เพียงเข้าเท่านั้นและท้องน้ำเป็นทราย สามารถจะเดินลุยข้ามฟากได้ แม้แต่เกวียนบรรทุกของและสัตว์พาหนะก็สามารถข้ามได้สะดวก ระดับน้ำเพียงจะสูงขึ้นเมื่อเริ่มมีการชลประทานในจังหวัดสุพรรณบุรีนั่นเอง

การชลประทานในจังหวัดสุพรรณบุรี

แม่น้ำสุพรรณบุรีคือแม่น้ำสายเดียวกับแม่น้ำท่าจีน เรียกว่าแม่น้ำสุพรรณบุรีเฉพาะส่วนที่อยู่ในเขตจังหวัดสุพรรณบุรีเท่านั้น แม่น้ำนี้แยกจากแม่น้ำเจ้าพระยาที่อำเภอวัดสิงห์ จังหวัดชัยนาท มีผู้กล่าวว่าต้นน้ำอาจมาจากเขาในอำเภอบ้านไร่ จังหวัดอุทัยธานี เพราะมีลำห้วยใหญ่สายหนึ่งเรียกว่าห้วยกระทรง ไหลจากเขานั้นลงแม่น้ำท่าจีน ในตำบลใกล้กับแยกที่อำเภอวัดสิงห์ และกล่าวว่าแยกที่อำเภอวัดสิงห์อาจเป็นคลองตักเกิดขึ้นภายหลังก็ได้ แม่น้ำท่าจีนไหลผ่านจังหวัดชัยนาท จังหวัดสุพรรณบุรี จังหวัดนครปฐม และจังหวัดสมุทรสาคร ไหลลงทะเลในอ่าวไทยที่ตำบลวังหญ้าแพรก อำเภอเมือง จังหวัดสมุทรสาคร มีความยาว ๓๑๕ กิโลเมตร ที่ปากน้ำมีสันดอนยื่นออกไปในทะเลไกล ๗ กิโลเมตร เวียดนามทะเลขนาดย่อมสามารถเข้ามาจอดถึงหน้าศาลากลางจังหวัดสมุทรสาครได้ แม่น้ำนี้มีชื่อเรียกต่างกันเป็นตอน ๆ คือ ตอนที่อยู่ในเขตจังหวัดชัยนาทเรียกว่าแม่น้ำระฆังแม่น้ำ ตอนที่อยู่ในเขตจังหวัดสุพรรณบุรีเรียกว่าแม่น้ำสุพรรณบุรี ตอนที่อยู่ในเขตจังหวัดนครปฐมเรียกว่าแม่น้ำนครไชยศรี ตอนที่อยู่ในเขตจังหวัดสมุทรสาครเรียกว่าแม่น้ำท่าจีน

แม่น้ำสุพรรณบุรีไหลผ่าน อำเภอเดิมบางนางบวช อำเภอสามชุก อำเภอศรีประจันต์ อำเภอเมืองสุพรรณบุรี อำเภอบางปลาม้า และอำเภอสองพี่น้อง จากนั้นก็เข้าเขตจังหวัดนครปฐม แม่น้ำสุพรรณบุรีมีลำน้ำที่ไหลมาบรรจบและคลองแยกที่สำคัญๆ หลายสาย เช่น

๑. คลองห้วยหวาย ในตำบลปากน้ำ อำเภอเดิมบางนางบวช ซึ่งไหลมาบรรจบแม่น้ำสุพรรณบุรีที่ปากน้ำท่าจันทร์ ตำบลปากน้ำ

๒. ลำน้ำกระเสียว ซึ่งเกิดจากเขาน้ำเย็น อำเภอบ้านไร่ จังหวัดอุทัยธานี ไหลผ่านเขตอำเภอเดิมบางนางบวช แล้วไหลลงแม่น้ำสุพรรณฯ ทางฝั่งขวาที่เหนือตลาดบ้านทิง ตำบลสามชุก อำเภอสามชุก มีความยาวทั้งสิ้น ๑๔๐ กิโลเมตร

๓. คลองวังकुลา (วังกุลาหรือบางกุลาที่เรียก) เป็นคลองแยกมาจากคลองปากน้ำในตำบลปากน้ำ อำเภอเดิมบางนางบวช ไหลลงทางใต้ผ่านท้องที่ต่างๆ ในอำเภอเดิมบางนางบวช คือ ตำบลเดิมบาง โคกช้าง เขาพระ เขาหิน แล้วเข้าเขตอำเภอสามชุก ผ่านตำบลวังลึก ตำบลสามชุก ไปออกแม่น้ำสุพรรณบุรีทางฝั่งซ้ายในตำบลย่านยาว คลองวังकुลา นี้กว้าง ๕๐ เมตร ยาว ๔๖ กิโลเมตร มีน้ำตลอดปี มีชื่อเรียกต่างกันเป็นตอนๆ ตั้งแต่ต้นน้ำมา คือ คลองแสมสาร คลองวังकुลา คลองวังพิกุลหรือคงพิกุล คลองชางอนอน แม่น้ำท่ามะนาว แม่น้ำวังลึก และคลองบางขวาง

๔. คลองวัดน้อย อยู่ในตำบลเก่าห้อง อำเภอบางปลาม้า แยกจากฝั่งซ้ายของแม่น้ำสุพรรณบุรี ไปจกคลองบางปลาม้า ยาว ๕ กิโลเมตร หรือบางคนเรียกว่าคลองชะโค

๕. คลองบางปลาม้า อยู่ในอำเภอบางปลาม้า จังหวัดสุพรรณบุรี แยกจากแม่น้ำสุพรรณบุรีที่ตำบลโคกคราม อำเภอบางปลาม้า ไหลไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือยาว ๕ กิโลเมตร ไปต่อกับคลองรูคคอนสถานที่ตำบลจรเข้ใหญ่ อำเภอบางปลาม้า ซึ่งคึกคักกับคลองลาดชะโคไปออกแม่น้ำน้อยที่อำเภอผักไห่ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

๖. คลองบางยี่หน อยู่ในตำบลตะค่า อำเภอบางปลาม้า แยกจากแม่น้ำสุพรรณบุรีทางฝั่งซ้าย ผ่านตำบลตอกรักษ์และไผ่กองดิน ไปต่อกับคลองเจ้าเจ็ด ในตำบลบางซ้าย อำเภอบางซ้าย จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ยาว ๑๔ กิโลเมตร มีน้ำตลอดปี

๗. คลองบางสาตี เป็นคลองแยกจากคลองบางยี่หนที่ตำบลไผ่กองดิน อำเภอ

บางปลาม้า ไหลไปทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ ผ่านตำบลสตึก ไปลงแม่น้ำสุพรรณฯ ทางฝั่งซ้าย
ในตำบลกฤษณา อำเภอบางปลาม้า กว้าง ๔๐ เมตร ยาว ๑๗ กิโลเมตร มีน้ำตลอดปี

๘. คลองบางใหญ่ อยู่ในตำบลบางใหญ่ อำเภอบางปลาม้า มีที่ระบายน้ำตรง
ที่ออกแม่น้ำสุพรรณ

๙. คลองบางแม่หม้าย อยู่ในตำบลบางใหญ่ อำเภอบางปลาม้า แยกจากแม่น้ำ
สุพรรณทางฝั่งขวาไปสุดในทุ่งนา ยาว ๒ กิโลเมตร มีน้ำตลอดปี

๑๐. แม่น้ำบ้านคอย คือแม่น้ำสายเดียวกับลำน้ำจระเข้สามพัน ไหลไปบรรจบกับ
แม่น้ำสุพรรณบุรีทางตะวันออกเฉียงใต้ของอำเภอสองพี่น้อง ห่างจากอำเภอนี้ประมาณ ๑๒
กิโลเมตร ในปัจจุบันลำน้ำสาขาคันเคียน สายน้ำขาคเป็นห้วยเป็นคอน บางแห่งกลายเป็นไร่นา
แต่ก่อนบนของลำน้ำที่เรียกว่าแม่น้ำบ้านคอยคอนใกล้หนองสาหร่าย อำเภอคอนเจ็กนี้ยังมี
น้ำขังอยู่ตลอดปี

๑๑. คลองบางสะแก แยกจากที่รวมกันของลำลาคหญ้าแพรกกับลำลาคบ้านหอม
ในตำบลบ้านกุ่ม อำเภอสองพี่น้อง ไหลลงแม่น้ำสุพรรณฯ ทางฝั่งขวาที่วัดบางสะแก ใน
ตำบลบ้านกุ่ม ยาว ๓.๕ กิโลเมตร มีน้ำตลอดปี

๑๒. คลองสองพี่น้อง แยกจากบึงลาคทุ่งโนนแวงแบ่งเขตอำเภออยู่ทอง กับอำเภอ
เมืองสุพรรณบุรี ไหลลงทางใต้แล้วไปในระหว่างเขต อำเภอบางปลาม้ากับอำเภออยู่ทอง จากนั้น
วกไปทางตะวันออกเฉียงใต้เข้าเขตอำเภอสองพี่น้อง ผ่านตำบลหัวโพธิ์ บางลับ ศรีสำราญ
คันคาง สองพี่น้อง บางตะเคียน ไปออกแม่น้ำสุพรรณบุรีฝั่งขวาในตำบลบางเลน กว้าง
๒๐ เมตร ยาว ๔.๕ กิโลเมตร มีน้ำตลอดปี ในระหว่างคอนนอกหน้ากับคอนจะวกไปทาง
ตะวันออกเฉียงใต้ มีชื่อเรียกอย่างหนึ่งว่า คลองท่าชัย

๑๓. คลองบางซ้อ อยู่ใน ต. บางตาเถร อำเภอสองพี่น้อง ไหลลงแม่น้ำ
สุพรรณบุรีทางฝั่งซ้ายในตำบลเดียวกัน กว้าง ๓๐ เมตร ยาว ๑๐ กิโลเมตร มีน้ำตลอดปี

๑๔. คลองบ้านกุ่ม เป็นคลองขนาดเล็ก อยู่ในตำบลบ้านกุ่ม อำเภอสองพี่น้อง
ยาว ๑ กิโลเมตร

นอกจากนี้ยังมีคลองอื่นๆ อีกหลายสาย

การชลประทาน ในจังหวัดสุพรรณบุรีเริ่มตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎ-

เกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นต้นมา โครงการชลประทานในจังหวัดสุพรรณบุรีเป็นโครงการรองจากโครงการชลประทานพระราม ๖ ซึ่งกันแม่น้ำป่าสัก (หรือเรียกว่าโครงการชลประทานป่าสักใต้) ที่ตำบลท่าหลวง อำเภอท่าเรือ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา โครงการนี้เรียกว่าโครงการชลประทานสุพรรณ มีวัตถุประสงค์เพื่อการเกษตร งานในโครงการได้แก่ ๑. การสร้างเขื่อนระบายน้ำเช่นเดียวกับเขื่อนพระราม ๖ ที่ลำน้ำป่าสัก แต่มีขนาดเล็กกว่า ๒. การก่อสร้างประตูน้ำ ๓. สร้างทำนบปิดแม่น้ำ ๔. การขุดคลองแยก การชลประทานในลำน้ำสุพรรณบุรีนี้เกี่ยวเนื่องกับการชลประทานในคลองสองพี่น้องด้วย

การชลประทานในลำน้ำสุพรรณบุรีเริ่มใน พ.ศ. ๒๔๖๖ โดยอยู่ในการควบคุมดูแลของกระทรวงเกษตรธิการ ในบัดนี้ได้มีประกาศกระแสพระบรมราชโองการเกี่ยวกับการจัดซื้อที่ดินในจังหวัดสุพรรณบุรีเพื่อการชลประทาน เรียกว่า ประกาศกระแสพระบรมราชโองการเรื่องหวงห้ามแลจัดซื้อที่ดินสำหรับสร้างการทดน้ำ ไขน้ำ แควสุพรรณบุรี พระพุทธศักราช ๒๔๖๖ งานอันคับแค้นแรกของโครงการชลประทานในลำน้ำสุพรรณบุรี คือ การสร้างประตูน้ำในลำน้ำสุพรรณบุรี ที่ตำบลวัดพร้าว อำเภอเมืองสุพรรณบุรี และสร้างประตูน้ำประทุระบายน้ำในคลองแยกอื่นๆ ตามลำดับ

ประตูน้ำและประทุระบายน้ำตลอดจนคลองส่งน้ำในโครงการชลประทานสุพรรณ ตั้งแต่ตอนเหนือของแม่น้ำลงไป มีดังต่อไปนี้

๑. ประตูน้ำชลมารคพิจารณ์ อยู่ในตำบลสามชุก (บ้านทิงเคิม) อำเภอสามชุก จังหวัดสุพรรณบุรี สร้างในแม่น้ำสุพรรณบุรีเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๙ เสร็จเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๐ ขนาดของประตูน้ำกว้าง ๖ เมตร เคิมชื่อประตูน้ำสามชุกแล้วเปลี่ยนเป็น "ชลมารคพิจารณ์" เพื่อเป็นเกียรติแก่พระยาชลมารคพิจารณ์อดีตอธิบดีกรมชลประทาน เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๔

๒. คลองส่งน้ำ ที่บ้านซักหวาย อำเภอสามชุก เป็นคลองส่งน้ำสายใหญ่ทางฝั่งขวา ยาว ๓๕.๔ กิโลเมตร อยู่ในห้วงสามชุก โครงการชลประทานสุพรรณ

๓. ประตูน้ำโพธิ์พระยา หรือเคิมเรียกว่า ประตูน้ำวัดพร้าว ตั้งอยู่ในตำบลโพธิ์พระยา อำเภอเมืองฯ มีประตูน้ำและประทุระบายน้ำในลำแม่น้ำสุพรรณบุรี ประตูน้ำกว้าง ๖ เมตร ประทุระบายน้ำช่องกว้าง ๑๒.๕๐ เมตร มี ๒ ช่อง ทั้งประตูน้ำและประทุระบายน้ำนี้สร้างเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๗ เสร็จใน พ.ศ. ๒๔๖๘ อยู่ห่างที่ว่าการอำเภอเมืองสุพรรณบุรี ๗ กิโลเมตร

๔. ประตูระบายน้ำที่ปากคลองบางปลาหมอ ในอำเภอบางปลาหมอ กว้าง ๖ เมตร มี ๓ ช่อง อยู่ห่างที่ว่าการอำเภอบางปลาหมอ ๒ กิโลเมตร คลองบางปลาหมอนี้ติดต่อกับคลองชุกคอนสถาน ที่ตำบลจรเข้ใหญ่ อำเภอบางปลาหมอ และต่อกับคลองลาดกระโศก ไหลไปออกแม่น้ำน้อยที่อำเภอกักไผ่ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา คลองทั้ง ๓ ที่ต่อเนื่องกันนี้อยู่ในโครงการชลประทานสุพรรณ ใช้เป็นคลองส่งน้ำสายใหญ่เพื่อช่วยเหลือการทำนาของราษฎร ชาวทั้งสิ้น ๔ กิโลเมตร

๕. ประตูน้ำที่ปากคลองบางอีพัน ตำบลตะค่า อำเภอบางปลาหมอ กว้าง ๖ เมตร สร้างเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๗ เสร็จใน พ.ศ. ๒๔๕๘

๖. ประตูระบายน้ำคลองบางสาตี อยู่ในตำบลฤๅษณา อำเภอบางปลาหมอ กว้าง ๖ เมตร มี ๓ ช่อง สร้างเสร็จพร้อมกับประตูน้ำบางอีพัน

๗. ประตูระบายน้ำที่คลองบางแม่หม้าย ตำบลบางใหญ่ อำเภอบางปลาหมอ กว้าง ๖ เมตร ๑ ช่อง

๘. ประตูระบายน้ำคลองบางสะแก ตำบลบ้านกุ่ม อำเภอสองพี่น้อง กว้าง ๖ เมตร ๑ ช่อง

๙. ประตูน้ำและประตูระบายน้ำสองพี่น้อง อยู่ในคลองสองพี่น้อง ตำบลบางตะเคียน อำเภอสองพี่น้อง ประตูน้ำช่องกว้าง ๖ เมตร สร้างเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๔ เสร็จ พ.ศ. ๒๔๖๗ ประตูระบายน้ำช่องกว้าง ๓ เมตร มี ๔ ช่อง สร้างพร้อมกับประตูน้ำ ร่วมอยู่ในโครงการชลประทานสุพรรณ

๑๐. ประตูระบายน้ำคลองบางซ้อ ตำบลบางคาแตร อำเภอสองพี่น้อง อยู่ตรงแนวกันกั้นน้ำฝั่งซ้ายของแม่น้ำสุพรรณบุรี กว้าง ๖ เมตร ๑ ช่อง

๑๑. ประตูระบายน้ำคลองบ้านกุ่ม ตำบลบ้านกุ่ม อำเภอสองพี่น้อง

๑๒. ประตูน้ำเกาะทะลายน ในคลองเกาะทะลายน ตำบลบ้านกุ่ม อำเภอสองพี่น้อง กว้าง ๖ เมตร ๑ ช่อง

หนังสืออ้างอิง

๑. ราชกิจจานุเบกษา พ.ศ. ๒๔๕๕ ถึง ๒๕๐๖
๒. อักษรานุกรมภูมิศาสตร์ไทยฉบับราชบัณฑิตยสถาน เล่ม ๒, ๓ ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๐๗
๓. อักษรานุกรมภูมิศาสตร์ ๓ จังหวัด คือ จังหวัดสุพรรณบุรี กาญจนบุรี นครปฐม ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๘๒
๔. เรื่องห้ามไม่ให้เข้าไปเมืองสุพรรณ พระนิพนธ์ สมเด็จพระกรมพระยาคำรงราชานุภาพ ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๐๒
๕. เรื่องจังหวัดสุพรรณบุรี ของ นายศรี อมาตยกุล ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๑๓
๖. เอกสารเรื่องการสำรวจเพื่อหาเส้นทางการเดินทางในสงครามยุทธหัตถี ระหว่างสมเด็จพระนเรศวรมหาราช กับพระมหาอุปราชา พ.ศ. ๒๑๓๕ ของ นายศรี อมาตยกุล (เอกสารหมายเลข ๑)

หอสมุดแห่งชาติ
สาขาวัดคอนวัก จังหวัดสงขลา

